

Cultuurdeelname in Nederland

Een empirisch-theoretisch onderzoek naar determinanten van
deelname aan culturele activiteiten

Harry Ganzeboom

Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1989

© 1989 Van Gorcum & Comp B.V., Postbus 43, 9400 AA Assen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j¹ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De publicatie van dit werk is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.).

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Ganzeboom, Harry

Cultuurdeelname in Nederland: een empirisch-theoretisch onderzoek naar determinanten van deelname aan culturele activiteiten / Harry Ganzeboom. - Assen: Van Gorcum.

Met lit. opg., reg.

SISO 905.2 UDC 316.7(492) NUGI 614

Trefw.: cultuursociologie; Nederland.

ISBN 90-232-2473-6

Layout en druk: Van Gorcum, Assen

INHOUD

1. Inleiding	1
1.1. Achtergrond en probleemstelling	2
1.2. Oogmerken en opzet van dit onderzoek	4
1.3. Indeling van het betoog	5
2. Het onderzoek naar cultuurdeelname in Nederland	7
2.1. Het onderzoek naar cultuurdeelname	7
2.1.1. Het oudere bevolkingsonderzoek	7
2.1.2. Het onderzoek van Wippler	10
2.1.3. Het publieksonderzoek	13
2.1.4. Het werk van de Boekmanstichting	18
2.1.5. Het werk van het Sociaal en Cultureel Planbureau	20
2.1.6. Overig onderzoek	22
2.2. Methodologische aantekeningen bij het onderzoek naar cultuurdeelname	24
2.2.1. Gebrekkige cumulatie	24
2.2.2. Gebrekkige data-analyse	25
2.2.3. Publieksonderzoek versus bevolkingsonderzoek	27
2.2.4. Het empiristisch karakter van het cultuurdeelname-onderzoek	28
3. Een theorie van cultuurdeelname	31
3.1. Geld- en tijdskosten van cultuurdeelname	31
3.1.1. Geld en consumptie	34
3.1.2. Tijd en consumptie	36
3.1.3. De bereikbaarheid van culturele voorzieningen	39
3.1.4. Substituten voor cultuurdeelname	41
3.1.5. Hypothesen over tijd en geld	42
3.2. Cultuurdeelname en informatieverwerking	43
3.2.1. De complexiteit van culturele informatie	44
3.2.2. Verschillen in informatieverwerkingscapaciteit	46
3.2.3. Hypothesen over informatieverwerking	51
3.3. Cultuurdeelname en statusnastreving	52
3.3.1. Statusnastreving door cultuurdeelname	55
3.3.2. Verschillen in statusnastreving	57
3.3.3. Hypothesen over statusnastreving	60

3.4. Ter afsluiting: van afzonderlijke hypothesen naar verklarende theorie	61	6.1.4. Overzicht van de achtergrondvariabelen	135
		6.1.5. Overzicht van de verklarende variabelen	137
4. Van verbale theorie naar analysemodel	63	6.2. Regressie-analyse	139
4.1. Het individuele keuzemodel	64	6.2.1. De causale structuur van achtergrond- en verklarende variabelen	140
4.2. Het lineair-structurele model	66	6.2.2. Analyse van de cultuurdeelname-index	142
4.3. Verdere uitwerking en toetsing	70	6.2.3. Analyse van afzonderlijke culturele activiteiten	144
4.3.1. Verklarende variabelen en achtergrondvariabelen	70	6.3. Evaluatie van de hypothesen	150
4.3.2. Causale volgorde	71	6.4. Bijzondere onderwerpen	151
4.3.3. Toetsing	71	6.4.1. Culturele en economische beroepsstatus	151
4.4. Beperkingen	73	6.4.2. Leeftijdsgroepen en cultuurdeelname	153
4.4.1. Continuïteit	74	6.4.3. De culturele activiteit van bejaarden	155
4.4.2. Additiviteit	74	6.5. Samenvatting en conclusies	155
4.4.3. Lineariteit	75		
4.4.4. Recursiviteit	77	7. Veranderingen in deelname	157
5. Cultuurdeelname in de stad Utrecht	78	7.1. Cultuurspreiding als oogmerk van beleid	158
5.1. De Utrechtse gegevens	78	7.2. Algemene maatschappelijke ontwikkelingen en cultuurspreiding	161
5.1.1. De steekproef	79	7.2.1. Tijdbeslag en tijdbudgetten	161
5.1.2. Achtergrondvariabelen	81	7.2.2. Prijzen en geldbudgetten	163
5.1.3. Afhankelijke variabelen	82	7.2.3. Complexiteit en informatiecapaciteit	164
5.1.4. Verklarende variabelen	88	7.2.4. Culturele normen en sociale drempels	165
5.2. Regressie-analyse	94	7.2.5. Hypothesen en eerdere resultaten	166
5.3. Het lineair-structurele model	97	7.3. Veranderingen tussen 1962 en 1980	167
5.3.1. De causale structuur van achtergrond- en verklarende variabelen	98	7.3.1. Veranderingen in de onafhankelijke variabelen	168
5.3.2. Culturele activiteiten en verklarende variabelen	101	7.3.2. Publieksomvang	169
5.4. Bijzondere onderwerpen	103	7.3.3. Publiekssamenstelling	171
5.4.1. Esthetische waardering voor architectuur en schilderkunst	104	7.4. Conclusies	174
5.4.2. Culturele en economische beroepsstatus	108	8. Conclusies en discussie	176
5.4.3. Tijd en geld als noodzakelijke voorwaarden voor cultuurdeelname	115	8.1. Conclusies	176
5.4.4. Leeftijdsgroepen en cultuurdeelname	120	8.2. Verder onderzoek	179
5.4.5. De culturele activiteit van bejaarden	120		
5.5 Samenvatting en conclusies	120	Lijst van geraadpleegde literatuur	183
6. Cultuurdeelname volgens landelijke gegevens	123	Bijlage	189
6.1. De landelijke gegevens	123	Register	193
6.1.1. De geanalyseerde bestanden	125		
6.1.2. Overzicht van variabelen per bestand	128		
6.1.3. Overzicht van metingen van culturele activiteiten	134		

VOORWOORD

Graag wil ik de volgende personen en instanties dankzeggen voor hun bijdragen aan het verloop van het onderzoek. Allereerst de Nederlandse Organisatie voor (Zuiver) Wetenschappelijk Onderzoek voor het subsidie #50.202 verleend voor het uitvoeren van dit project, alsook voor de mogelijkheden die mij binnen het kader van een Huygensstipendium (#H50.293) werden geboden om aan de afronding van het verslag te werken. Een kleinere, maar belangrijke ondersteuning in de vorm van student-assistent-eenheden werd verleend door de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Utrecht.

De aanvraag voor het project werd via de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie ingediend door prof. dr. R. Wippler, verbonden aan wat toen nog de Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie heette. Deze vakgroep en de werkgemeenschap zijn gedurende het project een onveranderd goed klimaat voor het doen van empirisch-theoretisch onderzoek blijven bieden. Als supervisor van het project heeft Reinhard Wippler zich voorts op cruciale momenten bijzonder ingespannen de voortgang te bevorderen.

Vervolgens degenen die middels het ter beschikking stellen van gegevens en/of inlichtingen daarover hebben bijgedragen aan het verloop van het onderzoek. Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft zich bereid getoond de codering van de nog bestaande gegevens van het Vrijetijdsonderzoek 1962/1963 ter hand ter nemen en mij daarvan reeds in een vroeg stadium een gedeelte ter beschikking te stellen. Bij deze procedure heb ik in het bijzonder te maken gehad met mevr. drs. M. Bernelot-Moens, de heer F. Klinkhamers en mevr. drs. Chr. Jol. Het databestand over cultuurdeelname in de stad Utrecht is afkomstig uit twee interviewcursussen in de jaren 1984 en 1985. Hierbij was een grote hoeveelheid studenten, begeleiders en ondervraagden betrokken. Het databestand van het onderzoek "Oriëntatie op arbeid en vrije tijd" werd verworven via de oorspronkelijke onderzoeker, drs. M. van Delden. Bij de verwerving van de overige databestanden verleende het Steinmetz-archief zijn diensten. Graag wil ik op deze plaats nog eens wijzen op het grote belang van het deponeren van databestanden in een data-archief en de oorspronkelijke onderzoekers (in het bijzonder het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek) hiervoor prijzen. Zeer nuttig bleek ook dat de bibliotheek van de Boekmanstichting over een gespecialiseerde verzameling literatuur over cultuurdeelname beschikt.

Aan het onderzoek is in verschillende fasen meegewerkt door student-assistenten. Nan Dirk de Graaf heeft in de beginfase een belangrijke hoeveelheid werk verricht bij de opsporing van literatuur. Rene Hesseling heeft in de middenfase een aantal bestanden voor analyse gereed gemaakt. Matthijs Kalmijn heeft in de eindfase een groot deel van de analyses uitgevoerd. Zonder de andere twee tekort te willen doen, wil ik in het bijzonder Matthijs Kalmijn noemen als degene zonder wie dit boek in het geheel niet tot stand zou zijn gekomen.

Het manuscript werd geheel of gedeeltelijk gelezen en becommentarieerd door

Bart Bakker, Ton Bevers, Henk Flap, Wim Knulst, Ineke Maas, Joop Singeling en Rene Verhoeff. De uiteindelijke versie kwam mede tot stand door de inspanningen van Gerbert Kraaykamp, daartoe in staat gesteld door de bijdrage die het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Utrecht jaarlijks aan Huygensstipendiën ter beschikking stelt.

Utrecht, augustus 1988/juni 1989

Harry Ganzeboom

Hoofdstuk 1

INLEIDING

Culturele activiteit is een gedragvorm, die in de besteding van tijd en geld van veel leden van onze samenleving slechts een marginale plaats inneemt. Naar schatting kan slechts 10% van de Nederlandse bevolking tot de min of meer frequente gebruikers van musea, theaters en concertzalen worden gerekend. 25% van de bevolking gaat "wel eens" naar een dergelijk instituut en 65% van de bevolking bezoekt deze "zelden of nooit". Andere cultuurvormen hebben nog veel kleinere publieksgroepen. Zo behoort slechts 3% van de Nederlandse bevolking tot de groep die zich wel eens beeldende kunst aanschafft. Ook de belangstelling voor specifieke genres van cultuuraanbod, zoals ballet, opera of jazz, is in termen van het percentage van de bevolking dat deze voorstellingen bezoekt, uiterst gering.

Sommige cultuurvormen hebben een wat groter publiek. Dit is in het bijzonder het geval wanneer cultuur via de massamedia en gedrukt wordt aangeboden. Televisiekijken is een bezigheid van vrijwel iedere Nederlander en ook de dagbladen mogen zich in de belangstelling van meer dan 90% van de bevolking verheugen. Het lijdt geen twijfel dat via deze media een relatief grote groep wordt bereikt. Maar wat betreft de onderwerpen die tot de eigenlijke Cultuur worden gerekend, zoals uitzendingen van serieus toneel of klassieke muziek of bespreking daarvan in kranten en periodieken gaat het toch weer om een kleine minderheid van de bevolking. Boeken lezen is wel een frequente vorm van culturele activiteit: 50% van de bevolking leest tenminste 1 boek per maand. Maar ook hierbij moet aangetekend worden dat slechts een minderheid van deze tijdsbesteding (namelijk 23% van het totaal) wel eens 'literatuur' leest.

Hoewel frequente deelname aan culturele activiteiten slechts bij een kleine minderheid van de bevolking voorkomt en voor deze betrokkenen een gering deel van de totale geld- en tijdsbesteding uitmaakt, is de aandacht voor deze gedragingen vanuit zowel de publieke opinie als de overheid toch beslist niet gering. Cultuur met een grote C is een relatief veel ruimte innemend item in de media. Men denke alleen maar aan de culturele pagina's en de culturele bijlagen van dag- en weekbladen. Radio en televisie geven relatief veel aandacht aan culturele onderwerpen, hetzij in deze vorm van eigen producties, hetzij in de vorm van aandacht voor culturele instellingen en gebeurtenissen. Ook binnen het overheidsbeleid neemt cultuur een bijzondere plaats in. Niet alleen legt het cultuurbeleid in ruime zin (de belangrijkste posten zijn daarin: bibliotheekwerk, monumentenzorg, uitvoerende kunsten, scheppende kunsten) beslag op een behoorlijk groot deel van de gelden die aan vrijetijdsbesteding als totaal worden uitgegeven, cultuur is steeds goed voor grote aandacht in de discussies van het politieke circuit, zij het dat vaker incidenten dan hoofdpunten van het beleid daartoe aanleiding zijn.

De relatief grote aandacht van de media en de overheid voor cultuur weerspiegelt de gangbare opvatting dat cultuur als zodanig en de deelname daaraan door een brede laag van de bevolking een bijzonder nastrevenswaardige zaak is. Cultuur wordt als bijzonder waardevol beschouwd en dient

daarom zoveel mogelijk beschermd en bevorderd te worden. Dit is het onomstreden motto van het overheidsbeleid in de afgelopen decennia geweest. Hoewel in de jaren van bezuiniging en ombuiging dit principe niet meer onverkort gehandhaafd is, blijft het een uitgangspunt van de overheid de cultuur "relatief te ontzien" (TK, Cultuurnotitie, 1985). Grote zorg voor cultuur vindt men eveneens terug in een aanpalende sector van beleid, het gebied van de massamedia, waarin een vast punt is dat de overheid borg moet staan voor het behoud van culturele kwaliteit tegenover de schadelijk geachte invloeden van commercie en de vervlakking die daarmee gepaard zou gaan. Vanuit beleidsoverwegingen is wetenschappelijke aandacht voor cultuur en de daarbij behorende publieksgroepen daarom zeker gerechtvaardigd. Maar ook sociologisch gezien is alle reden om er bijzondere belangstelling voor te tonen. Het is hierbij van belang dat deelname aan culturele activiteiten in onze samenleving één van de meest ongelijk verdeelde kenmerken van sociale groepen is. De correlatie van cultuurdeelname met sociale achtergrondvariabelen als beroepsstatus, opleiding en zelfs met veel eerder in de levensloop stammende kenmerken als de opleiding van de ouders van de onderzochten en de in het ouderlijk milieu genoten opvoeding op dit gebied is uitzonderlijk hoog. Men mag gerust stellen dat cultuur één van de meest ongelijk verdeelde goederen in onze samenleving is. De sociologische relevantie van onderzoek naar cultuurdeelname is daarom niet alleen gelegen in het verhelderen van vragen omtrent cultuur als beleidsprobleem. Men mag verwachten dat een verklaring van de sociale ongelijkheid in cultuurdeelname tussen bevolkingsgroepen ook een licht zal werpen op verdelings- en stratificatiemechanismen in onze samenleving in het algemeen.

1.1. Achtergrond en probleemstelling

Zoals gesteld, behoort cultuur tot de onderwerpen waarvoor relatief veel openbare belangstelling bestaat. Dit geldt zowel voor het overheidsbeleid en de openbare mening, zoals deze zich uitdrukt in de verslaggeving in de media, als voor de wetenschap. Van niet veel onderzoeksterreinen kan gezegd worden dat er in Nederland al zo vroeg (bijvoorbeeld Blonk & Kruijt, 1939; Wolff & Hissink, 1957; CBS, 1959a) grootschalig onderzoek naar is gedaan. De studie van cultuur en cultuurdeelname was ook een van de concentratiepunten in het onderzoeksprogramma van het Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO) in de vijftiger jaren (In 't Veld-Langeveld, 1960a, 1960b, 1961; voor een overzicht van het ISONEVO-werk: Winkels, 1982). De verslagen uit deze onderzoekstraditie zijn nog altijd het lezen waard, niet alleen vanuit een belangstelling voor de geschiedenis van de Nederlandse sociologie, maar ook vanwege de substantiële informatie die erin geboden wordt over de samenstelling van culturele publieksgroepen enige decennia geleden. Deze reeds vroeg aangevangen traditie van onderzoek is voortgezet in regelmatig gehouden grootscheepse onderzoeken. Om slechts de belangrijkste te noemen: de vrijetijdsonderzoeken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS, 1964a) en Wippler (1968), de Leefsituatiesurveys die driejaarlijks (vanaf 1974) door het CBS en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) worden gehouden, een twintigtal studies van de Boekmansstichting (onder meer de overzichtsstudies van Zweers & Welters (1970) over theaterbezoek en Valkman & Jansen (1975) over concertbezoek) en talloze publieksonderzoeken waarin (veelal in opdracht van een instelling) het publiek van een bepaalde accommodatie of van een bepaald

genre wordt onderzocht (bijvoorbeeld Valkman (1976) over museumbezoek). Tenslotte bestaat er een gedetailleerde CBS-statistiek over deze sector. Men zou verwachten dat er dankzij dit veelvuldige en reeds lang bestaande onderzoek naar cultuurdeelname een helder en gekwantificeerd beeld bestaat van de verschillende publiekskenmerken en er een diepgaand inzicht is in de voorwaarden waaronder cultuurdeelname tot stand komt. Dit is echter naar mijn mening onvoldoende het geval. Wanneer de resultaten van een groot aantal onderzoeken op een rij worden gezet, komt men eigenlijk nog niet veel verder dan de uitspraak, dat culturele activiteit meer voorkomt bij hogere statusgroepen.

Naast indicaties voor maatschappelijke status zijn in verschillende onderzoeken verbanden gelegd met kenmerken als leeftijd, sekse, milieu van herkomst, religie, aanbod van culturele voorzieningen, houdingen, waarden, culturele training en kennis, politieke voorkeuren en persoonlijkheidskenmerken als extraversie en dogmatisme. De resultaten van deze onderzoeken kunnen moeilijk in een kort bestek worden geschetst. Het is te lastig om in het onderzochte een systematiek te ontdekken. Critici (Van Montfort, 1981) spreken wel van "telefoonboeken": veel cijfers, maar slechts weinig informatie.

Gegeven deze globale notie dat cultuurdeelname zoveel sterker naar voren treedt bij hogere statusgroepen, kan men aanzienlijk specifiekere vragen stellen over verschillende manieren waarop sociale ongelijkheid wat betreft cultuurdeelname in onze samenleving naar voren treedt. Een aantal van deze vragen zijn:

- Status kan op verschillende manieren worden geïndiceerd. Gebruikelijke indicaties zijn de opleiding, het inkomen en het beroep met het daaraan verbonden prestige. Hoe verschillen deze factoren in hun relatie met cultuurdeelname: heeft bijvoorbeeld de opleiding een grotere invloed dan het inkomen of is dit juist andersom?
 - Hoe verschillen specifieke vormen van cultuurdeelname in de mate waarin zij ongelijk zijn verdeeld over statusgroepen? Is bijvoorbeeld het museumpubliek exclusiever van samenstelling dan het theaterpubliek of andersom?
 - Zijn er andere factoren dan statuskenmerken die (al dan niet systematisch) van invloed zijn op cultuurdeelname? Wat is bijvoorbeeld de invloed van achtergrondkenmerken als de leeftijd, sekse, burgerlijke staat, het al dan niet hebben van kinderen, het al dan niet uitoefenen van een beroep, regio en urbanisatiegraad?
 - Is de sociale samenstelling van culturele publieksgroepen in de tijd veranderd? Is bijvoorbeeld het verschil in cultuurdeelname tussen statusgroepen in de afgelopen decennia afgenomen, toegenomen of gelijk gebleven?
- Dit zijn echter vragen naar een meer gedetailleerde beschrijving van culturele publieksgroepen. Zij verdienen een antwoord, maar het zijn op zichzelf onafhankelijke vragen: er wordt telkens een nieuw aspect van cultuurdeelname geproblematiseerd, zonder dat deze aspecten met elkaar in verband worden gebracht. Dat verandert zodra de vragen naar een beschrijving worden verbonden met een verklaringsvraag:

Hoe kan de sociale samenstelling van culturele publieksgroepen verklaard worden? In het bijzonder: hoe kan de sterke samenhang tussen dimensies van sociale stratificatie en cultuurdeelname verklaard worden?

Het is deze verklaringsvraag die centraal staat in dit boek. Zij kan slechts beantwoord worden met behulp van een theorie: algemene, in deductieve relatie staande uitspraken over de voorwaarden waaronder cultuurdeelname tot stand komt. Zulke verklarende hypothesen geven een beredeneerd verband aan de uitspraken die een antwoord zijn op de hierboven boven opgesomde beschrijvende deelproblemen. Wanneer duidelijk is welke mechanismen ten grondslag liggen aan de ongelijke verdeling van culturele activiteiten tussen sociale groepen, zal het mogelijk zijn hieruit andere bevindingen omtrent cultuurdeelname te verklaren.

1.2. Oogmerken en opzet van dit onderzoek

Doel van het hier te rapporteren onderzoek is (a) het opstellen van een verklarende theorie van cultuurdeelname en (b) deze systematisch met bestaande en nieuwe onderzoeksbevindingen te confronteren. Het voornemen is daarmee in theoretische, methodologische en empirische zin een vernieuwende bijdrage te leveren aan deze onderzoekstraditie.

Het is gebruikelijk om een probleemstelling te beantwoorden met behulp van nieuw verzamelde gegevens. Dat lijkt een logische stap. Immers, zeker wanneer men te maken heeft met nieuw geformuleerde hypothesen, zal het niet steeds mogelijk zijn een strenge beproefing hiervan te bieden aan de hand van reeds verzameld gegevens. Nieuwe hypothesen moeten vaak onderzocht worden met nieuwe te meten variabelen en deze zullen niet of niet goed gemeten worden aangetroffen in reeds bestaand onderzoek. Een eerste deel van de hier te rapporteren analyse (namelijk die in hoofdstuk 6) berust ook inderdaad op een nieuw verzameld databestand. Deze gegevens hebben betrekking op een steekproef uit de bevolking van de stad Utrecht en zijn in het bijzonder toegesneden op de hypothesen die in het theoretische deel zijn ontwikkeld. Maar vervolgens wordt getracht de probleemstelling te beantwoorden via heranalyse van gegevens die in bewaard gebleven databestanden kunnen worden teruggevonden. De redenen waarom nu uitvoerig gebruik wordt gemaakt van reeds verzameld materiaal zijn drievoudig.

Ten eerste kunnen sommige dingen niet aan de hand van nieuw verzamelde data worden onderzocht. Dit is bij uitstek het geval bij de vraag naar historische ontwikkelingen in omvang en samenstelling van publieksgroepen, een zowel theoretisch als beleidsmatig zeer interessant probleem. Dit kan men nu eenmaal alleen maar onderzoeken aan de hand van vergelijking van resultaten uit verschillende tijdstippen.

Ten tweede valt niet aan te nemen dat nieuw onderzoek tegen aanvaardbare kosten alle detail zou kunnen vertonen dat de verzameling van reeds verricht onderzoek bevat. Wanneer men via nieuw onderzoek een groot aantal verschillende culturele publieksgroepen wil onderzoeken en bijvoorbeeld hun sociale samenstelling tegen kenmerken van de betreffende activiteiten op theoretisch bepaalde dimensies wil uitzetten, is men aan een zeer uitgebreide vragenlijst gebonden. Dan is het efficiënter bij reeds bestaande gegevens te rade te gaan.

Een derde reden om gebruik te maken van al bestaande en reeds eerder geanalyseerde gegevens is principiële van aard en berust op de overtuiging dat een grote moeilijkheid van sociaal-wetenschappelijk onderzoek erin bestaat dat resultaten ervan veelal zo slecht replicatie lijken te doorstaan. Ieder die regelmatig kennis neemt van sociaal-wetenschappelijke onderzoek weet dat de uitslagen elkaar vaak lijken tegen te spreken of een grote

instabiliteit vertonen onder variatie van onderzoeksopzet, proefgroepen en onderzoekers. De meerwaarde van een onderzoek dat berust op verschillende databronnen, verzameld in verschillende perioden en door verschillende onderzoekers, zal erin gelegen zijn dat verwacht mag worden dat de conclusies robuuster zijn dan resultaten van een eenmalig onderzoek. De opgave voor een nieuw geformuleerde theorie is niet alleen de toetsing van nieuw verzamelde gegevens te doorstaan, maar ook de oude resultaten te kunnen verklaren. Het zou echter een elementaire vergissing zijn om de resultaten van eerder onderzoek te vergeten, vooral indien één van de kritiepunten is dat in de traditie te weinig naar expliciete cumulatieve is gezocht. In het bestaande materiaal schuilt zowel wat betreft ideeën als resultaten een schat van gegevens. In dit boek wordt geprobeerd dit zichtbaar te maken.

1.3. Indeling van het betoog

In hoofdstuk 2 (*Het onderzoek naar cultuurdeelname in Nederland*) wordt nog eens uitvoerig ingegaan op een reeks van eerdere studies die op dit gebied in ons land is verricht. Het ligt niet in de bedoeling om een compleet historisch overzicht te bieden. Besproken worden studies die in het verleden de aandacht hebben getrokken en geacht kunnen worden een belangrijke bijdrage aan deze onderzoekstraditie te vormen. Daarbij zijn inbegrepen de onderzoeken waarvan de gegevens in de volgende hoofdstukken opnieuw zullen worden geanalyseerd. De studies worden niet alleen inhoudelijk besproken; een onderdeel van dit hoofdstuk bestaat uit de methodologische kanttekeningen die zullen worden gemaakt. Deze geven ook een inzicht in de verschillende oorzaken waarom de traditie van onderzoek naar cultuurdeelname niet het inzicht heeft geboden dat er gezien de verrichte inspanningen van verwacht mocht worden.

In hoofdstuk 3 (*Een theorie van cultuurdeelname*) wordt een verklarende theorie over cultuurdeelname opgesteld. Cultuurdeelname wordt verondersteld de uitkomst te zijn van een keuzeproces, waarvan het resultaat afhankelijk is van vier voorwaarden:

- De geldelijke kosten van deelname en het geldbudget dat men beschikbaar heeft om deze te bestrijden.
- De tijdskosten van deelname en het tijdbudget dat men beschikbaar heeft om deze te bestrijden.
- De informatiedrempels die aan cultuurdeelname verbonden zijn en de vaardigheden in het verwerken van culturele informatie waarover men beschikt.
- De statusdrempels die aan cultuurdeelname verbonden zijn en de statusoverwegingen die men bij sociale groepen aantreft.

Het blijkt mogelijk uit deze veronderstellingen een groot aantal voorspellingen over cultuurdeelname en de samenstelling van culturele publieksgroepen af te leiden.

Hoofdstuk 4 (*Van verbale theorie naar analysemodel*) wordt uiteengezet hoe een verbaal geformuleerde theorie, zoals ontwikkeld in hoofdstuk 3, kan worden omgezet in een kwantificeerbaar analysemodel. Gekozen is voor een uitwerking in de richting van een stelsel van lineair-structurele vergelijkingen voor correlaties. Besproken wordt voorts welke precisering en welke beperkingen een dergelijke 'vertaalslag' met zich meebrengt.

In hoofdstuk 5 (*Cultuurdeelname in de stad Utrecht*) wordt dit analysemodel

gekwantificeerd met behulp van in 1984/1985 in de stad Utrecht verzamelde gegevens. In dit databestand zijn, in afwijking van de daarna te analyseren landelijke bestanden, de theoretisch relevante variabelen ook werkelijk gemeten. Deze gegevens zijn daarom op zichzelf van belang. Zij vormen daarnaast een belangrijk vergelijkingspunt voor de later te presenteren analyses van de landelijke databestanden, die ieder afzonderlijk vanuit het gezichtspunt van de verklarende theorie incompleet zijn.

In hoofdstuk 6 (**Cultuurdeelname volgens landelijke gegevens**) vindt men een heranalyse van twaalf landelijke onderzoeken naar cultuurdeelname uit de periode 1961-1983. Gegevens uit verschillende onderzoeken worden op elkaar gepast, door ze zoveel mogelijk op dezelfde manier te coderen. Het resultaat is tenslotte een 'gesynthetiseerde' correlatiematrix, die aan multivariate analyse wordt onderworpen.

Hoofdstuk 7 (**Veranderingen in cultuurdeelname**) stelt nog eens de vraag aan de orde naar ontwikkelingen in de verdeling van cultuurdeelname over sociale groepen aan de hand van een historische vergelijking.

In hoofdstuk 8 (**Conclusies en discussie**) wordt de geformuleerde theoretische verklaring van cultuurdeelname in het licht van de analyseresultaten bekeken. Afgesloten wordt met enkele nieuw opgeworpen problemen en aanwijzingen voor het opzetten van nieuw onderzoek.

Hoofdstuk 2

HET ONDERZOEK NAAR CULTUURDEELNAME IN NEDERLAND

Hoewel het onderzoek naar cultuurdeelname niet direct tot de hoofdstromen van het Nederlandse sociaal-wetenschappelijk onderzoek behoort, neemt het daarin een duidelijk herkenbare en interessante plaats in. Culturele vormen van vrijetijdsbesteding zijn al geruime tijd het onderwerp van grootscheepse empirische surveys. Middels dit onderzoek hebben ook een aantal methodische vernieuwingen hun plaats gekregen in het sociaal-wetenschappelijke repertoire. Interessant is daarnaast dat het cultuuronderzoek sterk het typisch Nederlandse stempel draagt van een vermenging van toegepast wetenschappelijk onderzoek met sociale bewogenheid en overheidsbemoediging.

Eén van de doelstellingen van dit boek is de resultaten van het eerder verricht onderzoek naar cultuurdeelname in één theoretisch kader te integreren en er waar mogelijk nieuwe bevindingen aan te ontlokken. Gezien deze doelstelling volgt in dit hoofdstuk een bespreking van de diverse eerder verrichte onderzoeken, in het bijzonder van die onderzoeken waarvan de gegevens verderop in dit boek een rol spelen. Het streven is niet een volledige geschiedenis van de onderzoekstraditie het licht te doen zien, maar om de belangrijkste kenmerken van cultuurdeelname-onderzoek, sterke punten zowel als feilen, te verduidelijken. De bevindingen worden in het tweede deel van dit hoofdstuk neergelegd in een serie methodologische aantekeningen.

2.1. Het onderzoek naar cultuurdeelname

2.1.1 Het oudere bevolkingsonderzoek

Blonk & Kruijt, 1939

Het oudste mij bekende empirische onderzoek naar cultuurdeelname in Nederland, verricht in 1936, is "De besteding van de vrije tijd door de Nederlandse arbeider" van Blonk & Kruijt (1939). De twee auteurs vermelden uitdrukkelijk de medewerking van de latere Wageningse hoogleraar Hofstee op de titelpagina. Dat is misschien nog wat te weinig eer voor Hofstee, want volgens de inleiding is hij verantwoordelijk voor het vervaardigen van de turftabellen (N=692) die in de bijlage compleet staan afgedrukt. Het boek geeft in deze vorm de volledige matrix van kruistabellen. Het zou nog altijd de moeite lonen deze ten behoeve van multivariate analyses te reconstrueren, ware het niet dat het onderzoek betrekking heeft op een erg uitzonderlijke steekproef. Anders dan de titel suggereert, bestaat deze niet uit willekeurige Nederlandse arbeiders, maar uit arbeiders die voor het onderzoek zijn geworven via de opdrachtgever, de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. De door Blonk & Kruijt ondervraagde groep arbeiders is daarom geen representatieve doorsnede van de arbeidersbevolking ten tijde van het onderzoek. Ruim 44% is bestuurslid van een vereniging, 95% leest kranten, 64% leest 'geregeld' boeken, 24% ging in het afgelopen jaar naar de schouwburg en 16% bezocht een concert. Vanwege de uitzonderlijke steekproef-

samenstelling zijn deze cijfers niet vergelijkbaar met recente deelnamecijfers; ze zouden anders in verhouding zeer hoog zijn geweest.

Interessanter dan deze vergelijking zijn enige saillante punten in de entourage van het onderzoek. Het is duidelijk dat in de opzet van het onderzoek het door de opdrachtgever gepropageerde motief van cultuurspreiding een belangrijke rol speelt. Hoewel het onderzoek volgens de titel 'de besteding van de vrije tijd' tot onderwerp heeft, gaat het in wezen alleen om culturele vormen van vrijetijdsbesteding, een bias die lang en wellicht tot de dag van vandaag karakteristiek is gebleven voor het Nederlandse vrijetijdsbestedingsonderzoek. In contrast daarmee is het bijvoorbeeld opmerkelijk dat in een Amerikaans tijdsbestedingsonderzoek van vóór de oorlog, uitgevoerd door Sorokin (Sorokin & Berger, 1939) culturele activiteiten in het geheel geen rol spelen. Ook hedentendage blijft het waar, dat we in Nederland relatief gezien over zeer veel gegevens omtrent cultuurdeelname beschikken, behalve misschien in vergelijking met socialistische landen (Wesolowski & Slomczynski, 1966; Machonin, 1970; Kolosi & Wnuk-Lipinski, 1983). In zowel de Amerikaanse General Social Surveys als in de Duitse Allbus-enquêtes, onderzoeken die vergelijkbaar zijn met onze Leefsituatie-onderzoeken, komen geen vragen over cultuurdeelname voor. In het Nederlandse onderzoek naar vrijetijdsbesteding staat cultuurdeelname al vanaf het begin centraal, sterk geïnspireerd door het idee van cultuurspreiding. Zowel de vraagstelling als de keuze van de onderzoeksgroep van Blonk en Kruijt wijzen daarop.

Het CBS-onderzoek van 1955/1956

De draad van het empirisch onderzoek naar vrijetijdsbesteding wordt na de oorlog opgepakt met het onderzoek "Vrijetijdsbesteding in Nederland Winter 1955/1956", waarschijnlijk het grootste onderzoek dat ooit in Nederland op dit gebied gehouden is. Er zijn meer dan 10.000 Nederlanders voor onderzocht. Onder de medewerkers worden onder meer de latere hoogleraren Thoenes en Lammers vermeld. Naar verluidt, was dit onderzoek tevens het eerste grootschalige CBS-steekproefonderzoek onder de Nederlandse bevolking. Het is in 1962/1963 gerepliceerd, terwijl tussendoor, in 1960, een soortgelijk onderzoek naar radio- en televisiegebruik is gehouden. Kenmerkend voor deze onderzoeken is steeds de grote aandacht voor cultuurdeelname als belangrijkste vorm van vrijetijdsbesteding. Naar diverse vormen van cultuurdeelname is zeer gedetailleerd gevraagd. In 1955/1956 heeft men onder meer de titels van onlangs gelezen boeken laten noteren en deze naar 'licht' en 'ernstig' geclassificeerd. Andere vrijetijdsbestedingen zijn daarentegen samengenomen in categorieën als 'knutselen' en 'hobbies'. De achtergrond van dit alles is opnieuw onmiskenbaar de zorg om het culturele niveau van de bevolking en de cultuurspreidingsideologie.

C.J. Lammers is verantwoordelijk geweest voor deel 8 van dit onderzoek, genaamd "Sociaal Milieu en Vrijetijdsbesteding" (CBS, 1959a), een beschouwing die de moeite van het lezen zeer waard is. Via tabelanalyse probeert hij uit te maken welke van drie indicatoren voor het sociaal milieu (opleiding, beroep en inkomen) van invloed is op vrijetijdsbesteding (vrijwel allemaal vormen van cultuurdeelname). Over het inkomen poneert hij dat het grensstellend is voor het uitgavenpatroon. De opleiding kan van invloed zijn op de vrijetijdsbesteding, via statusoverwegingen en via de intellectuele training, die belangrijk is om plezier aan activiteiten te beleven. Zulke effecten veronderstelt hij ook van het hebben van een leidinggevend beroep, maar het beroep heeft daarnaast nog andere effecten. Mensen met eentonig werk zoeken een afwisselende vrijetijdsbesteding, terwijl mensen met

vermoeiend werk daarentegen rust zoeken in hun vrije tijd. Lammers brengt hiermee de zogenaamde congruentie- en contrasthypothese naar voren die in veel vrijetijdsonderzoek zijn blijven terugkomen.

Lammers had aan het eind van de vijftiger jaren nog geen multivariate analyse tot zijn beschikking om het gewicht van elk van de drie factoren van het sociaal milieu te bepalen. In plaats daarvan gebruikt hij tabelsplittings-technieken. Daarmee maakt hij aannemelijk dat elk van de drie factoren in verband staat met cultuurdeelname, ook als de invloed van de andere twee constant is gehouden. De verschillen naar inkomen blijken echter in verhouding, tot die naar opleiding en beroep, niet zo groot. Een interessante tabel toont aan dat 'loontrekkende middenstand' (kantoorarbeiders) cultureel actiever is dan 'risicodragende middenstand' (kleine zelfstandigen) (vergelijk de bespreking van culturele en economische beroepsstatus hier in §5.4.2.).

Wolff & Hissink, 1957

Ongeveer gelijktijdig met het CBS vrijetijdsonderzoek van 1955/1956 werd in Amsterdam een eveneens zeer grootschalig, maar lokaal onderzoek opgezet door Wolff & Hissink (1957). De steekproef bedraagt ruim 2500 en is afkomstig uit de Amsterdamse bevolking. Het boek begint met een algemeen overzicht van het bezoek aan culturele instellingen aan de hand van gegevens over de gemakkelijksbelasting. Deze worden vergeleken met cijfers voor buitenlandse (hoofd)steden; geconcludeerd wordt dat de culturele activiteit in Amsterdam naar verhouding laag is. Vervolgens wordt de culturele activiteiten van de bevolking in verband gebracht met sociale achtergrond. De welstand en de leeftijd lijken daarbij de overheersende factoren, en als de werking daarvan constant wordt gehouden, lijkt de opleiding er niet veel meer toe te doen. Het ontbreekt Wolff & Hissink enigszins aan expliciete hypothesen, maar tussen de regels door is hun oriëntatie er een die men 'statustheoretisch' (vergelijk §3.4.) kan noemen. Dat wil zeggen, de relatie tussen sociale status en cultuurdeelname wordt gelegd via normen en denkbeelden die in statusgroepen gangbaar zijn. In dat verband wordt gewezen op het cultuurspreidend effect van vakbondsactiviteiten en de grote belangstelling voor amateuristische cultuuruitingen onder een massapubliek.

Het CBS Vrijetijdsonderzoek 1962/1963

Reeds na korte tijd heeft het CBS zijn vrijetijdsonderzoek herhaald, namelijk in het najaar van 1962 en het voorjaar van 1963. (De gedachte om het onderzoek te spreiden over twee perioden komt voort uit de overweging dat men aldus de seizoensgebondenheid van vrijetijdsbestedingen neutraliseert.) Ook nu gaat het weer om een grootschalig onderzoek, meer dan 8000 respondenten. Voor de uitvoering is ditmaal, blijkens de inleiding (CBS, 1964b), de latere hoogleraar Matthijssen één van de verantwoordelijke personen. Er zijn in de opzet van het onderzoek in vergelijking met 1955/1956 enige wijzigingen aangebracht. Een eerste verandering is een sterkere concentratie op mediagebruik, vooral op de in 1954 ingevoerde televisie. Het is duidelijk dat men de invloed van dit nieuwe medium op de voet wil volgen. Of er een negatieve invloed van televisiekijken op cultureel gedrag uitgaat, in het bijzonder op het bioscoopbezoek, is een belangrijke vraag in de verslaggeving. De conclusie is dat dit inderdaad het geval is, wat onmiddellijk door een vertegenwoordiger van de bioscopen wordt bestreden (Wolff, 1964).

Een tweede verandering betreft de vraagstelling naar cultuurdeelname, die nu is toegespitst op een bepaalde periode, namelijk de afgelopen drie maanden.

Opvallend is verder dat de vraag naar theaterbezoek is uitgesplitst naar toneel en concert, en is beperkt tot beroepsgezelschappen, respectievelijk -orkesten. De vraag is daardoor aanzienlijk concreter dan zeven jaar eerder, maar tegelijkertijd daarmee onvergelijkbaar.

In de verslaggeving van het onderzoek valt op dat de opleiding het belangrijkste criterium is waarnaar de vrijetijdsgedragingen worden uitgesplitst. Dit contrasteert met de analyse van het materiaal van 1955/1956, waar de beroepsgroep deze positie inneemt. Overigens blijft de analyse van het onderzoek uit 1962/1963 beslist achter bij die uit 1955/1956. Er is niets dat zich ook maar enigszins laat vergelijken met het werk van Lammers. Er is echter één groot voordeel van het materiaal van 1962/1963 boven dat van 1955/1956 en dat is dat het niet is weggegooid. Hoewel de oorspronkelijke ponskaarten verdwenen zijn, heeft het CBS de vragenlijsten van 1962/1963 steeds in het archief bewaard. Ze zijn opnieuw gecodeerd en tot databestand georganiseerd en zullen hier in hoofdstuk 6 en 7 worden bewerkt.

2.1.2. Het onderzoek van Wippler

Een volgende bijdrage aan in het vrijetijdsonderzoek vormt het onderzoek in 1965 naar vrijetijdsbesteding van de bevolking van de provincie Groningen door Wippler. De eerste publicatie erover (Wippler, 1966) is een verslag over openluchtrecreatie ten behoeve van de opdrachtgever en voor onze analyse alleen van belang doordat het onderwerp aangeeft dat het onderzoek naar vrijetijdsbesteding zich buiten het kader van de culturele activiteiten gaat bewegen. Belangrijk is voor de analyse hier met name Wipplers dissertatie "Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag" (1968). Dit onderzoek is tot een vast referentiepunt in het latere vrijetijdsonderzoek is geworden (vergelijk onder meer Kamphorst & Van Besouw, 1971; Ten Kloetze, 1972; CBS, 1979b; Kremer, Peereboom & Veen, 1981; Giegler, 1982). Men kan zonder meer stellen dat Wippler met de opzet en analyse in dit onderzoek school heeft gemaakt (Goudsblom, 1974). De door hem in dit onderzoek gepresenteerde vernieuwingen zijn zowel inhoudelijk als methodologisch. De gang van zaken laat zich als volgt schetsen.

De literatuurbeschouwing voorafgaand aan de analyse levert, volgens Wippler, weinig houvast op om hypothesen te formuleren over vrijetijdsbesteding. Er bestaat geen systematisch theoretisch kader om op terug te vallen. Wel ontleent hij aan de literatuur de eerder genoemde 'congruentiehypothese' en de 'contrasthypothese' over de relatie tussen beroepsarbeid en vrijetijdsbesteding. Volgens deze hypothesen is vrijetijdsbesteding soms een voortzetting van bezigheden uit de beroepspraktijk (bijvoorbeeld intellectuelen lezen veel) en soms juist compensatie daarvoor (bijvoorbeeld mensen met eentonig werk doen veel aan sport). Dit zijn echter niet meer dan oriënterende uitspraken, informatieve hypothesen kunnen het niet worden genoemd.

Ervan uitgaande dat er een situatie van betrekkelijke onwetendheid bestond, heeft Wippler zich vervolgens laten leiden door een explorerende opzet. Zijn belangrijkste meetinstrument voor de afhankelijke variabelen is een serie van zo'n 35 activiteiten, waarbij de respondenten kunnen kiezen uit vijf alternatieven tussen "zelden of nooit" en "heel vaak" om de mate van deelname te scoren. Hierop geïnspireerde lijstjes van activiteiten zijn vaak in later onderzoek gebruikt. Culturele activiteiten nemen op Wipplers lijst een prominente plaats in: museumbezoek, concertbezoek, schouwburgbezoek en drie verschillende vormen van lezen komen erop voor, naast verschillende

vormen van uitgaansgedrag, sport, openluchtrecreatie en activiteiten als tuinieren, puzzelen en knutselen.

Een methodologische vernieuwing is dat de scores op deze lijst zijn gefactoranalyseerd teneinde de veelheid van variabelen tot een geringer aantal 'dimensies' terug te brengen. Deze factoranalyse levert een zeer scherpe 'simple structure' op, waarin de culturele activiteiten (overigens zonder leesgewoonten) de eerste plaats innemen. Wippler benoemt deze factor als 'cultureel-participerend gedrag'. Een tweede factor heet 'vitaal-expansief vrijetijdsgedrag' en bevat uitgaans- en sportactiviteiten. Daarnaast zijn er nog dimensies als 'praktisch-nuttig', 'latent-spannend' en 'intellectueel-ontspannend'.

Het is nuttig de resultaten van deze factoranalyse aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Het is opvallend dat de cultuurdeelname-factor in het geheel geen relatie lijkt te hebben met twee vormen van vrijetijdsbesteding die we doorgaans ook bij cultuur rekenen: leesgewoonten laden op een andere factor waarop ook thuisbezigheden ('intellectueel-ontspannend') scoren, en het bioscoopbezoek hoort bij het 'vitaal-expansief' vrijetijdsgedrag. Betekent dit dat leesgewoonten en bioscoopbezoek geen relatie hebben met de culturele activiteiten? Nadere beschouwing van de geanalyseerde correlatiematrix leert dat dit niet zo is: zowel leesgewoonten als bioscoopbezoek correleren met de andere culturele activiteiten, zij het niet zo hoog als deze activiteiten onderling en niet zo hoog als met de andere indicatoren van ontspannend-intellectueel, respectievelijk vitaal-expansief vrijetijdsgedrag. Wipplers analyse maakt namelijk gebruik van een orthogonale oplossing, waarin de factoren ongecorrleerd met elkaar zijn. Een oplossing met gecorrleerde factoren had hier soelaas kunnen bieden. In die zin is het resultaat van de factoranalyse in dit opzicht enigszins misleidend.

Als volgende stap zijn door Wippler factorscores berekend en deze heeft hij als afhankelijke variabele gebruikt in een regressie-analyse. Bij deze regressie-analyse volgt hij een stapsgewijze weg. Eén voor één worden de onafhankelijke variabelen aan de regressievergelijking voor een afhankelijke variabele toegevoegd. Het belang van de onafhankelijke variabelen wordt afgemeten aan de toegevoegde hoeveelheid verklaarde variantie. Zo bedragen de percentages toegevoegde verklaarde variantie voor cultureel-participerend vrijetijdsgedrag, 33.0% voor opleiding, 5.2% voor al dan niet getrouwd zijn, 2.8% voor urbanisatie en 2.1% voor rangstand (beroepsprestige van gezins-hoofd). Voor vitaal-expansief vrijetijdsgedrag bedragen de percentages voor leeftijd 28.8% en voor opleiding 8.8%.

Aan deze analysestrategie zijn nadelen verbonden, die door Wippler destijds niet zijn opgemerkt. Men kan aan percentages verklaarde variantie niet zien wat de richting van een effect is. Wippler leest deze richtingen af aan partiële correlaties. Een ander bezwaar tegen de gevolgde stapsgewijze procedure en de door Wippler gerapporteerde coëfficiënten is dat toegevoegde verklaarde variantie niet zoveel hoeft te zeggen over het gewicht van elk van de afzonderlijke variabelen. Als sterk gecorrleerde variabelen als opleiding en beroep sterk van invloed zijn op de keuze van vrijetijdsgedrag, zal degene die iets sterker van invloed is, vrijwel alle toegevoegde verklaarde variantie toegekend krijgen, terwijl de regressie-gewichten elkaar wellicht niet veel ontlopen.

Overigens hebben deze moeilijkheden niet de consequentie gehad dat Wippler zich vergist heeft in de interpretatie van zijn gegevens. Heranalyse (vergelijk hoofdstuk 6) van de culturele participatie-index bevestigen zijn belangrijkste conclusies. Die luiden dat hoger opgeleiden veel vaker cultureel actief zijn

dan lager opgeleiden en dat alle andere sociale verschillen, inclusief die van leeftijd, burgerlijke staat, beroep en urbanisatie daarbij in het niet vallen. De regressiegewichten suggereren hetzelfde als het patroon bij de verklaarde varianties. Hetzelfde geldt voor de verhouding tussen leeftijd en opleiding bij vitaal-expansief vrijetijdsgedrag (vergelijk de heranalyse van Dessens, Jansen & Swanborn, 1974). Van bijzonder belang in onderzoeksuitslagen van Wippler acht ik vooral dat de geringe betekenis van beroepsarbeid, urbanisatie en inkomen voor culturele activiteiten is aangetoond.

Twee andere punten uit Wipplers analyse verdienen nog extra aandacht, omdat zij wijzen in de richting van een meer verklarend-theoretische strategie. Ten eerste het feit dat hij bij het samennemen van vrijetijdsactiviteiten niet alleen gebruik gemaakt heeft van de structuren, zoals een factoranalyse deze opleverde. Hij heeft dezelfde variabelen ook nog eens onder andere gezichts-punten samengenomen, namelijk op basis van 'formele aspecten' van activiteiten. Hiermee worden consequenties van de betreffende gedragskeuzen bedoeld. De belangrijkste hiervan zijn: activiteit-passiviteit, geestelijk-lichamelijk, binnen-buiten. Deze dimensies worden aan de literatuur ontleend en de betreffende schalen worden op a priori gronden gevormd. De analyse van deze variabelen levert echter minder spectaculaire verschillen op dan die van de factorscores. Toch is zij eigenlijk theoretisch meer adequaat. De moeilijkheid ermee is natuurlijk dat zich in deze 'formele aspecten' geen concrete activiteiten meer laten onderkennen. Dat geldt ook voor het tweede punt waarop een meer theoretisch verklarende richting wordt ingeslagen, namelijk bij de verklaring van effecten van beroep. Hieraan worden door Wippler 22 aspecten onderscheiden, waaronder 'mate van leidinggeven', 'gevarieerdheid van de taak' en 'geestelijk geoccupeerd zijn met het werk'. Deze 22 aspecten worden vervolgens weer via een factoranalyse in negen dimensies samengevat. Geen ervan blijkt echter -- direct of indirect -- sterk van invloed op cultuurparticipatie.

Wippler besluit zijn boek met voorspellingen: gegeven de resultaten van de regressie-analyse, wat valt er te verwachten in de toekomst op het gebied van de vrijetijdsbesteding? Hij beredeneert dat in de toekomst het opleidings-niveau zal toenemen, maar ook dat het aantal jonge mensen zal afnemen. Dit impliceert tenminste drie dingen: een toename van de culturele activiteit, een toename van de lichamelijk passieve vrijetijdsvormen en een afname van vitaal-expansief vrijetijdsgedrag en een afname van de praktisch-nuttige vormen (knutselen en doe-het-zelven). Verder formuleert hij de verwachting dat het vrijetijdsgedrag diverser zal worden. Wij verkeren in de gunstige omstandigheid dat we in de toekomst leven die Wippler in 1968 voorspeld heeft. Het is niet anders: met de eerste drie dingen is het omgekeerd gelopen. Er is minder culturele activiteit, meer sport en uitgaan en vooral veel meer doe-het-zelven (Knulst, 1983) dan voorheen. Alleen dat het vrijetijdsgedrag diverser is geworden kunnen we gevoelig aannemen.

Eén van de kritiekpunten op Wipplers dissertatie is geweest dat zijn meest sprekende resultaten op zichzelf voor de hand liggende zaken betreffen (Kamphorst & Withagen, 1976). Weten we niet allemaal dat jongeren meer aan sport en uitgaan doen en dat hoger opgeleiden relatief vaker aan cultuur deelnemen? Naar mijn mening is deze kritiek slechts tot op zekere hoogte juist. Onjuist is ze in die zin, dat er wel degelijk resultaten bij zijn die in strijd zijn met alledaagse veronderstellingen. De geringe gewichten van het beroep, het inkomen en de woonplaats behoren hiertoe. Naar mijn mening hebben deze (negatieve) bevindingen niet altijd de aandacht gekregen die ze verdienen. Aan de andere kant was het misschien mogelijk geweest voor

Wippler voorafgaand aan zijn onderzoek met hypothesen te komen. Ook al bevatte de vrijetijdsliteratuur destijds geen kant en klare hypothesen om verklaringen te formuleren, deze waren te ontleenen aan alledaagse veronderstellingen.[1]

De betekenis van de dissertatie van Wippler is veelvuldig geweest. Methodologisch markeert zij de introductie van multivariate analysetechnieken als factoranalyse en regressie-analyse in het Nederlands empirisch-sociologisch onderzoek in het algemeen en in het vrijetijdsonderzoek in het bijzonder. Het terugbrengen van verschillende vormen van vrijetijdsbesteding tot een gering aantal dimensies, waaronder cultuurdeelname, is in de literatuur vaak terug te vinden. Met een dergelijk model zoekt men naar gemeenschappelijke aspecten van culturele activiteiten. Regressie-analyse is minder vaak gebruikt. Navolging vindt men wel bij Kamphorst & Van Besouw (1971) en Kamphorst & Spruijt (1983), maar deze auteurs zijn niet afgestapt van de rapportage van percentages verklaarde variantie. In het werk van het SCP is deze multivariate techniek minder populair en zo zij al wordt aangetroffen, is de regressie-vergelijking soms vervangen door een derivaat, waarin de effecten vervangen zijn door plussen en minnen om de richting van het effect aan te duiden. Helaas heeft de toepassing van regressievergelijkingen in causale modellen slechts in een gering aantal gevallen ingang gevonden in het cultuurdeelname-onderzoek (Welters & Eykman, 1978; Ganzeboom, 1983a, 1984a; Bakker, 1985). Met causale modellen is het niet alleen mogelijk het onderling gewicht van verschillende determinanten vergelijken, maar tevens directe en indirecte effecten van verschillende determinanten te onderscheiden. Causale modellen (Duncan & Hodges, 1963; Blau & Duncan, 1967) waren ten tijde van Wipplers dissertatie nog niet in Nederland te vinden.

2.1.3. Het publieksonderzoek

Het tot nu toe beschreven onderzoek is bevolkingsonderzoek. Een steekproef uit de bevolking vormt daarbij de onderzoeksgroep. Surveys naar cultuurdeelname vinden echter ook zeer vaak plaats met behulp van een steekproef uit het publiek van een bepaalde voorstelling, accommodatie of activiteit. Vrijwel elk museum, elke schouwburg en elk gezelschap of orkest houdt wel eens een enquête onder bezoekers en belangstellenden. In het cultuurdeelname-onderzoek zijn er daarom van publieksonderzoekingen veel meer voorbeelden dan van bevolkingsonderzoekingen. Daarmee is min of meer al geïmpliceerd dat er in het publieksonderzoek veel grotere kwaliteitsverschillen voorkomen dan in de bevolkingsonderzoekingen. Sommige zijn van goede kwaliteit, andere zijn de moeite van het inkijken niet eens waard. Hieronder worden enkele publieksonderzoekingen besproken, die memorabel zijn vanwege hun ouderdom, hun onderzoekszetel, hun resultaten of hun betekenis voor het cultuurdeelname-onderzoek. Dit overzicht heeft geen pretentie van volledigheid. Voor het onderzoek van vóór 1975 raadplege men het overzicht van Kamphorst & Withagen (1976). Het beste brengt men een bezoek aan de

(1) Niet onvermeld mag blijven dat Wippler zelf, gezien zijn latere werk (Wippler, 1975), op het gebied van theorieconstructie een andere gedragslijn heeft gekozen. Een consequentie van de in dit artikel voorgestane methode van theorieconstructie zou zijn om, in plaats van een tocht door de vrijetijdsliteratuur, het uitgangspunt te kiezen in een algemene theorie van menselijk keuzegedrag en de mogelijke keuzen ten aanzien van vrijetijdsbesteding vooraf te beredeneren.

bibliotheek van de Boekmanstichting, die op dit punt zeer uitgebreid is.

Van der Hoek, 1956; In 't Veld-Langeveld, 1960

Het oudste mij bekende publieksonderzoek (maar er zijn zonder twiifel oudere onderzoeken), is het onderzoek "Bezoekers bekeken", in 1954 uitgevoerd in het Haags Gemeentemuseum door Van der Hoek (1956). Hij bekeek in het bijzonder bezoekers van de gratis zaterdagen en concludeerde dat deze (toch) afkomstig waren uit de zogenaamde 'betere buurten' en overwegend behoorden "tot de groep van de economisch sterkeren en meer ontwikkelden". Andere voorbeelden uit de jaren vijftig zijn de onderzoeken van In 't Veld-Langeveld (1960a, 1960b) onder de leden van Openbaar Kunstbezit en van twee Amsterdamse uitkooporganisaties, uitgevoerd in opdracht van het Prins Bernardfonds. Sterker nog dan het bevolkingsonderzoek staat dit min of meer op marketing gerichte publieksonderzoek in het teken van cultuurspreiding. De rapporten van In 't Veld-Langeveld zijn nooit (officieel) gepubliceerd, maar zij heeft haar zienswijze onverholen aan het papier toevertrouwd in een artikel "De sociale cultuurspreiding" (In 't Veld-Langeveld, 1961). In 't Veld-Langeveld onderscheidt 'Cultuur' van 'pseudo-cultuur' (waaronder zij ook bioscoop en een groot deel van het lezen rekent): "Cultuur en pseudo-cultuur staan tot elkaar in een permanente concurrentieverhouding: zij hebben voor een niet onbelangrijk deel dezelfde afnemers. Deze wensen niet immer consequent cultuur te kiezen en zij kunnen dat zelfs niet eens altijd." (p. 206) Zij vat de resultaten van het tot dan toe bekende onderzoek in de conclusie dat er in de laatste 50 à 70 jaar wel cultuurspreiding is opgetreden, maar dat "de arbeiders als sociaal-economisch onderscheiden bevolkingsgroep nog relatief weinig deel aan het culturele leven [hebben]". (p. 205). Opmerkelijk is hoe zij een 19e eeuwse initiatief tot volksconcerten beschrijft (p. 189). Zolang deze het karakter hebben van een ontmoeting tussen de verschillende standen, mislukten deze concerten, doordat "de beter standen wegbleven en daarmee de financiële basis aan de concerten wegviel". "Zodra echter het gezelligheidsselement was verdwenen (...), werd het mogelijk zich niet meer te bekommeren om zijn mede-publiek." Toch heeft deze ontwikkeling niet tot cultuurspreiding geleid, want ze wordt teniet gedaan doordat cultuurgeliefde, als het "zich heeft afgezonderd van andere genietingen en bezigheden, wat zwaar op de hand is geworden". Overigens werpt het bestaan van de door haar onderzochte aan de vakbonden gelieerde uitkooporganisaties in de vijftiger jaren een verrassend licht op de maatregelen ter bevordering van de sociale cultuurspreiding. Hoewel soortgelijke initiatieven nog steeds bestaan, zijn er nog maar een gering aantal activiteiten in vergelijking met vroeger. Een heel concrete poging tot cultuurspreiding is daarmee komen te vervallen. Overigens was de conclusie van In 't Veld-Langeveld destijds dat de spreidingsmaatregelen relatief vaak ten goede kwamen aan de hogere statusgroepen. Opmerkelijk was dat reducties, die vakbonden voor hun leden via uitkoop bedingen, door deze leden vaak weer te gelde werden gemaakt door de abonneementen door te verkopen.

De Jager & Zweers, 1962; De Jager 1967

Een publieksonderzoek dat afzonderlijk aandacht verdient, is dat van De Jager & Zweers (1962) onder de geregelde bezoekers van het Utrechts Symfonie Orkest. Er is tweemaal verslag over gedaan, namelijk in het rapport "Het Gehoor Gehoord" (1962) en in De Jagers dissertatie 'Cultuuroverdracht en Concertbezoek' (1967). De Jager heeft de analyse in zijn dissertatie beperkt tot 200 personen, terwijl in "Het Gehoor Gehoord" nog meer dan 500

respondenten voorkwamen. Het onderzoek zelf, en met name de analyse, is van magere kwaliteit, maar beide verslagen bevatten informatie en ideeën die de moeite waard zijn en die verderop in dit boek een rol zullen spelen.

Een eerste idee is het contrast tussen traditionele en moderne klassieke muziek en de veronderstelling dat modern klassiek minder populair is omdat het zoveel moeilijker is. Illustratief voor het verschil is de behandeling van de vraag of moderne stukken vóór of na de pauze moeten worden gespeeld. De Jager geeft twee argumenten om ze liever voor de pauze te spelen. Als ze na de pauze gespeeld worden, gaat het publiek er misschien ondertussen vandoor, en ... dan wordt de herinnering aan de avond zo bedorven.

Interessant is verder De Jagers (1967) onderscheid tussen 'primaire' en 'secundaire' gesocialiseerden; personen die al in de vroege jeugd met klassieke muziek vertrouwd zijn geraakt en personen die er pas later kennis mee hebben gemaakt. Vervolgens maakt hij aannemelijk dat deze verschillen in kennis-making merkbaar blijven in de manier waarop men later met klassieke muziek en concertbezoek omgaat. Primaire gesocialiseerden weten er meer van, bespelen (zeer veel) vaker een instrument en staan veel positiever tegenover modern klassiek dan secundaire gesocialiseerden. Primaire gesocialiseerden hebben voorts een meer uitgesproken smaak en zijn minder gauw tevreden. Ook gaan ze vaker alleen naar een concert, maar komen daar vaker bekenden tegen dan secundaire gesocialiseerden.

Het is de grote verdienste van het onderzoek van De Jager dat er gewezen wordt op de grote betekenis van het milieu van herkomst, door de culturele opvoeding en de grotere culturele vaardigheden waar dit toe leidt. Merk op dat deze aspecten in één van de tot nu toe besproken onderzoeken een rol hebben gespeeld. Zo is in de CBS-vrijtijdsonderzoeken helemaal niet naar sociale herkomst gevraagd en heeft Wippler wel geïnformeerd naar sociale herkomst, maar het gegeven niet in zijn analyse betrokken. Verder ligt de betekenis van het onderzoek van De Jager in het onderscheid modern-traditioneel; een nuance die binnen het cultuurdeelname-onderzoek terecht een blijvende plaats heeft gekregen.

Asselbergs-Neessen, 1969; Musement, 1969; Kamphorst & Van Besouw, 1973

Een publieksonderzoek dat vanwege de grote kwaliteit afzonderlijke aandacht verdient is het onderzoek van Asselbergs-Neessen (1969) naar "Het (mogelijke) publiek van de Nijmeegse Stadsschouwburg". Het onderzoek is uitgevoerd in het kader van een doctoraalscriptie en gerealiseerd in een periode van acht maanden. Gegeven de beperkte middelen die ter beschikking moesten hebben gestaan en gezien de omvang van de rapportering is dit alleen al een bewonderenswaardige prestatie. Asselbergs-Neessen onderscheidt de factoren die ertoe leiden dat men al dan niet tot schouwburgbezoek komt, in drie soorten. Ten eerste zijn er sociale belemmeringen, die er met name uit bestaan dat sommige sociale groepen zich niet thuisvoelen in de schouwburg. Ten tweede zijn er communicatieve factoren, die betrekking hebben op de overdracht van informatie. Zo is voor het begrijpen van theater een zeker abstractievermogen nodig, terwijl ook het complexe taalgebruik een belemmerende rol kan spelen. Ten derde zijn praktische factoren te noemen, zoals het hebben van een gezin of avondwerk die schouwburgbezoek kunnen verhinderen.

Het bijzondere van het onderzoek van Asselbergs-Neessen is niet zozeer deze aanvankelijke veronderstellingen, maar de opzet, waarin een steekproef uit het publiek wordt vergeleken met een steekproef uit de Nijmeegse bevolking en aldus publieksonderzoek en bevolkingsonderzoek is gecombineerd. Dit

maakt het mogelijk vragen te beantwoorden over de verschillen tussen mensen die de schouwburg wel bezoeken en zij die dat niet doen.

De analyse van Asselbergs-Neessen is niet erg geavanceerd. Ze bekijkt alleen maar bivariate relaties via kruistabellen. Deze tabellen zijn uitvoerig in het verslag opgenomen, hetgeen nuttig is met het oog op later vergelijkend onderzoek. De resultaten laten zien dat er een bijzonder sterk verband bestaat tussen sociale status en schouwburgbezoek. Ook zij documenteert de betekenis van het milieu van herkomst, culturele training en een vroege socialisatie voor huidig schouwburgbezoek. Daarnaast presenteert ze een aantal bevindingen die onder de statutheorie van cultuurdeelname zijn te rekenen (zie hoofdstuk 3). Zo blijkt er een verband te bestaan tussen schouwburgbezoek en traditionele politieke opvattingen. Verder wordt geconstateerd dat mensen met kinderen die een hogere opleiding volgen dan zichzelf, relatief vaak naar de schouwburg gaan.

In deze combinatie van publieksonderzoek met bevolkingsonderzoek is het onderzoek van Asselbergs-Neessen niet de enige gebleven. Dezelfde combinatie is toegepast in het onderzoek naar het publiek van de Utrechtse schouwburg van Kamphorst & Van Besouw (1973) en in het onderzoek naar het publiek van de museumtentoonstelling *Musement* door het bureau *Inter/View* (1969). Het *Musement*onderzoek heeft bovendien een voor- en een nameting om het effect van de manifestatie op museumbezoek te kunnen meten. Dat bleek er niet te zijn. Voor het overige bevat het *Musements*onderzoek weinig ideeën of conclusies. In het verslag van Kamphorst & Van Besouw lijken de analyses duidelijk te maken dat ook in de Utrechtse schouwburg opleiding het belangrijkste is en beroep en inkomen een veel geringere rol spelen. Ook menen deze auteurs dat het milieu van herkomst en de culturele socialisatie van wezenlijk belang zijn voor later schouwburgbezoek. Aandacht in het onderwijs is lang niet zo effectief als culturele training in het ouderlijk milieu. Verder waarschuwen ze dat het theaterpubliek aan het vergrijzen is en dat het theaterbezoek in de toekomst sterk zal afnemen.

Valkman, 1976; Welters, 1975; de Kunstkar, 1977

De opzet van een gemengd publieks- en bevolkingsonderzoek is de beste manier om informatie over cultuurdeelname aan een publiek te ontklokken. Wanneer men dat niet doet, kan men in verlegenheid komen, zoals Valkman (1976) in zijn onderzoek 'Queuen voor de Nachtwacht'. Valkman concludeert dat de bezoekersgroep van het Rijksmuseum niet afwijkt van de doorsnee van de Nederlandse bevolking. Hij heeft echter alleen een bezoekersgroep ondervraagd. Met de gegevens alleen is het hem onmogelijk deze vergelijking te maken. Bij een vergelijking met de Nederlandse bevolking door Welters (1975) blijkt in het Rijksmuseum wel degelijk een tamelijk grote oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden te constateren (27% versus 13% landelijk).^[2]

Het Rijksmuseumonderzoek van Valkman laat een uitweg zien als er geen vergelijkingsmogelijkheden zijn met niet-bezoekers. Het is mogelijk een ander aspect van publieksoorming als afhankelijke variabele te nemen. Zo kan men vergelijking maken tussen frequente en niet-frequente bezoekers, in de hoop dat dit het al dan niet bezoeken weerspiegelt. Valkman gebruikt de

specifieke motivatie van bezoekers (namelijk in hoeverre er sprake is van een 'algemeen-educatieve motivatie' -- de tegenpool wordt niet benoemd) van het Rijksmuseum als te verklaren variabele. Dit lijkt me een geval van probleemverschuiving waarbij niet duidelijk wordt waarom het nieuwe probleem zo interessant is. De belangrijkste differentiatie in deze motivatievariabele wordt curieus genoeg teweeg gebracht door godsdienstigheid: godsdienstigen worden meer door dit soort motivatie geleid dan niet-godsdienstigen. Verder toont Valkmans onderzoek de invasie van statistische technieken in het cultuurdeelname-onderzoek: factoranalyse, moksenschalen, contrastgroepenanalyse en Kolmogorof-Smirnof toetsen zijn toegepast. Dit alles maakt de lijn van het onderzoek niet veel duidelijker.

Een andere manier om interessante informatie via publieksonderzoek te verkrijgen is door een vergelijking van de publieksgroepen van verschillende accommodaties of activiteiten. Weliswaar is ook zo niet de vraag te beantwoorden waarom sommige mensen tot een cultureel publiek behoren en andere niet, maar het is wel mogelijk vragen te stellen over de mechanismen die tot de keuze voor cultuurdeelname leiden, indien de accommodaties een theoretisch relevant verschillend aanbod hebben. Voor de hand liggend is bijvoorbeeld om het effect van drempelverlagende vormen van culturaanbod te evalueren aan de hand van een vergelijking van publieksgroepen naar sociale status. Dat is gedaan door Welters (1975) in zijn evaluatie van het experimentele Expositiecentrum aan de Lijnbaan in Rotterdam. Dit centrum bood ten tijde van het onderzoek een 'open huis', waarin men over onderwerpen uit het dagelijks leven exposeerde. Er was zelfs een glazen deur naar de belendende HEMA, kennelijk in de verwachting dat dit een categorie bezoekers zou binnenlokken die het museum gewoonlijk niet bezoekt. Welters zet en passant de opleidingsverdelingen van acht musea en tentoonstellingen naast een landelijke verdeling, die ontleend is aan het *Musement*onderzoek. Zijn constatering is dat ook in het Lijnbaancentrum het percentage lager opgeleiden (45%) achterblijft bij het landelijke (57%). Hoger opgeleiden (28%) zijn meer dan tweemaal zo sterk vertegenwoordigd dan in de bevolking (13%). Het profiel van de Lijnbaanbezoekers lijkt sterk op dat van het 'relatief populaire' Rijksmuseum (cijfers ontleend aan het onderzoek van Valkman). Een markant cijfer uit de analyse van Welters is verder dat bijna 43% van de bezoekers van het Lijnbaancentrum uit beeldende kunstenaars bestaat.

Een gelijksoortige analyse is verricht door Regouin, Bedeaux-De Jonge & Overduin (1977), die het Haagse Kunstkarproject evalueren. In dit project is de kunst letterlijk uit het museum gehaald en naar de wijken getransporteerd. De conclusie uit het onderzoek is dat het Kunstkarproject "een evenredig deel van alle opleidingsgroepen heeft getrokken". Of dit helemaal juist is lijkt me vraag. Tegelijkertijd wordt namelijk aangegeven dat de opleidingsverdeling minder evenredig is dan in het Rijksmuseum. Blijkens de eigen cijfers van Regouin e.a. ligt het aantal lager opgeleiden ook nog onder dat van het Lijnbaancentrum. Het valt overigens moeilijk te zeggen waar nu precies de meeste laag opgeleiden komen, omdat het niet geheel duidelijk is of er bij deze plaatselijke, zelfs buurtgerichte projecten wel met een landelijke opleidingsverdeling vergeleken moet worden. Volgens de gegevens van beide onderzoeken is de tentoonstelling voor moderne beeldende kunst 'Sonsbeek buiten de perken' (Valkman, 1971, 1973) overigens degene met veruit het hoogst opgeleide publiek (44% hoger opgeleiden).

Overig publieksonderzoek

Het is ondoenlijk om hier al het publieksonderzoek samen te vatten. Het gaat

^[2] In een eerdere bespreking van Valkmans onderzoek (Ganzeboom, 1982c) heb ik gesteld dat zelfs geen verslag is gedaan van de opleidingsverdeling, maar deze opmerking was onjuist (zie Ganzeboom, 1983b).

van professionele Intomart onderzoeken naar het publiek van het Stedelijk Museum (Intomart, 1969) en het museum Boymans-Van Beuningen (Intomart, 1970), tot scriptiewerk van HBO-opleidingen, zoals het onderzoek van Grimm (1979) naar het publiek van het Aviodome. In beide gevallen constateert men een aanzienlijke oververtegenwoordiging van hogere statusgroepen. Sommige instellingen zijn meerdere malen onderzocht. Dat is bijvoorbeeld het geval voor het Stedelijk Museum (Intomart, 1969; De Roij, 1979; Dijkman & Oppenhuizen, 1980). Een vergelijking maakt duidelijk dat het opleidingspeil van het publiek in de tien tussenliggende jaren gestegen is. De cijfers zijn zelfs zeer opmerkelijk. De Roij (1979) komt bijvoorbeeld tot 80% hoger opgeleiden en 50% kunstenaars onder de bezoekers van het Stedelijk. Ook het Tropenmuseum is meerdere malen onderzocht (Varkevisser & Van der Visser, 1963; Doerbecker, 1973), maar een dergelijke vergelijking is daar niet goed mogelijk.

2.1.4. Het werk van de Boekmanstichting

In het begin van de zestiger jaren is het kunstsociologisch studiecentrum De Boekmanstichting in het leven geroepen. Ze is vernoemd naar de Amsterdamse sociaal-democratische historicus en wethouder Boekman, die in zijn proefschrift "Overheid en kunst in Nederland" (1939) de cultuurpolitiek tussen 1870 en zijn eigen tijd analyseerde en zich daarbij onomwonden uitsprak voor een actieve cultuurspreidingspolitiek: "Een kunstpolitiek van de overheid moet erop gericht zijn de belangstelling voor de kunst te vergroten en waar zij niet bestaat, te trachten belangstelling voor kunst te wekken. Wil deze kunstpolitiek echter inderdaad gericht zijn op het volk als geheel, of tenminste, op een zo groot mogelijk deel van het volk, dan kan zij niet anders zijn dan een deel van een sociale politiek in de ruimste zin van het woord. (...) Bemoeding van de overheid met de kunst moet in de moderne democratie dan ook een ander karakter dragen dan zij bezat in de vroegere perioden. Zij richtte zich toen naar de behoeften en verlangens van de heersende groepen en miste het min of meer pedagogisch karakter dat haar thans moet kenmerken" (Boekman, 1939: p.187). Boekman verwachtte in zijn tijd veel van culturele training in het onderwijs, schoolconcerten en kunstuitleen.

Dat was ook het geval bij de stichting die zijn naam draagt, zo blijkt uit een conferentieverlag met de naam "Schakels tussen kunst en publiek" (Boekmanstichting, 1966). De sprekers (onder meer In 't Veld-Langeveld en Zweers) dragen alle de kunst en de cultuurspreiding een warm hart toe en verwachten dat sociologisch onderzoek een flinke bijdrage daaraan kan leveren. De Boekmanstichting heeft een lange reeks van onderzoek over cultuur geleverd, meestal in de vorm van publieksonderzoek, maar er is ook een netwerkanalyse van organisaties in de beeldende kunst (Boon, 1972) en een onderzoek naar sociale herkomst van museumdirecteuren (Walter, 1969).

Alvorens onderzoek te verrichten, heeft de Boekmanstichting zich beziggehouden met samenvatting, heranalyse en herinterpretatie van eerder onderzoek. In 1970 verscheen van de hand van Zweers & Welters de overzichtsstudie "Toneel en publiek in Nederland", waarin een groot deel van het eerdere onderzoek (in het bijzonder de vrijetijdsonderzoeken van het CBS en van Wippler) op een rij wordt gezet. In dezelfde trant is de overzichtsstudie van Valkman & Jansen (1975) over "Muziek en publiek", waarin het onderzoek van Wippler, van het CBS 1962/1963, van Overste (1973; zie hieronder) en van Asselbergs-Neessen naast elkaar zijn geplaatst. Hoewel deze

beide overzichten met grote accuratesse zijn samengesteld, tonen ze de beperkingen aan van herinterpretatie van oud onderzoek, wanneer men niet de gegevens zelf heranalyseert.

Valkman & Jansen (1975: p. 65-102) werpen het probleem op waarom nu juist de opleiding zo sterk met cultuurdeelname, in casu concertbezoek, samenhangt. Ze veronderstellen dat de invloed van het opleidingsniveau zo sterk is, omdat er meerdere mechanismen tegelijkertijd in werkzaam zijn en de opleiding daarmee een kristallisatiepunt voor verschillende processen is. Welke mechanismen dat zijn, en waarom nu juist opleiding zo'n kristallisatiepunt zou zijn, maken ze niet geheel duidelijk. Een deel van hun opmerkingen kan zo begrepen worden dat niet de inhoud van de opleiding bepalend is voor de invloed op cultuurdeelname, maar het algemeen vormende. Het is niet wat men leert op school (en evenmin bij schooltoneel en -concerten) dat hoger opgeleiden tot cultuurdeelnemers maakt. Algemene vorming is belangrijk dan de in het onderwijs genoten culturele training. Dit punt wordt ook beklemtoond door Welters & Eykman (1978).

Valkman & Jansen (1975) constateren op basis van hun heranalyses dat het concertpubliek sterk aan het verouderen is. Ze gaan zelfs zover te stellen dat het concertpubliek op het moment van onderzoek uit dezelfde personen bestaat als vijftien jaar eerder. Bijzonder waardevol is dat Valkman enige jaren later in een vervolgstudie (Valkman, 1981) opnieuw de omvang en samenstelling van het concertpubliek heeft bekeken op basis van soortgelijk Kijk- en Luisteronderzoek. Dit leidt tot de conclusie dat in de acht jaar die verstreken zijn sinds het eerste onderzoek, wel de omvang van het concertpubliek is teruggelopen, maar de sociale samenstelling ervan niet is veranderd. Een aantal publieksonderzoeken van de Boekmanstichting zijn in het voorgaande al de revue gepasseerd: de onderzoeken naar het Rijksmuseum (Valkman, 1976), het Lijnbaancentrum (Welters, 1975) en de Kunstkar (Regouin, Bedaux-De Jonge & Overduin, 1977). Andere vermeldenswaardige bijdragen zijn Valkmans (1971, 1973) beschouwingen over "Sonsbeek buiten de perken" (een kunstspreidende activiteit waarbij de subsidies meer dan evenredig stegen met de daling van de bezoekersaantallen), Welters' analyse van het Lantaarnpubliek (een avant garde theater met een zeer hoog opgeleid publiek), de studie van Fenger-Hanemann & Valkman (1976) over de ontvangst van Hans Koetsiers advertentie-kunstwerken in Vrij Nederland en Schrijnen-Van Gastels (1974) analyse van balletpubliek. De meest markante van de publieksonderzoeken zijn de twee studies van Welters & Eykman (1976, 1978) naar de Aankoop Subsidieregeling Kunstwerken (ASK), respectievelijk de Kunstuitleencentra. Het ASK-onderzoek is met name markant, omdat het een vorm van culturele activiteit betreft, waarin inkomen belangrijker lijkt te zijn dan de opleiding. Ook hier hebben we te doen met een publieksonderzoek en de afhankelijke variabele is een 'pseudo-deelname', namelijk het bedrag besteed aan een kunst aankoop. Welters & Eykman slagen erin hun conclusies te ondersteunen via een vergelijking met gegevens over de Nederlandse bevolking wat betreft opleiding en inkomen. De conclusie over de ASK-regeling is ook markant. Deze regeling, bedoeld om de aankoop van kunst betaalbaar te maken en aldus sociaal te spreiden, heeft voornamelijk gewerkt in het voordeel van de traditionele kunstkoopers (kunsthandelaren), die behoren tot de zeer hoge inkomensgroepen. Schrijnend genoeg snijdt het mes ook nog aan twee kanten. Niet alleen aan de koperskant pakt de subsidie uit in het voordeel van degenen die al een goede positie innemen, ook aan de verkoperskant. Weinig kunstenaars profiteren van de verhoogde omzet en degenen die profiteren zijn het vooral de gerenommeerden, die toch al goed

verkochten. De consequentie van dit rapport is de afschaffing van de ASK geweest.

Welters & Eykmans tweede rapport (Welters & Eykman, 1978) gaat over uitleencentra en toont een soortgelijke cumulatie van subsidies bij hogere inkomensgroepen voor het lenen van kunst in artotheken. Verder is dit het enige rapport waarin een causale analyse te vinden is. Interessant ook is dat Welters & Eykman besluiten met een algemene beschouwing over cultuurdeelname. Daarin beklagen zij zich over het ontbreken van een goede kunstsociologie, maar komen wel tot een "model van kans op kunstconsumptie met behoorlijk predictieve waarde" (p. 110), waarin zij de bevindingen van hun onderzoek en van eerder onderzoek samenvatten. Het 'model' is een opsomming van hypothesen en resultaten, waarbij geen onderscheid naar het belang van factoren is gemaakt. Achtergrondvariabelen (opleiding, inkomen, sociale herkomst) behandelen zij in één adem met verklarende variabelen als culturele vorming en beschikbare tijd. Hypothesen met een geringe empirische bevestiging (geestdodend werk leidt tot weinig cultuurdeelname) worden samen behandeld met 'well-established facts' (een hoge opleiding is zeer bevordelijk voor kunstconsumptie). Het meest opvallende aan hun 'model' is de afwezigheid van aandacht voor statusmotieven als verklaring voor cultuurdeelname en de besliste ontkenning dat tijdbudgetten van veel betekenis zijn bij cultuurdeelname. Aan het inkomen kennen ze daarentegen een opvallend sterke rol toe.

Dit tweede rapport is te zien als het begin van een nieuwe fase van onderzoek, waarin multivariate causale modellen tot ontwikkeling worden gebracht. Het methodisch gehalte van de beide rapporten en de daarin verslaggelegde onderzoekingen doet verwachtingen voor het vervolg wekken. In feite is dit er niet meer van gekomen. De onderzoeksbegroting van de Boekmanstichting is kort daarop zodanig uitgedund dat er geen plaats meer was voor grootschalig empirisch onderzoek. Het oordeel (door het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, de subsidiënt) was dat in de functie van grootschalig onderzoeksinstituut voldoende werd voorzien door het werk van het Sociaal en Cultureel Planbureau en anderen. De Boekmanstichting richt zich daarna verder op 'desk-research' en documentatie en heeft haar aandacht sinds 1978 steeds meer verlegd naar historisch onderzoek, politieke activiteiten en belangenbehartiging voor kunstenaars.

2.1.5. Het werk van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is in 1974 opgericht om de regering 'gevraagd en ongevraagd' van advies te dienen in sociaal-culturele aangelegenheden. Eén van haar publicaties is het tweejaarlijkse Sociaal en Cultureel Rapport (SCP, 1974, 1976, 1978, 1980, 1982, 1984, 1986), waarin een vast hoofdstuk is gewijd aan vrijetijdsbesteding. Ontwikkelingen op het terrein van cultuurdeelname zijn daarbij een vast aandachtspunt. Eerder heb ik aan de tot op dat moment verschenen hoofdstukken een artikel in *Vrije Tijd* en Samenleving gewijd (Ganzeboom, 1984c), waarin de lijn van deze hoofdstukken over vrijetijdsbesteding wordt samengevat en commentariseerd. Het hiervolgende is een korte samenvatting daarvan. Andere publicaties van het SCP met grote relevantie voor het studieterrein zijn: de monografieën over de vijfjaarlijkse Tijdbestedingsonderzoekingen (Knulst, 1978; Knulst & Schoonderwoerd, 1982), het rapport over het Profijt van de Overheid (SCP, 1977, 1981) en een rapport van Knulst over de relatie tussen media- en

cultuurbeleid (Knulst, 1982).

Zeker wanneer men het ziet tegen de achtergrond van de functie van het Sociaal en Cultureel Rapport, die geen vaste probleemstelling vereist, is de systematiek die in de hoofdstukken over vrijetijdsbesteding wordt aangehouden, opmerkelijk. In de eerste rapporten (tot en met 1978) is de vraagstelling naar sociale ongelijkheid in cultuurdeelname tamelijk strak volgehouden. Bevindingen van eerder onderzoek zijn met behulp van nieuw verzamelde gegevens opnieuw gedocumenteerd: opleiding is doorslaggevend voor deelname aan culturele activiteiten, inkomen doet er veel minder toe. Ook de betekenis van het milieu van herkomst is nader toegelicht. In verband gebracht met de opleidingsverdeling van niet-culturele activiteiten, zoals sportdeelname, blijkt echter dat de oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden niet alleen onder cultureel actieven bestaat, maar ook onder sportief actieven. Naar een verklaring van deze effecten is niet gezocht. Daar leent het beschikbare empirische onderzoek zich niet voor. Wel wordt op deze manier de ongelijkheid van verdeling van overheidsmiddelen systematisch uit de doeken gedaan. Deze bevinding culmineert in rapporten over 'Het profijt van de overheid' (SCP, 1977, 1981), waarin wordt voorgerekend hoe bij welke bevolkingsgroepen overheidsuitgaven terecht komen. Niet verwonderlijk is dat de inspanningen van de overheid op het gebied van cultuurspreiding vooral ten goede komen van de hogere inkomensgroepen. Het hoogste inkomendeciel ontvangt ruim vijf keer zoveel uit de overheidssubsidies voor cultuur recreatie en maatschappelijk werk dan het op een na laagste deciel [3]. Bij specifiek culturele uitgaven, zoals die aan uitvoerende kunsten en musea is deze verhouding nog extremer. Verbazingwekkend is echter dat dit voor vrijwel alle overheidsuitgaven geldt, tot en met die voor volksgezondheid en huisvesting. Wanneer opgedeeld zou worden naar opleiding in plaats van naar inkomen zou de verdeling van gelden voor cultuur overigens nog extremer uitkomen (SCP, 1980: hoofdstuk 12). De betekenis van deze cijfers is dat de averechte effecten van het sociale cultuurspreidingsbeleid (dat voornamelijk bestaat uit het betaalbaar maken van het aanbod) duidelijk aan het licht gebracht worden. Wat zou Boekman hiervan gedacht hebben?

Vanaf 1978 treedt een andere problematiek in de betreffende hoofdstukken van de Sociale en Culturele Rapporten naar voren: de inrichting van tijdbudgetten. Er blijkt een trend te zijn in de richting van individualisering en diversivering van vrijetijdsbesteding. De algemene lijn is dat de Nederlandse bevolking steeds meer activiteiten met elkaar combineert en een voorkeur heeft voor tijdbestedingen die of kortdurend zijn, of alleen, dan wel in de eigen huiskamer, genoten kunnen worden. Dat gaat ten koste van tijd besteed aan culturele activiteiten, in het bijzonder de uitgaansactiviteiten. De daling van het bezoek aan theater, concert, bioscoop (en sportwedstrijden) zijn zo op één noemer gebracht. Dezelfde verklaring gaat op voor de stijging van het aantal incidentele museumbezoekers, kortstondige vakantieangers en videokijkers. Deze ontwikkelingen vonden plaats in een tijd dat Nederland in een economische crisis verkeerde en de werkloosheid naar zo'n 15% steeg. Uit dezelfde hoofdstukken blijkt echter dat de consequentie van die crisis voor het gemiddeld welvaartsniveau maar gering is geweest en in het uitgavenpatroon van de bevolking nauwelijks is terug te vinden.

Voor de analyses in de rapporten van het SCP wordt de basis gevormd door

(3) De vergelijking met het laagste inkomendeciel is niet zo relevant omdat hierin veel personen zonder gemeten inkomen (bijvoorbeeld studenten) verzameld zijn.

een reeks van periodieke, omvangrijke bevolkingsonderzoeken, namelijk de driejaarlijkse Leefsituatie-onderzoeken (LSO) (gedeeltelijk samen met CBS), de vijfjaarlijkse Tijdsbestedingsonderzoeken (TBO) en het vierjaarlijkse Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (AVO). Al deze surveys bestrijken cultuurdeelname als deelterrein, maar zijn veel algemener van strekking. Dat heeft als voordeel dat cultuurdeelname met een groot aantal andere variabelen in verband te brengen is (er is doorgaans heel wat sociale achtergrond vertegenwoordigd), maar heeft ook een aantal nadelen. Zo is de vraagstelling naar cultuurdeelname beperkt (één vraag per activiteit en soms maar één vraag voor een verzameling van activiteiten) en over het algemeen weinig specifiek. Ook wat betreft theoretische verklarende variabelen is men weinig specifiek. In het kader van algemeen onderzoek is het nu eenmaal onmogelijk veel vragen over genrevoorkeuren, feitelijke bezochte voorstellingen en dergelijke te stellen, evenmin als men de culturele ervaringen in de vroege jeugd uitvoerig kan belichten. De betekenis van deze onderzoeken, die in hoofdstuk 6 opnieuw geanalyseerd zullen worden, ligt evenwel in hun representativiteit en vergelijkbaarheid over de tijd, niet in wat zij aan verklarende variabelen toevoegen.

2.1.6. Overig onderzoek

Het is tenslotte nog belangrijk een aantal onderzoeken te bespreken, die in het voorgaande niet konden worden ondergebracht. Eén ervan is het al genoemde onderzoek van Overste (1973) naar liefhebbers van klassieke muziek en van concertbezoekers, enige jaren later vervolgd met een rapportering over Hilversum IV luisteraars (Overste, 1977). Dit onderzoek is in feite een NOS Kijk- en Luisteronderzoek en alleen om die reden al een belangwekkende bijdrage. Het is namelijk op basis van de literatuur moeilijk een duidelijk beeld te krijgen van de mensen die via de massamedia cultuur consumeren. De opleidingsverdelingen van het kijk- en luisterpubliek van culturele programma's, die de NOS publiceert (NOS, 1981), laten ruimte voor de veronderstelling dat de sociale ongelijkheid niet geringer is bij een gemakkelijk toegankelijk medium als televisie of radio. De situatie van theater- en concertzaal, van cultuur voor de hogere opleidingsgroepen, lijkt zich volledig te herhalen onder televisiekijkers en radioluisteraars (Overste, 1977). Overste heeft een afzonderlijke analyse aan de liefhebbers van klassieke muziek gewijd, maar definieert ruim. Liefst 82% van de bevolking rekent zich tot de groep liefhebbers en dat is wel wat veel. In het onderzoek van 1973 is ook een kennistest op het gebied van klassieke muziek voorgelegd en deze blijkt sterk te differentiëren tussen 'lichte' en 'ernstige muziek'-liefhebbers. Een opmerkelijk onderzoek is ook dat van Bettenhausen-Verbeij (1977) naar museumbezoek in Twente. Ze brengt aan het licht dat cultuurhistorische musea een minder exclusief publiek trekken dan kunstmusea. Bezoekers van cultuurhistorische musea zijn ook de minder frequente museumbezoekers. Verder constateert zij dat de houding van niet-bezoekers sterk gedomineerd wordt door gevoelens van uitsluiting, uitgedrukt in uitspraken als: "Voor een museum moet je meer geleerd hebben" en "Museums trekken alleen bezoekers uit de betere stand". Helaas heeft de auteur geen gebruik gemaakt van multivariate analyse, maar de resultaten gepresenteerd via contrastgroepen-analyse.

Voorts mag niet onvermeld blijven de grote hoeveelheid onderzoek die verricht is naar leesgedrag. Op dit terrein is een afzonderlijke instantie

(Stichting Speurwerk betreffende het Boek) actief en die brengt de gang van zaken op de Nederlandse boekenmarkt nauwkeurig in beeld. Onderzoek naar sociale differentiatie van leesgewoonten is ook betrekkelijk veel gedaan: Stichting Speurwerk (1973, 1981), IMM (1974), Knulst (1981), Eykman (1982) en Bina & Knol (1985). Het meest aansprekende voorbeeld is het onderzoek naar "Leesgedrag en Bibliotheekgebruik" (NCMA, 1975), hoewel het niet veel nieuwe gezichtspunten naar voren brengt. Het laat ook voor leesgedrag de overheersende betekenis van de opleiding zien en maakt aannemelijk dat de opvoeding eveneens een rol speelt. Verder blijkt er een sterke overlap tussen veel lezen en het deelnemen aan andere culturele activiteiten te zijn. Interessant is het verband tussen veel lezen en een aantal persoonlijkheidskenmerken, die laten zien dat veel-lezers beslist niet altijd mensen zijn die het liefst rustig in een hoekje zitten. Integendeel, ze zoeken vaak naar authentieke ervaringen, in een nieuwe mode, aparte plaatsen om op vakantie te gaan en ze proberen graag nieuwe consumptieartikelen uit.

Een laatste hier te bespreken representant van bevolkingsonderzoek is dat naar "Achtergronden van niet-deelname aan culturele en recreatieve voorzieningen", uitgevoerd door Stoppelenburg (1979) aan het Tilburgse Instituut voor Arbeidsvraagstukken (IVA). Ook het materiaal van dit onderzoek zal in dit boek (hoofdstuk 6) geheranalyseerd worden. Van alle bevolkingsonderzoeken is dit onderzoek het meest exclusief op cultuurdeelname gericht en als zodanig het meest recente landelijke onderzoek naar cultuurdeelname. Helaas is het onderzoek niet optimaal opgezet en is de analyse en verslaggeving van Stoppelenburg onbevredigend.

Het IVA-onderzoek is ingericht vanuit de aloude typologie van Heinemeyer (1968) over de relatie tussen attitude en gedrag: individuen zijn ingedeeld op grond van de mate waarin ze negatief dan wel positief tegenover cultuurdeelname staan. Dit is gekruist met een tweedeling van hun werkelijke deelname. Zo krijgt men vier groepen: (1) zij die graag willen deelnemen en dat ook doen, (2) zij die graag willen deelnemen en dat niet doen, (3) zij die niet willen deelnemen en dat ook niet doen en (4) zij die niet willen deelnemen, maar dat wel doen. In de vierde groep worden niet veel representanten aangetroffen. (Bij Heinemeyer (1968) ging het om attitudes ten aanzien van wonen in de stad en om het er werkelijk wonen; dan is deze groep wel gevuld.) Geredeneerd wordt dat de eerste en derde groep geen probleem vormen: zij doen wat ze willen. De probleemstelling geldt de tweede groep: zij ondervinden kennelijk belemmeringen in het realiseren van hun attitudes. Welke zijn deze?

Op zichzelf is deze probleemstelling wel helder, maar het onderzoek van Stoppelenburg leidt niet tot een duidelijk antwoord, omdat er vooraf weinig ideeën waren over de belemmeringen die kunnen optreden. Er is bij dit onderzoek veel energie gestopt in de constructie van de attitude- en waardeschalen, die men beter had kunnen gebruiken voor het formuleren van hypothesen. Enige resultaten zijn er wel: het cultuuraanbod (nauwkeurig gekwantificeerd per individu) en autobezit doen er vrijwel niets toe. De overige belemmeringen zijn gezocht in waardenoriëntaties en andere voorkeursuitingen, waarbij niet duidelijk beargumenteerd is wat die met het probleem te maken hebben. Bovendien liggen ze in de sfeer van subjectieve variabelen en zijn niet duidelijk te onderscheiden van de attitudes die gebruikt worden om de aanvankelijke typologie te construeren. Het grootste bezwaar geldt de multivariate analyse, die met discriminantanalyse is uitgevoerd. Dit is een covariantietechniek om op basis van een aantal continue kenmerken groepsindelingen te voorspellen. Stoppelenburg maakt daarbij de

drie eerder onderscheiden groepen tot te voorspellen variabele. Hij is daarbij kennelijk vergeten dat het hem ging om het contrast tussen de groep met een inconsistentie tussen attitude en gedrag en de twee consistente groepen. Het gevolg is dat de discriminantvergelijkingen, waarmee een groot deel van het boek gevuld is, grotendeels betrekking hebben op verschillen tussen de consistente groepen (1) en (3), waarbij geen belemmeringen voor cultuurdeelname optreden. Het laat zich raden dat ook hier voorkeurspatronen (die ook als voorspellende variabelen meedoen) en opleiding de boventoon voeren. Maar tot een antwoord op de probleemstelling leidt dit natuurlijk niet, noch tot enig ander inzicht.

Er blijkt derhalve in Nederland al heel wat onderzoek verricht te zijn naar cultuurdeelname. Hoewel de traditie van onderzoek naar cultuurdeelname een veelheid van interessante bevindingen biedt, is het toch niet gemakkelijk om daaraan veel algemeen geldende inzichten te ontlelen. Sommige feiten springen wel veelvuldig en met grote helderheid naar voren. De grote sociale ongelijkheid die bestaat tussen statusgroepen, en in het bijzonder tussen hoger en lager opgeleiden, is daar een voorbeeld van. Andere gegevens, bijvoorbeeld over de invloed van beschikbare tijd en van het inkomen, zijn daarentegen slechts meer sporadisch aangetroffen. Verder is het moeilijk om aan het onderzoek heel specifieke informatie, bijvoorbeeld over bepaalde cultuurvormen of over ontwikkelingen in de tijd te ontlelen. In dit boek zal getracht worden deze traditie van onderzoek middels analyses van oud materiaal en nieuw toegevoegde gegevens verder te ontwikkelen. Maar eerst zullen enige methodologische aantekeningen bij deze onderzoekstraditie worden gegeven.

2.2. Methodologische aantekeningen bij het onderzoek naar cultuurdeelname

Wanneer men tracht na te gaan waarom het cultuurdeelname-onderzoek nog niet het algemene inzicht heeft opgeleverd, dat daarvan, gezien de geïnvesteerde inspanningen verwacht mocht worden, vallen er verschillende punten te noemen. Sommige daarvan zijn van strikt technische aard, andere van meer principieel methodologische of wetenschapstheoretische aard. Geen ervan is exclusief voor het onderzoek naar cultuurdeelname. De volgende opmerkingen hebben daarom mogelijk een bredere strekking.

2.2.1. Gebrekkige cumulatie

Als eerste oorzaak voor het ontbreken van algemeen geldende inzichten kan de gebrekkige aansluiting tussen de diverse onderzoeken genoemd worden. Niet alleen hebben onderzoeken vaak verschillende vormen van cultuurdeelname tot onderwerp, maar ze worden ook telkens in verband gebracht met een andere verzameling variabelen. Daar komt bij dat zowel cultuurdeelname als de achtergrondvariabelen op een andere manier zijn gemeten. Er is een grote variëteit in vraagstellingen en antwoordcategorieën en slechts in een gering aantal gevallen is geprobeerd om onderzoek te repliceren onder variatie van een klein aantal elementen. Het gevolg is een grote onvergelijkbaarheid tussen onderzoeksresultaten. Ervan uitgaande dat men aan resultaten van (sociaal-wetenschappelijk) onderzoek pas vertrouwen moet geven, als ze naar voren komen uit herhaald onderzoek, stemt deze situatie somber. Zo lijkt het onmogelijk de vraag te

beantwoorden in hoeverre de samenstelling van culturele publieksgroepen in de loop der jaren is veranderd. Wat valt er precies te zeggen over een vergelijking van twee tabellen van opleiding met schouwburgbezoek, waarbij in de één opleiding in vijf klassen is gegroepeerd en naar schouwburgbezoek in termen van "nooit", "soms" en "vaak" is gevraagd, terwijl in de andere opleiding in drie klassen is gegroepeerd en naar schouwburgbezoek is gevraagd in termen van "aantal malen bezoek" in het afgelopen jaar (CBS, 1959a, 1979b). Zulke divergenties in vraagstelling, die nog gering zijn in vergelijking met de veelheid van vraagstellingen zijn aan te treffen, maken vergelijking en daarmee opbouw van systematisch beproefde kennis, onmogelijk.

Behalve het ontbreken van replicatie valt ook vaak een gebrekkige onderzoeksopzet en vraagstelling op. Hieronder zal op de onderzoeksopzet nog afzonderlijk worden ingegaan, wat betreft vraagstellingstechnieken het volgende. Tot de belangrijkste bronnen voor recente gegevens over cultuurdeelname behoren die welke door het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau van de Statistiek zijn verzameld in de driejaarlijkse Leefsituatie-onderzoekingen. De vraagstelling daarin over 'theaterbezoek' luidt: "Kunt U zeggen hoe vaak U gaat kijken naar toneel, concert, opera of ballet?", waarna de respondent in termen van "nooit", "soms" of "vaak" kan antwoorden. Verschillende zwakke punten van deze vraagstelling vallen in het oog:

- In de vraagstelling zijn vier verschillende vormen van culturele activiteiten, die een verschillende publieksgroep kunnen hebben, bijeen genomen.
- Er is de respondent geen nadere omschrijving van de activiteiten voorgeschoteld, zodat deze zich daarvan een eigen beeld kan en moet vormen.
- Er is geen tijdspectief genoemd, noch tijdsafgrenzing. Het antwoord kan net zo goed betrekking hebben op het afgelopen jaar als op het gehele leven.
- De respondent is vrij zich een beeld te vormen wat "nooit", "soms" en "vaak" betekent. Het ligt voor de hand dat hierbij geheel individuele maatstaven worden gehanteerd, bijvoorbeeld afhankelijk van voorgaande ervaringen of wat in de omgeving van de respondent gebruikelijk is.
- Er is maar één enkele vraag gesteld.

Beter zou zijn de vraag zoveel mogelijk te splitsen naar genres van cultuur en deze duidelijk voor de respondent te omschrijven, bijvoorbeeld aan de hand van namen van voorstelling, uitvoerenden en accommodaties. Ook verdient het aanbeveling zich te bedienen van herhaalde vraagstellingen met een enigszins wisselende inhoud. Zo kan men afzonderlijk vragen stellen naar frequentie van bezoek en bezochte instelling (accommodatie). Daarnaast is het heel zinvol om naar een afgegrensd tijdsperiode en een gekwantificeerde beantwoording te vragen (aantal maal in het afgelopen jaar; wanneer voor het laatst). Dit bestrijdt de tendens tot sociaalwenselijke beantwoording, omdat men de respondent zo exact mogelijke informatie vraagt.

2.2.2. Gebrekkige data-analyse

In aansluiting op het voorgaande kan als tweede punt genoemd worden de minder dan volmaakte wijze waarop het datamateriaal soms is geanalyseerd. Het betreffende materiaal is verzameld in tamelijk ver uiteenliggende periodes, zodat een grote variatie aan methoden en technieken te zien is. Volstond men aanvankelijk met tabelleren en percenteren, sinds het midden

van de jaren zestig is daar een heel repertoire van technieken aan toegevoegd. Wippler (1968) introduceerde in zijn proefschrift factoranalyse en multiële regressie. Deze aanpak heeft navolging gekregen, maar helaas vaak zonder dat men zich daarbij op de hoogte heeft gesteld van nieuwe ontwikkelingen op dit terrein. Daarnaast zijn er uiteenlopende onderzoeksmethoden als contrast-groepenanalyse (Valkman, 1976), padanalyse (Welters & Eykman, 1978), correspondentie-analyse (CBS, 1981b) en discriminantanalyse (Stoppelenburg, 1979) in gebruik.

Hoewel men kan zeggen dat in het onderzoek naar cultuurdeelname relatief snel technische innovaties zijn doorgedrongen, mag men niet de ogen sluiten voor de nadelen van deze variëteit aan technieken. Er is soms sprake van navolging zonder een goed begrip van de (on)mogelijkheden van de betreffende techniek. Zo verrichtte Wippler regressieanalyse via stapsgewijze voorwaartse selectie van variabelen en publiceerde zijn resultaten in de vorm van percentages per stap toegevoegde verklaarde variantie. Deze procedure geeft weinig informatie en soms een vertekend beeld. Dit alles heeft andere onderzoekers (bijvoorbeeld Spruijt & Kamphorst, 1983) er niet van weerhouden die techniek later op identieke wijze toe te passen.

Ook een probleem van het gebruik van meer geavanceerde technieken is dat zij de resultaten vaak in hoge mate condenseren en daarmee een vergelijking in kwantitatieve zin tussen onderzoeken bemoeilijkt. Zo is het aanzienlijk eenvoudiger om aan de kruistabellen van het CBS (1959a, 1964) substantiële informatie te ontfanen dan aan de discriminantfuncties die Stoppelenburg (1979) publiceert.

Aan de technische ontwikkelingen valt goed te merken in welke explorerende fase het onderzoek naar cultuurdeelname zich in feite nog bevindt. Veelvuldig grijpt men naar technieken die geen of weinig veronderstellingen over structuur en relaties van de gegevens veronderstellen: explorerende factoranalyse, stapsgewijze multiële regressie en ook discriminantanalyse en correspondentieanalyse zijn hier voorbeelden van. Als men dan vervolgens deze technieken (veelal met stapsgewijze procedures) toepast op allerlei dingen die op de één of andere manier belangrijk lijken te zijn, is deze methode het best karakteriseren als de kortste weg naar het vinden van toevalstreffers in de data.

Het summum van deze analysestrategie bestaat wel uit de zogenaamde contrastgroepenanalyse (vergelijk Segers, 1980), die vooral in de verslagen van de Boekmanstichting zijn aan te treffen. In deze analysetechniek worden de gemiddelde scores of percentages van een afhankelijke variabele weergegeven, voor 'contrastgroepen', maximaal van elkaar verschillende groepen. Die techniek levert een 'optimale' oplossing met de 'meest discriminerende' variabele en daarbovenop nog eens de optimale manier waarop deze variabele in twee groepen is te verdelen. Dit proces herhaalt men meerdere keren. Het resultaat is een op zichzelf leuk ogend hiërarchisch plaatje. Het is echter moeilijk te zeggen wat deze plaatjes aan conclusies opleveren. In strikte zin is er geen sprake van een 'model' met te schatten effecten. Het resultaat van contrastgroepenanalyse lijkt enigszins op dat van variantie-analyse en men zou effecten kunnen berekenen uit de verschillen in gemiddelden of percentages tussen de contrastgroepen. Omdat bij contrastgroepenanalyse een onafhankelijke variabele meerdere keren wordt gesplitst (een proces dat zich onttrekt aan de beheersing van de onderzoeker), is dit echter niet erg inzichtelijk. Verder kan de techniek geen informatie leveren die niet via variantieanalyse of (daarmee equivalent) regressie met dummyvariabelen te verkrijgen is. Het andere nadeel van contrastgroepenanalyse is dat de onafhankelijke variabelen

op een ongebeheerde manier worden gecategoriseerd. Een laatste nadeel van contrastgroepenanalyse is dat variabelen wel constant worden gehouden, maar dat er tegelijkertijd geen rekening wordt gehouden met de causale volgorde. Daarom is het resultaat inferieur aan simpele analyses volgens Lazarsfelds elaboratieprocedure of de Simon-Blalock parallel daarvan voor correlatie-coëfficiënten. Contrastgroepenanalyse voldoet slechts één voorwaarde, die aan een techniek is te stellen: ze levert een plaatje dat de fantasie prikkelt (door zijn vermeende duidelijkheid).

Het is jammer dat in het cultuurdeelname-onderzoek causale analyse-technieken, zoals padmodellen of LISREL-modellen, zo weinig ingang hebben gevonden. Juist omdat veel determinanten van cultuurdeelname geordend zijn in de levensloop en het probleem van causale volgorde daardoor nauwelijks bestaat, kunnen deze technieken groot inzicht bieden. Zij verbinden de eis om vooraf veronderstellingen te maken over de causale relaties tussen variabelen met een conceptueel eenvoudig resultaat.

2.2.3. Publieksonderzoek versus bevolkingsonderzoek

Een derde reden waarom het bestaande onderzoek naar cultuurdeelname niet de gewenste inzichten heeft opgeleverd, is gelegen in moeilijkheden bij de onderzoeksofzet en dataverzameling. De onderzoeksofzetten vallen uiteen in twee soorten: het publieksonderzoek en het bevolkingsonderzoek.

Bij publieksonderzoek wordt een steekproef van gebruikers van een culturele faciliteit gevraagd naar activiteiten, motieven en achtergronden van hun cultuurdeelname. Deze ofzet heeft het eerder genoemde nadeel dat vergelijkingen tussen bezoekers en niet-bezoekers moeilijk is. Gezien het feit dat het hoofdprobleem van het cultuurdeelname-onderzoek is wie wel en wie niet van een faciliteit gebruik maken, is dit een niet te onderschatten probleem. Er zijn een aantal manieren om deze moeilijkheid te omzeilen.

Ten eerste kan men kenmerken van de betreffende cultuurbezoekers vergelijken met verdelingen van die kenmerken uit ander onderzoek of ambtelijk statistisch materiaal. Van deze mogelijkheid is slechts beperkt gebruik gemaakt. Dat komt omdat vergelijken niet gemakkelijk is, veel standaardverdelingen zijn er niet bekend. Wat betreft de ambtelijke statistiek houdt dit al op bij leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en beroepssector. Het is al lastig om een landelijk representatieve verdeling van opleidings- of beroepsgroepen te vinden, laat staan één die representatief is voor het gebied waarin de faciliteit zich bevindt.

Een tweede mogelijkheid is naast het publiek van een bepaalde faciliteit ook een controlegroep uit de bevolking te ondervragen. Men kan dan aan deze groep alle of een aantal vragen stellen die ook aan de bezoekers van de faciliteit zijn gesteld. Dit lost dan sommige moeilijkheden van het publieksonderzoek op, omdat er sprake is van letterlijke correspondentie tussen de aan beide groepen gestelde vragen. Van deze (natuurlijk kostbare) mogelijkheid is in de geschiedenis van het cultuurdeelname-onderzoek slechts weinig gebruik gemaakt: Asselbergs-Neessen (1969), het Musement-onderzoek (Inter/View, 1969), Kamphorst & Van Besouw (1971) en Bettenhausen-Verbeij (1977) behoren tot de uitzonderingen.

Een derde manier om de vergelijkingsmoeilijkheden van het publieksonderzoek te ondervangen, is een verandering van probleemstelling. In plaats van een beantwoording van de vraag hoe bezoekers en niet-bezoekers verschillen, kan men zich richten op verschillen tussen frequente en niet-

frequente bezoekers (Welters & Eykman, 1976, 1978), of tussen bezoekers met een verschillende motivatie (Valkman, 1976). Het is moeilijk in het algemeen een uitspraak te doen over de waarde van deze nieuw gestelde problemen. In de meeste gevallen lijkt het er toch op dat hiermee een noodgreep is gedaan. Een andere manier van onderzoek naar cultuurdeelname is het ondervragen van (een steekproef uit) de bevolking, zoals toegepast in de Vrijtijds-onderzoeken van het CBS en Wippler en de reeks van onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze methode omzeilt weliswaar de principiële moeilijkheid van publieksonderzoek, maar heeft andere minpunten.

Het eerste minpunt is dat veel culturele activiteiten maar door een klein deel van de bevolking worden beoefend. Er zijn daarom relatief grote steekproeven vereist om een nauwkeurig beeld te verkrijgen. Hiermee hangt een tweede moeilijkheid samen, namelijk dat het lastig is om gedetailleerde vragen naar deelname te stellen in een algemeen bevolkingsonderzoek. Vragen naar cultuurdeelname zijn daarin vaak opgenomen als onderdeel van vragen naar de gehele vrijetijdsbesteding of leefsituatie. In een bevolkingsonderzoek is het daarom praktisch onmogelijk gedetailleerde vragen te stellen over de bezochte voorstelling of accommodatie, of het genre waarnaar de voorkeur uitgaat. Een derde nadeel van bevolkingsonderzoek naar cultuurdeelname is gelegen in de validiteit en betrouwbaarheid van de gegevens. Het is te verwachten dat gegevens uit bevolkingsonderzoek in vergelijking met gegevens uit publieksonderzoek flinke vertekeningen zullen vertonen als gevolg van vergeeteffecten, sociale wenselijkheid en een reeks van respons-tendenties (Nederhof, 1981). Dit zal vaker voorkomen naarmate de ondervraagden minder met hun neus op een concrete situatie gedrukt worden. Verwacht mag worden dat gegevens over cultuurdeelname in een bevolkingsonderzoek over het algemeen veel te lijden hebben onder sociale wenselijkheid, dat is de neiging zich mooier voor te doen dan men is. Cannell, Oksenberg & Miller (1981) laten dit zien aan de hand van vragen naar het lezen van boeken. Bij een concretere vraagstelling halveren de ondervraagden het aantal boeken dat ze gelezen zeggen te hebben. Een geschikte manier om de vragen te preciseren is ook de vorm van een tijdbudget of een dagboek, maar daarmee zijn hoge eisen aan de bereidwilligheid van de ondervraagden gesteld.

In het licht van de minpunten van het bevolkingsonderzoek heeft het publieksonderzoek tenminste twee voordelen. Het is van de ondervraagden bekend dat zij zijn aangetroffen op een plaats waar consumptie van cultuur plaatsvindt en het is gemakkelijk te weten te komen wat de aard van het aanbod was waarnaar hun belangstelling uitging. Voor nieuw op te zetten onderzoek is daarom een opzet van publieksondervraging, gekoppeld aan de ondervraging van een controlegroep, aan te bevelen.

2.2.4. Het empiristisch karakter van het cultuurdeelname-onderzoek

De vierde en laatste reden waarom de traditie van onderzoek naar cultuurdeelname niet de verhoopde inzichten heeft opgeleverd is het zeer empiristische karakter ervan. Het cultuurdeelname-onderzoek is als het ware opgezet vanuit de gedachte dat als je mensen maar vaak en op verschillende manieren vragen stelt over cultuurdeelname, daar vanzelf een coherent beeld uit naar voren komt. Meer algemeen geldende uitspraken zijn op zijn hoogst achteraf, als conclusie van onderzoek gepresenteerd en lijken zelden als hypothesen

daaraan vooraf te gaan. In dit licht valt ook de bovengeschetste keuze van analysetechnieken te verklaren: men wil zich vooraf niet vastleggen op informatieve onderzoekshypothesen, en meent dat de data wel voor zichzelf zullen spreken. Een dergelijke keus wordt vaak beargumenteerd (Wippler, 1968; Welters & Eykman, 1978) door erop te wijzen dat over cultuurdeelname nog niet zoveel bekend is en de onderzoekstraditie zich in een explorerende fase bevindt. Ook verdedigt men deze strategie met de redenering dat er op het specifieke terrein van cultuurdeelname helemaal nog geen goed geformuleerde theorieën bestaan.

Op die argumentatie is wel wat af te dingen. Het is allereerst de vraag of men in een situatie van werkelijke onwetendheid wel ver komt met een lukrake methode. Juist het onbekende moet tegemoet getreden worden met een hypothese, of liever: met verschillende hypothesen. Maar de situatie van onwetendheid doet zich in feite helemaal niet voor en heeft zich in het verleden ook helemaal niet voorgedaan. We beschikken immers over de resultaten van een groot aantal onderzoeken waarop is voort te bouwen. En toen dat nog niet het geval was, beschikte men over voldoende alledaagse kennis om informatieve hypothesen op te stellen. Een zaak waarop na afloop van onderzoek vaak door buitenstaanders wordt gewezen, wanneer zij de resultaten van onderzoek 'triviaal' noemen.

Deze buitenstaanders hebben gelijk. Veel conclusies van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, ook van onderzoek naar cultuurdeelname, zijn triviaal te noemen. Zij maken deel uit van de common sense. Maar deze buitenstaanders hebben ongelijk als zij 'triviaal' gelijkstellen met 'al bekend' of 'waar'. Het is niet moeilijk aan te tonen dat in common sense tegenstrijdigheden zitten of dat strijdige hypothesen beiden kunnen overeenstemmen met common sense. 'Triviaal' is veeleer equivalent met 'dat kan ik me wel voorstellen' dan met 'waar', en in die zin een waarmerk van goed onderzoek. De opgave voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek lijkt eerder aan te tonen welke hypothesen uit de alledaagse kennis het meest overeenkomen met de werkelijkheid en dat dit resultaat stabiel is in meerdere onderzoeken, dan het formuleren van hypothesen die met de common sense strijdig zijn.

Het bestaan van common sense-opvattingen over cultuurdeelname laat zien dat er wel degelijk theorieën over cultuurdeelname bestaan. Iedereen kan zo een aantal hypothesen over cultuur uit zijn mouw schudden. Het is de kunst deze te systematiseren tot een algemene, verklarende theorie en de strijdigheden tot concurrerende hypothesen uit te werken.

Er is nog een andere reden waarom het onjuist is te zeggen dat er op het gebied van cultuurdeelname (of welk ander gebied van sociaal-wetenschappelijk onderzoek dan ook) geen theorieën bestaan. Men heeft hierbij wellicht het oog op specifieke uitspraken van de soort "personen met een universitaire opleiding gaan tien keer zo vaak naar een museum dan personen met alleen lager onderwijs". Dit soort uitspraken is inderdaad slechts na onderzoek beschikbaar. Maar cultuurdeelname is ook te zien als een vorm van algemener optredende verschijnselen. Een voorbeeld hiervan is het onderzoek naar bezichtiging van monumenten (Ganzeboom, 1982a, 1983a). Het is het moeilijk gedetailleerde uitspraken over deze vorm van culturele activiteit in de literatuur aan te treffen. Wanneer men echter het bezichtigen van monumenten ziet als een vorm van culturele activiteit, zijn daarvoor soortgelijke hypothesen toepasbaar als voor uiteenlopende verschijnselen als museumbezoek, theaterbezoek en lezen.

Men kan in deze veralgemening verder gaan. Cultuurdeelname is een vorm van menselijk keuzegedrag en hierover is vanuit onderzoek in de psychologie,

economie en sociologie tamelijk veel bekend. Alle uitspraken die algemeen gelden voor keuzegedrag, zijn ook van toepassing op specifieke vormen daarvan, zoals culturele activiteit. Aan deze kennis zijn hypothesen voor onderzoek te ontlelen. Natuurlijk heeft men aan deze hypothesen over keuzegedrag alleen niet genoeg; zij moeten vertaald worden voor het veld van onderzoek. Algemene theorieën treft men echter in het onderzoek naar cultuurdeelname vooralsnog zelden aan.

Hoofdstuk 3

EEN THEORIE VAN CULTUURDEELNAME

Culturele activiteit is een vorm van menselijk keuzegedrag. Het lezen van een boek of een tijdschrift, het bezoeken van een museum of een theater, of de aanschaf van een schilderij is een beslissing om tijd, geld en moeite in die activiteit te steken en niet te besteden aan andere gedragsvormen. Omdat cultuurdeelname een vorm van keuzegedrag is, kan het bestudeerd worden met behulp van algemene theorieën over menselijke keuzegedrag, waarvan er in de psychologie, economie en sociologie verschillende voorhanden zijn (vergelijk Homans, 1974; Kaufmann-Mall, 1978). Volgens deze theorieën ligt aan de keuze voor een bepaald gedragsalternatief een rationele afweging van kosten en baten ten grondslag. Iedereen streeft naar een zodanige combinatie van gedragsalternatieven, dat daaraan zoveel mogelijk nut, het verschil tussen kosten en baten, te ontlelen valt.

Een dergelijke uitspraak is op zichzelf een lege formule. Zij krijgt pas inhoud, wanneer voor elk gedragsalternatief de kosten en baten bekend zijn en wanneer per individu kan worden aangegeven hoe zwaar de kosten en baten wegen. In dit hoofdstuk wordt een theorie van cultuurdeelname ontvouwd, die vier elementen van de beslissing tot deelname aan culturele activiteiten in ogenschouw neemt:

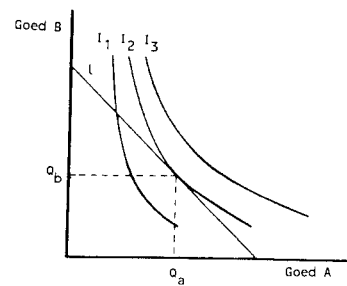
- a. De tijdskosten van deelname.
- b. De geldkosten van deelname.
- c. De kosten (de geestelijke inspanning) en de baten (het plezier) die verwerking van culturele informatie met zich meebrengt.
- d. De kosten (statusverlegenheid) en baten (statusverlening, gedragsbevestiging) die voortkomen uit de sociale drempels bij cultuurdeelname.

In de volgende paragrafen zijn de vier basishypothesen over keuze voor cultuurdeelname verder uitgewerkt. Elk van de vier hypothesen leidt daarbij tot empirisch onderzoekbare voorspellingen.

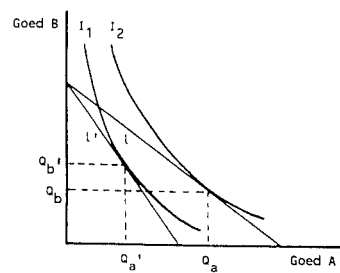
3.1. Geld- en tijdskosten van cultuurdeelname

Twee (noodzakelijke) voorwaarden voor deelname aan culturele activiteiten zijn dat men de beschikking heeft over een voldoende hoeveelheid geld en over een voldoende hoeveelheid tijd. Hoewel het om twee onderscheiden condities gaat, die elk tot verschillende karakteristieken van culturele publieksgroepen leiden, worden ze hier in één paragraaf behandeld. De reden daarvoor is tweevoudig. Een eerste reden is dat tijd en geld via soortgelijke mechanismen werken. Ideeën over prijzen, budgetten en alternatieven in consumptie zijn op beide toepasbaar. De tweede reden om ze gezamenlijk te behandelen, is de veronderstelling dat de inrichting van het tijdbudget in belangrijke mate afhankelijk is van het beschikbaar inkomen.

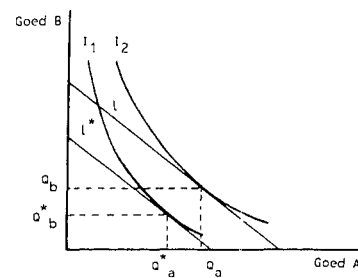
Figuur 3.1a: Indifferentiecurven en de budgetlijn.

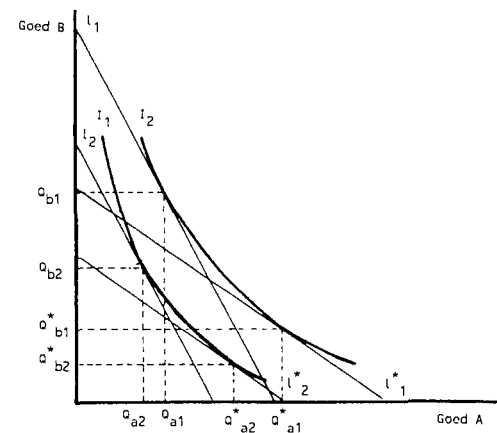
Figuur 3.1b: Indifferentiecurven en prijsverandering.

Figuur 3.1c: Indifferentiecurven en budgetverandering.

Figuur 3.1d: Indifferentiecurven en verschillen in consumptie tussen budgetgroepen van verschillend geprijsde goederen.

3.1.1. Geld en consumptie

Het principe van de invloed van financiële belemmeringen en mogelijkheden op consumptie en cultuurdeelname als vorm daarvan, behoeft niet veel toelichting. Als men veel geld moet betalen om ergens gebruik van te maken, is deelname minder waarschijnlijk. Naarmate men echter een hoger inkomen heeft en zich deelname gemakkelijker kan veroorloven, is de deelname weer waarschijnlijker. Verschillen in culturele activiteit tussen inkomensgroepen zijn groter, als deelnemen duurder is. Ter nadere toelichting van deze algemene hypothesen is het zinvol om enkele elementaire micro-economische modellen van consumptieve beslissingen naar voren te halen.

Volgens deze micro-economische modellen is consumptie een kwestie van het optimaliseren van nut uit aan te schaffen goederen. Het nut van twee alternatieve goederen A en B is aangegeven (figuur 3.1a) via de indifferentiecurven *I*. Dit zijn functies die combinaties van goederen A en B aangeven die een gelijk nut opleveren. Deze indifferentiecurven zijn bolvormig naar de oorsprong: naarmate men meer van A (respectievelijk B) aanschaf, des te meer B (respectievelijk A) is vereist om tot eenzelfde hoeveelheid nut te komen. Het beschikbare budget voor A en B laat zich, bij constante prijzen van A en B, verdelen over de twee goederen via een lineaire combinatie van aan te schaffen goederen, die zich figuur 3.1a laat voorstellen als een rechte (de budgetlijn *I*). De verhouding tussen A en B levert maximaal nut, indien de rechte raakt aan de hoogst gelegen indifferentiecurve. Uit dit model zijn een aantal afleidingen mogelijk.

Een eerste afleiding uit dit model betreft het effect van prijsverandering. Dat laat zich in de figuur 3.1b voorstellen als een rotatie van de budgetlijn (*I**). Het gevolg is dat een andere combinatie van hoeveelheden van A en B optimaal wordt. De hoeveelheid van het duurder geworden goed A neemt af en die van (het relatief goedkoper geworden) goed B neemt toe. Als één culturele activiteit duurder wordt ten opzichte van andere, zullen minder mensen aan die eerste activiteit deelnemen. Onder de veronderstelling dat twee goederen een gelijk nut per eenheid opleveren, geldt dit niet alleen voor (dynamische) prijsveranderingen, maar ook voor (cross-sectionele) prijsverschillen.

Een tweede afleiding handelt over inkomensverandering. Het effect daarvan laat zich in figuur 3.1c voorstellen als een verschuiving van de budgetlijn (*I**). De verandering die dat teweeg brengt, is dat van beide goederen meer wordt aangeschaft. Bij een toename van het beschikbare inkomen zal daarom meer aan culturele activiteiten worden deelgenomen. Onder de aanname dat de indifferentiecurven gelijk blijven en dus het nut van beide goederen voor alle inkomensgroepen gelijk is, geldt deze hypothese over verandering in beschikbaar inkomen ook voor (cross-sectionele) verschillen tussen inkomensgroepen.

Een derde resultaat dat zich met behulp van het indifferentiecurven-model laat afleiden is dat de verschillen tussen inkomensgroepen wat betreft de aangeschafte hoeveelheid groter zullen zijn voor hooggeprijsde dan voor laaggeprijsde goederen. Een prijsverhoging heeft voor het dure goed A een relatief groter effect dan een prijsverlaging voor het goedkope goed B. De invloed van beschikbaar inkomen op consumptie is afhankelijk van de prijs van het aan te schaffen goed. Om dit te zien, dient men in figuur 3.1d een vergelijking te maken tussen de budgetcurven *I* die onder 45 graden lopen (gelijkgeprijsde goederen) en de curven die gelden voor ongelijk geprijsde goederen *I**. Voor een 'dure' culturele activiteit zal een prijsverhoging relatief

groter gevolgen voor de deelname inhouden dan een prijsverlaging van een 'goedkope' cultuurvorm.

De prijs van cultuurdeelname

Willen we het bovenstaande micro-economische model toepassen op culturele consumptie, dan is het noodzakelijk de (geld)prijzen van verschillende culturele goederen te bepalen. Hoewel de overheid in een groot aantal gevallen het merendeel van de kosten voor haar rekening neemt, betaalt ook de gebruiker een bijdrage, die nogal uiteenloopt per voorziening [1]. Bibliotheekgebruik is nagenoeg gratis, maar een operabezoek kan wel enkele tientjes kosten, zeker wanneer men bijkomende kosten voor omliggende activiteiten rekent (kleding, diner, vervoer). Relatief duur maar toch betrekkelijk veel voorkomend is de aanschaf van boeken. De duurste vorm van cultuurparticipatie is waarschijnlijk de aankoop van beeldende kunst, waarvoor toch vaak minimaal enige honderden guldens op tafel gelegd moet worden.

Naarmate culturele voorzieningen duurder zijn, zal de deelname eraan geringer zijn en meer voorbehouden aan groepen met hogere inkomens. Het eerste gedeelte van deze uitspraak lijkt wel bevestiging te vinden in onderzoeksresultaten. Zo onderzocht Goudriaan (1985) de gevolgen van een prijsverhoging in vier Rotterdamse musea en constateerde een daling van het publiek. In ander werk (Goudriaan & De Kam, 1983; Goudriaan, 1984) schat dezelfde onderzoeker de prijselasticiteit van museumbezoek op .20 à .25: een verdubbeling van de prijs levert 20%-25% minder bezoek op. Uit onderzoek is echter tot op heden nooit het beeld naar voren gekomen dat het inkomen een belangrijke differentiatie in cultuurdeelname teweegbrengt. In het Rotterdamse onderzoek waren het zelfs eerder de hogere inkomensgroepen die wegbleven dan de groepen met lagere inkomens. In het algemeen geldt, dat sommige groepen met zeer lage inkomens, zoals studenten, zelfs behoren tot de topconsumenten van cultuur. Deze positie is gedeeltelijk te verklaren door bestaande reductieregelingen (Cultureel Jongeren Paspoort), die op studenten en schoolgaanden van toepassing zijn. Maar ook in andere groepen geldt dat, bij gelijkblijvend niveau van opleiding en beroep, het inkomen meestal geen invloed heeft op de cultuurconsumptie. Slechts bij zeer dure vormen van cultuurconsumptie, zoals het kopen en huren van kunst, is een sterk effect van inkomen aangetroffen (Welters & Eykman, 1976, 1978).

Er zijn verschillende redenen aan te voeren voor het ontbreken van inkomenseffecten. De eerste is dat veel culturele activiteiten mogelijk zo laag geprijsd zijn dat er nauwelijks nog invloed van de prijs uitgaat. De tweede is dat veel metingen van cultuurdeelname niet in termen van geldelijke uitgaven zijn gegoten, maar in termen van frequentie en tijdbesteding. Eventueel bestaande inkomensspecifieke verschillen verdwijnen op die manier enigszins uit het zicht. Een derde reden kan zijn dat men niet eenvoudigweg uit moet gaan van het inkomen, maar van het discretionaire inkomen, ofwel het ter beschikking staande geldbudget. Maar de belangrijkste reden is mogelijk dat

[1] De prijs van cultuurdeelname is, naast de spreiding van de voorzieningenstructuur, het belangrijkste beleidsinstrument van de overheid geweest om de deelname te bevorderen van sociale groepen die relatief cultureel inactief zijn. Het is duidelijk dat veel culturele goederen weinig aftrek zouden hebben, als zij tegen werkelijke productiekosten zouden worden aangeboden. Het CBS (1982) berekent dat de overheid aan een gemiddelde bibliotheekuitlening fl. 3,19 bijdraagt, aan een gemiddeld toneelbezoek fl. 49,-, aan een gemiddeld concertbezoek fl. 80,- en aan een gemiddeld operabezoek zelfs fl. 131,-. Deze bedragen staan in geen verhouding tot de toegangsprijzen die de consumenten zelf moeten betalen: een groot deel van de kosten voor cultuurdeelname komt voor rekening van de collectieve lasten.

het inkomen ook via het tijdbudget een invloed heeft en wel een negatieve (zie hieronder). Hogere inkomensgroepen hebben niet alleen meer geld voor cultuur te beschikken, maar ook voor andere dingen; door hun hogere consumptie van alternatieven blijft er geen tijd meer over voor culturele consumptie.

Geldbudgetten

De aangegeven consumptietheorie is verder te nuanceren door niet uit te gaan van een ongedeeld inkomen, maar van een geldbudget. Van een geldbudget is sprake wanneer slechts een bepaald deel van het inkomen beschikbaar is voor (culturele) bestedingen. De rest wordt als het ware opgesoupeerd door primaire uitgaven, die door de culturele consumptieve bestedingen niet in het gedrang mogen komen. Het effectieve geldbudget is af te meten aan dat deel van het inkomen dat overblijft na aftrek van vaste lasten (verwoning, voedsel, afbetalingen) en uitgaven voor primaire behoeften voor de leden van het huishouden. De effectieve werking van het financiële mechanisme is dan tot dat deel van het geldbudget beperkt, waarover men op korte termijn vrij kan beschikken. Het is goed mogelijk dat onder zo'n standpunt bepaalde groepen met een laag inkomen (bijvoorbeeld studenten) een relatief ruim geldbudget hebben.

Wat valt er te zeggen over de ontwikkeling van geldbudgetten in historisch perspectief? In de afgelopen decennia hebben zich op het punten van het beschikbaar inkomen stormachtige ontwikkelingen voorgedaan. Het gemiddelde inkomen, gecorrigeerd voor de inflatie, was in 1980 ongeveer twee maal groter dan in 1955 (CBS, 1984: p. 180). Vanwege de gezinsverdunding (minder personen per huishouden) is het gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking natuurlijk nog sterker gestegen. De consequentie hiervan is dat alle goederen door de bank genomen goedkoper zijn geworden en dat daarom financiële belemmeringen, zo die er al zijn, in 1980 minder gewicht hebben dan in 1955. Naast de grote stijging van het gemiddelde inkomen is de opvallende nivellering van inkomens in de Nederlandse samenleving een goed gedocumenteerde ontwikkeling (Pen & Tinbergen, 1977: 43 e.v.). Verdiende in de vijftiger jaren de bovenste 10% van de inkomensverdeling nog 7 keer zoveel als de onderste 10%, in de jaren zeventig was dit cijfer 5,5. De lagere inkomensgroepen zijn relatief welvarender geworden en de financiële drempels zijn vooral voor hen lager geworden. Aan de andere kant hebben de hogere inkomensgroepen wel relatief, maar natuurlijk niet in absolute zin positie verloren. Uit het gegeven van inkomensnivellering kan afgeleid worden, dat het belang van inkomen in vergelijking met andere variabelen, zo het al aanwezig was, over de tijd is afgenomen. Op basis hiervan kan men het optreden van een grotere cultuurspreiding verwachten, althans voorzover het de verschillen tussen inkomensgroepen aangaat.

3.1.2. Tijd en consumptie

Een tweede factor die van groot gewicht bij cultuurdeelname kan zijn, is de tijd die voor de deelname noodzakelijk is, in relatie tot de tijd die de potentiële deelnemer tot zijn beschikking heeft. In de traditionele economische consumptietheorie wordt echter niet veel aandacht besteed aan de tijdsfactor. Men veronderstelt doorgaans dat de prijs van goederen en het inkomen van personen de enige restricties op consumptie zijn. Met de bijdragen van Linder (1970) en Becker & Michael (1976) is evenwel de visie

ontstaan dat tijd en geld als equivalente determinanten van consumptie gezien kunnen worden. Het verbruik van goederen kost niet alleen geld, maar ook tijd. Zoals goederen geldprijzen hebben, zo hebben ze ook tijdsprijzen, namelijk de tijd die nodig is voor consumptie. Consumenten hebben naast een geldbudget een tijdbudget, waarvan zij de besteding proberen te optimaliseren. De gehele analyse van consumptie, zoals hierboven weergegeven voor de geldbesteding, kan herhaald worden voor de besteding van tijd. Hoe meer tijd een activiteit kost, des te minder mensen zullen deelnemen en des te selectiever is het publiek samengesteld naar beschikbare tijd.

De analogie tussen tijd- en geldbesteding is zeer bruikbaar, maar zij is niet volledig (vergelijk Schelling, 1973). De volgende verschillen in relatie met cultuurdeelname zijn aan te geven:

- a. Er zijn tussen individuen geen initiële verschillen wat betreft beschikbare tijd (24 uur per dag), terwijl er wel initiële inkomensverschillen bestaan.
- b. Elke eenheid beschikbaar geld heeft dezelfde waarde. Het maakt niet uit of men een schouwburgkaartje met de ene of met de andere gulden betaalt. Dat is niet zo voor de uren van de dag. Naar de schouwburg gaat men op een bepaald uur van een bepaalde dag. Dat uur kan meer waarde vertegenwoordigen dan een ander uur. Dit is afhankelijk van de mogelijkheden tot tijdsverdeling die er voor dat bepaalde uur bestaan.
- c. Tijd moet besteed worden wanneer ze voorbijgaat, terwijl men geld kan sparen. Evenzo is tijd veel moeilijker te lenen dan geld.
- d. Een laatste verschil is dat men van geld in beginsel nooit teveel kan hebben, terwijl teveel tijd negatief gewaardeerd wordt (verveling).

Als we met deze overwegingen de vraag willen beantwoorden, welk budget belangrijker is voor de verklaring van culturele consumptie, is de conclusie niet eenduidig. Overwegingen (a) en (d) leiden tot de slotsom dat inkomensverschillen van groter belang zouden zijn, terwijl (b) en (c) leiden tot de verwachting dat tijdverschillen van groter gewicht zijn. Gegeven het algemeen hoge inkomensniveau in Nederland en de relatief kleine inkomensongelijkheid, verwacht ik -- met Linder (1970) -- dat de tijdsdruk over het algemeen belangrijker zal zijn.

Om informatieve uitspraken over cultuurdeelname te kunnen afleiden uit deze theorie, moet men allereerst beschikken over veronderstellingen waarmee duidelijk wordt hoeveel tijd de consumptie van cultuur kost. Linder (1970) en Becker (1976) gaan in dit verband in op het punt dat de verhouding tussen benodigde hoeveelheid tijd en geld per goed kan verschillen. Voor sommige goederen moet men veel geld neerleggen terwijl het genot ervan maar kort duurt. Dit zijn geld-intensieve (dure) en tijd-extensieve goederen. Bij andere moet men daarentegen juist veel tijd besteden en relatief weinig geld. Dit zijn de tijd-intensieve en geld-extensieve goederen. Die activiteiten zijn duur in de zin van tijdskosten. Het consumeren van cultuur is volgens beide auteurs te rekenen tot de typische tijdentensieve goederen. Om aan cultuurdeelname veel plezier te beleven moet men hierin veel tijd steken en relatief weinig geld, in vergelijking met bijvoorbeeld een avond in het café, gokken in een casino of een copieus diner.

Cultuurdeelname moet in een aantal gevallen zelfs tot de zeer tijdentensieve goederen gerekend worden. De paradoxale consequentie daarvan is dat cultuurdeelname in financieel opzicht heel wel een 'inferieur goed' kan zijn. De consumptie van cultuur neemt af met het stijgen van het inkomen en daarmee met het afnemen van de beschikbare tijd. Deze afleiding is in strijd met de hiervoor besproken traditionele consumptietheorie, waarin alleen naar geldkosten wordt gekeken en culturele activiteiten gerekend worden tot de

(luke)goederen waarvan de consumptie juist toeneemt als het inkomen stijgt. Het is juist deze voorspelling die de hypothese over beschikbare tijd en cultuurdeelname interessant en kwetsbaar maakt. Immers, hogere inkomensgroepen zijn in werkelijkheid cultureel actiever dan lagere inkomensgroepen. Dit feit is op zichzelf dus in strijd met de tijdkostentheorie. Als echter is aan te tonen dat het positieve verband tussen het geldbudget en inkomen voortkomt uit de invloed van achterliggende factoren die op culturele activiteit en inkomen van invloed zijn (zoals de opleiding), kan de tijdbudget-gedachte wel degelijk van belang zijn bij de verklaring van cultuurdeelname. De theorie over tijdskosten doorstaat toetsing alleen, wanneer is aangetoond dat het verband tussen inkomen en cultuurdeelname:

- negatief is als de invloed van achterliggende variabelen constant is gehouden,
- verdwijnt als de invloed van de beschikbare tijd constant is gehouden.

De tijdskosten van cultuurdeelname

Hoeveel tijd heeft men nodig om cultureel actief te zijn? In zijn algemeenheid is deze vraag natuurlijk niet te beantwoorden, dat kan slechts met het oog op bepaalde activiteiten. Toch valt over sommige tijdsprijzen tevoren een uitspraak te doen. Het zijn vooral de uitgaansactiviteiten (theater, concert, bioscoop) die een gefixeerde tijdsprijs met zich meebrengen: een voorstelling duurt tenminste twee uur. Zo'n eis geldt voor geen andere activiteit, zelfs niet voor museumbezoek. In de praktijk zal museumbezoek hiervan overigens niet veel verschillen: volgens gegevens van het Tijdbestedingsonderzoek 1980 besteedde 50% van de deelnemers aan theater, bioscoop en museum tenminste 10, respectievelijk 8 en 6 kwartieren aan deze activiteit. Een activiteit als lezen haalt 8 kwartier. Op basis van deze tijdsprijzen mag derhalve verwacht worden dat deelname aan uitgaansactiviteiten minder frequent zal plaatsvinden dan aan ander activiteiten en dat het publiek meer geselecteerd zal zijn naar beschikbare tijd.

Nadere voorspellingen over de invloed van tijdsdruk op cultuurdeelname kan men afleiden, wanneer rekening wordt gehouden met het tijdbeslag dat de diverse activiteiten leggen op het tijdstip van de dag. Hierbij lijkt de veronderstelling redelijk dat men voor het bezoek aan theater en concert een veel zwaardere aanslag op het tijdbudget moet doen dan voor het lezen van boeken of het bezoek van musea. Dit is ook waar, wanneer men evenveel tijd aan beide activiteiten kwijt is. De tijd voor theater en concert telt zo zwaar omdat zij aaneengesloten en op een spitsuur moet worden besteed. Het lezen van een boek kan in overschietende momenten gebeuren en kan bovendien nog gecombineerd zijn met sommige andere activiteiten (uitrusten, muziek luisteren). Museumbezoek vraagt per keer minder tijd, en kan worden gedaan op tijdstippen van eigen voorkeur (weekend, vakanties).

Tijdbudgetten

Nadere voorspellingen over de invloed van tijd op cultuurdeelname kan men ook afleiden wat betreft de consument. Zoals gezegd, beschikt iedereen in beginsel over dezelfde hoeveelheid tijd. De indeling daarvan verschilt echter per individu en de sociale posities die men inneemt. Dat leidt tot voorspellingen over verschillen tussen maatschappelijk herkenbare groepen, alsook tot voorspellingen over historische ontwikkelingen. We moeten dan allereerst een onderscheid te maken tussen beschikbare vrije tijd en tijd nodig voor verplichte bezigheden; persoonlijke verzorging (relatief constant over personen), arbeidsverplichtingen en huishoudelijke taken. Een voor de hand

liggende veronderstelling is dan dat jongeren die niet in het arbeidsproces zijn opgenomen en ook geen gezin te verzorgen hebben, over relatief veel vrije tijd beschikken. Ook kan men verwachten dat ouderen soms op grond van hun arbeidspositie (werkloosheid, pensionering), of vanwege hun gezinspositie (geen opgroeiende kinderen meer) cultureel actiever zijn.

Becker (1976) en Linder (1970) geven ook hypothesen over wat zij als een trend in beschikbare vrije tijd zien. Zij menen dat de beschikbare tijd voor cultuur in de afgelopen decennia over het geheel gezien is afgenomen. Als argument voeren zij aan dat de totale arbeidstijd voor werkenden nauwelijks is verminderd en dat daarnaast een groter aantal personen aan het arbeidsproces is gaan deelnemen (vrouwen). In tegenstelling tot de beschikbare tijd is het beschikbare inkomen wel gegroeid. Dit heeft gevolgen voor de consumptie en de daaruit voortvloeiende tijdbesteding. Het kan ook consequenties hebben voor de te verkiezen verhouding tussen arbeid en vrije tijd. Wanneer men per uur arbeid veel kan verdienen, zal men geneigd zijn om meer te gaan werken en de geringer wordende vrije tijd te besteden aan consumptie die relatief veel geld en weinig tijd kost. Men ruilt het ter beschikking gekomen en daarmee minder kostbare inkomen tegen de schaarsere tijd. Op deze manier is te verklaren waarom bij stijgende inkomens het leven steeds gehaaster is: men bespaart zoveel mogelijk op ledige tijd, tijd waarin men geen inkomen verwerft en ook niet van consumptie geniet. De consequentie van dit alles zou in de historische ontwikkeling van de omvang van cultuurdeelname terug te vinden moeten zijn: deze zou tengevolge van de toenemende tijdsdruk verminderd moeten zijn, in het bijzonder waar het de tijdentensieve vormen betreft.

3.1.3. De bereikbaarheid van culturele voorzieningen

Een aspect van cultuurdeelname dat een beroep doet op zowel het geld- als het tijdbudget is de bereikbaarheid van de culturele voorzieningen. Het is mogelijk over culturele voorzieningen te denken in de vorm van al dan niet (voor een bepaalde persoon) aanwezig, maar een graduele benadering is informatiever. Het culturele aanbod is dan te karakteriseren op basis van het geld en de tijd die het de potentiële bezoeker kost om het te bereiken. Men kan aannemen dat de kosten zullen stijgen met de afstand tussen de betreffende voorziening en de cultuurconsument. Deze afstand zal verschillen tussen voorzieningen en tussen personen. Sommige faciliteiten bevinden zich in dichtbevolkte gebieden en hebben daarmee een groter potentieel publiek dan faciliteiten in een dunbevolkt gebied. Personen verschillen op grond van het wonen in een gebied met veel of met weinig culturele voorzieningen. Het is moeilijk om voor iedere persoon het totale beschikbare aanbod van culturele faciliteiten te kwantificeren naar bereikbaarheid. Aan cultuur kan men deelnemen via een groot aantal kanalen. Uit de veelheid van aanbod volgt dat het aanbod als zodanig niet een erg belangrijke differentiërende variabele kan zijn, wanneer het om de verklaring van cultuurdeelname gaat. Wie op de een of andere manier van cultuur gebruik wil maken, moet daar in Nederland gemakkelijk in kunnen slagen. Maar per voorziening of categorie voorzieningen zijn natuurlijk wel belangrijke verschillen in bereikbaarheid mogelijk.[2]

(2) De kwestie van de ruimtelijke spreiding van culturele voorzieningen is van groot praktisch-politiek belang. Het is steeds een uitgesproken doel van overheidsbeleid geweest om

Wanneer men de invloed van de bereikbaarheid van culturele voorzieningen op cultuurdeelname direct wil bepalen, kan men per ondervraagde kwantificeren hoe bereikbaar bepaalde voorzieningen zijn. Voor de voorzieningen houdt dit in dat zij gekarakteriseerd zijn naar het potentieel te bereiken publiek. De hypothesen komen erop neer dat men deelneemt aan gemakkelijk bereikbare voorzieningen en dat voorzieningen met een grote potentiële publieksgroep ook veel publiek trekken.

Het is ook mogelijk om variabelen te zoeken die de bereikbaarheid van voorzieningen indiceren. Een belangrijke indicator voor bereikbaarheid van cultuur is de urbanisatiegraad. In meer verstedelijkte gebieden zullen enerzijds potentiële bezoekers een groter aantal voorzieningen binnen het bereik hebben en anderzijds voorzieningen een grotere potentiële klantenkring hebben. Deze veronderstelling is eenvoudig te toetsen en in overeenstemming met bekende gegevens over cultuurdeelname; er bestaat een verschil in deelname tussen Amsterdam en 'de provincie', tussen het westen van het land en de andere regio's en tussen stad en platteland in het algemeen.

De vraag is of de bereikbaarheid van het aanbod ook werkelijk een groot gewicht in de schaal legt. Er bestaat tenminste één onderzoek (Stoppelenburg, 1979), waarin systematisch geprobeerd is het gewicht van de bereikbaarheid van voorzieningen te bepalen. Daartoe is voor iedere ondervraagde de bereikbaarheid van voorzieningen op een viertal gebieden (toneel, concert, musea, monumenten) gekwantificeerd. De bevinding was dat niet alleen de spreiding van voorzieningen in ons land betrekkelijk evenwichtig is, maar tevens dat de invloed van de wel aangetroffen verschillen in het voorzieningenniveau op de deelname betrekkelijk gering is.

Hiermee is natuurlijk niet de onjuistheid van de veronderstelling over de invloed van bereikbaarheid van voorzieningen aangetoond, maar wel de beperkte verklaringskracht. Voor de beleidvoerende overheid betekent het resultaat van Stoppelenburg wel dat weinig resultaat te verwachten is van een verdere verdichting van de voorzieningenstructuur. Voor de verklaring van verschillen in cultuurdeelname is relevant dat de voorzieningenstructuur in de bestaande constellatie weinig gewicht in de schaal legt.

De hypothese over de bereikbaarheid van voorzieningen kan men behalve naar verschillen tussen voorzieningen ook uitwerken naar verschillen tussen personen, namelijk naar actieradius. Algemeen geldt dat zij die ruime beschikking hebben over tijd en geld, minder gehinderd zijn door belemmeringen die de afstand tot voorzieningen met zich meebrengt. Het bezit van een auto zal de bereikbaarheid van voorzieningen vergroten. Ook deze voorspelling over het effect van autobezit is door Stoppelenburg (1979) getoetst en dat bleek weinig gewicht in de schaal te leggen.

ruimtelijke differentiatie in cultuurdeelname te bereiken. Zo is er voor orkesten en toneelgezelschappen een regionaal vestigingsbeleid en tegelijkertijd een verplichting om een bepaald deel van de voorstellingen buiten de vaste standplaats te laten plaatsvinden. Om dezelfde redenen is de vestiging van accommodaties voor theater en concert in de gebieden en plaatsen met weinig aanbod gestimuleerd. Ook voor andere door de overheid gesubsidieerde voorzieningen is de spreiding van cultuuraanbod doorgevoerd; in het bijzonder bij de vestiging van bibliotheken en in mindere mate bij musea, tentoonstellingsruimten en filmhuizen. Diverse andere vormen van culturele voorziening liggen buiten de arm van de overheid, maar zijn naar hun aard al enigszins gespreid; dit geldt voor de aanwezigheid van monumenten, het filmaanbod in bioscopen en de vestiging van boekhandels.

Samengevat: de kwestie van spreiding en bereikbaarheid van cultureel aanbod kan worden geïnterpreteerd in termen van tijd- en geldprijzen. Dat betekent dat moeilijker bereikbaar en minder gespreid aanbod een selectiever samengesteld publiek zal trekken. Tegelijkertijd zijn er overwegingen gegeven, die leiden tot de verwachting dat de door de geografische spreiding van het aanbod teweeggebrachte verschillen in ons land niet erg groot zullen zijn.

3.1.4. Substituten voor cultuurdeelname

De mate waarin men geneigd is tijd en geld uit te geven aan cultuurdeelname, zal mede afhangen van de aantrekkelijkheid en de relatieve prijs van beschikbare substituten, gedragvormen die dezelfde genoegens kunnen verschaffen als cultuurdeelname. Hieronder kunnen gerekend worden:

- Mediaconsumptie, televisie kijken, radio luisteren.
- Het gebruik van afspeelapparatuur, video kijken, CD, plaat of cassette beluisteren.

Een triviale, maar belangrijke constatering is, dat het aanbod van substituten voor cultuurdeelname in de afgelopen decennia spectaculair is toegenomen. Omdat het gebruik van substituten beslag legt op tijd en geld dat voor cultuurdeelname beschikbaar is, is alleen op grond daarvan te verwachten dat de consumptie van cultuur, met name van de geld- en tijdsintensieve vormen, zal zijn afgenomen. Deze voorspelling is uit te werken tot een hypothese voor bezoek- en kijkcijfers door de jaren heen. Deze luidt dat er een negatief verband bestaat tussen deelname aan cultuur en consumptie van alternatieven. Specifiekere voorspellingen zijn af te leiden uit de veronderstelling dat sommige vormen van cultuurdeelname meer substituten hebben dan andere. Zo lijkt televisiekijken het meest ten koste te gaan van het filmbezoek, omdat de beide gedragingen aan een gelijksoortige behoefte tegemoet komen en het aanbod gedeeltelijk hetzelfde (namelijk films) is. De substituu-relatie tussen bioscoopbezoek en televisiekijken is onderzocht door Drijgers & Van Raay (1984), die tot de conclusie komen dat elk procent stijging van het aantal televisietoestellen heeft geleid tot 0.5% daling in filmbezoek. Goudriaan & De Kam (1983) en Goudriaan (1984) schatten soortgelijke elasticiteiten voor concertbezoek, theaterbezoek en museumbezoek. Zij komen juist tot een positief effect van uitgaven aan substituten op cultuurdeelname uit, die bij hen geïndiceerd zijn via de uitgaven aan 'ontwikkeling en ontspanning' binnen het gezinsbudget.

Een vorm van cultuurdeelname waarvoor relatief weinig directe substituten lijken te bestaan, is daarentegen het lezen van boeken en tijdschriften. Voor de relatie tussen concertbezoek en het gebruik van afspeelapparatuur zou wel een substituu-verhouding kunnen bestaan. Als de hypothese over het effect van substitutie opgaat, zal het concertbezoek afnemen, met name onder hen die beschikken over afspeelapparatuur. Uit eerder onderzoek (De Jager, 1967; Overste, 1973) is echter gebleken dat het bezit van afspeelapparatuur op individueel niveau allerminst samengaat met een gering bezoek aan concerten. Integendeel: slechts personen die over afspeelapparatuur beschikken, bezoeken concerten. Ook op geaggregeerd niveau lijkt er geen sprake van concurrentie. Het concertbezoek is in de afgelopen decennia, bij een stijgend gebruik van afspeelapparatuur, niet sterk afgenomen. Voor bepaalde onderdelen van concertsector, zoals de popmuziek, kan men gerust volhouden dat zij ontstaan zijn door en bloeien dankzij de verspreiding van afspeelapparatuur.

Men kan de positieve samenhang tussen cultuurdeelname en mediaconsumptie op sommige gebieden terugvoeren op achterliggende variabelen die het voorspelde negatieve verband onderdrukken. De belangstelling voor muziekconsumptie, hetzij via afspeelapparatuur, hetzij via concertbezoek, is niet voor iedereen hetzelfde. Er zijn mensen die helemaal geen muziek willen luisteren en zij kopen noch concertkaartjes, noch afspeelapparatuur. Andere mensen prefereren een hoog niveau van muziekconsumptie en kopen daarom zowel veel concertkaartjes als afspeelapparatuur. Er bestaat weliswaar op individueel niveau een positieve relatie tussen concertbezoek en het gebruik maken van afspeelapparatuur, maar deze verdwijnt onder constant houden van preferentie voor muziekconsumptie. Er kan dan op geaggregeerd niveau dus een negatief verband tussen mediaconsumptie en cultuurdeelname bestaan, terwijl er op individueel niveau een positieve relatie bestaat.

Er is echter nog een andere reden om een positieve relatie tussen mediaconsumptie en cultuurdeelname te verwachten. Verspreiding van substituten kan cultuurdeelname stimuleren omdat daardoor de kennis en ervaring met cultuur wordt vergroot. Op de sector van de popmuziek lijkt dit bij uitstek van toepassing. De hele popcultuur wordt min of meer gedragen door de massamedia en het bezoek aan popconcerten is daardoor eerder vergroot dan verkleind. Ook bij andere cultuurvormen kan dit effect van stimulering en toename van kennis een rol spelen. De groei in omvang en verspreiding van massamedia heeft de stimulering en kennistoename in de loop der tijd ongetwijfeld vergroot. Er is hier eerder sprake van complementariteit dan van substitutie.

Deze redenering veronderstelt een effect van de massamedia via een ander mechanisme dan het beslag op tijd en geld dat cultuurdeelname legt. Massamedia zouden bijdragen aan vergroting van de culturele competentie en verlaging van sociale drempels, die daarvoor bestonden. Het voorspelde effect is eerder een vergroting van deelname dan afname. Ook een grotere sociale spreiding van deelname zou uit dit effect van de massamedia te verwachten zijn. Op de werking van complexiteits- en sociale drempels wordt in de volgende paragrafen nog uitvoerig ingegaan. Op deze plaats is het voldoende te constateren dat de werking van mediaconsumptie niet alleen via substitutie plaats hoeft te vinden en het effect van de groei in omvang en intensiteit van de massamedia niet op voorhand eenduidig te bepalen is.

3.1.5. Hypothesen over tijd en geld

De veronderstellingen over de invloed van geld en tijd op cultuurdeelname kunnen samengevat worden in de volgende algemene uitspraken:

Naarmate men over meer geld en meer vrije tijd beschikt, des te meer zal men deelnemen aan culturele activiteiten.

Naarmate de deelname een hoge geldprijs heeft, respectievelijk tijdsintensiever is, zal de invloed van het geld-, respectievelijk tijdbudget sterker zijn.

Voor de activiteiten betekent dit dat activiteiten een kleinere en selectievere samengestelde publieksgroep zullen hebben, als deelname eraan duurder is en tijdsintensiever.

Deze hypothesen kunnen via directe meting van geld- en tijdbudgetten en

overeenkomstige kosten getoetst worden. Anderzijds zijn ook determinanten aangegeven van besteedbaar geld en beschikbare tijd. Voor het geldbudget kwamen we dan terecht op de inkomenspositie en de verschillen in uitgaven voor primaire levensbehoeften, afhankelijk van de levensfase van het individu of het gezin (twee inkomens, aantal afhankelijke kinderen). Voor het tijdbudget kan men specifieke voorspellingen formuleren op grond van het al dan niet verrichten van beroepsarbeid, de belasting door jonge kinderen en de levensfase waarin men verkeert.

Verder bestaat er een verband tussen de invloed van het tijdbudget en de invloed van het geldbudget op cultuurdeelname. Naarmate iemand meer geld tot zijn beschikking heeft, des te krapper is zijn tijdbudget. De oorzaak daarvoor is tweeledig. Ten eerste is er een trade-off tussen de twee. Personen die minder werken, hebben minder inkomen en juist meer vrije tijd en personen die veel werken hebben weinig vrije tijd en veel inkomen. Belangrijker is echter de tweede reden: het feit dat de beschikking over meer geld tot meer consumptie leidt, hetgeen weer een negatieve invloed heeft op de beschikbare tijd via de tijd die consumptie kost.

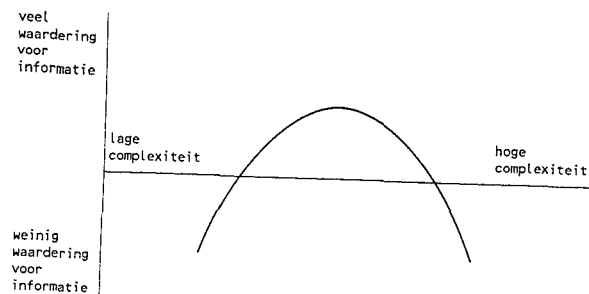
Deze laatste veronderstelling is eveneens van belang bij het verklaren van de historische ontwikkelingen in cultuurdeelname en de sociale spreiding. Het inkomen van de gemiddelde Nederlander is de laatste decennia aanzienlijk toegenomen, in tegenstelling tot de hoeveelheid vrije tijd. Daarnaast is het door nivellering gelijker verdeeld geraakt over lagere en hogere inkomensgroepen. In relatie met de kostenfactor bij cultuurdeelname kan men daarom verwachten dat de deelname in cultuur is toegenomen, en voorzover afhankelijk van inkomensverschillen, meer gespreid is geraakt. Culturele activiteiten behoren echter ook tot de veel tijd vragende bezigheden. De verwachting daarbij is dat er een afname van de tijd besteed aan culturele activiteiten zal zijn, vooral onder de lagere inkomensgroepen, waarvoor de stijging van het consumptieniveau het grootst is geweest. Het tijdmechanisme werkt negatief op de cultuurspreiding.

Ook de invloed van de aanbodstructuur kan via het tijd- en geldmechanisme worden verklaard. Naarmate men verder verwijderd is van een bepaald aanbod, des te meer tijd en geld kost het om dit bij te wonen, zelfs tot op het punt waarop dit onmogelijk is. We mogen verwachten dat een ruim tijd- en geldbudget voor dit soort problemen zal kunnen compenseren.

3.2. Cultuurdeelname en informatieverwerking

Cultuurdeelname is ook te beschouwen als een vorm van informatieverwerking. Of men nu een boek leest, in een museum rondkijkt of naar een concert luistert, in alle gevallen wordt informatie door de cultuurconsument verwerkt. Over verwerking van informatie als psychologisch proces bestaan goed uitgewerkte theorieën (Moles, 1958; Berlyne, 1960, 1971, 1974; Berlyne & Madsen, 1973). De zogenoemde informatietheorie van cultuurdeelname (Ganzeboom, 1984a) onderzoekt welke gevoelens van waardering en plezier de verwerking van informatie op de waarnemers heeft. Een eerste basisveronderstelling uit deze theorie is dat stimuli geschaald kunnen worden op basis van complexiteit. Complexiteit is kromlijngig verbonden met gevoelens van waardering: bij toenemende complexiteit nemen eerst de pleziergevoelens toe (de overgang van verveling naar afwisseling), maar na een zeker optimum nemen ze weer af en kan toenemende complexiteit negatieve gevoelens wekken (de overgang van afwisseling naar overstimulering). Figuur 3.2. geeft

Figuur 3.2: Relatie tussen complexiteit van en waardering voor informatieaanbod.

van de veronderstelde relatie een beeld. Een tweede basisveronderstelling is dat personen zich onderscheiden op grond van informatieverwerkingscapaciteit: personen met een grotere informatieverwerkingscapaciteit beleven meer plezier aan relatief complexe stimuli.

De verklaring die vanuit de informatietheorie wordt gegeven voor de relatie tussen complexiteit en waardering ligt op het fysiologische niveau (Fiske & Maddi, 1961; Fowler, 1965; Schellekens, 1976). De verwerking van complexe informatie brengt een activering van het organisme teweeg. Ieder individu heeft wat betreft geactiveerdheid een optimaal punt, waaraan men de meest positieve gevoelens ontleent. Het organisme streeft ernaar via selectie van stimulering een evenwicht rondom dit optimale activeringspunt te verkrijgen en te bewaren.

Op de toepassing van deze in oorsprong psychologische en fysiologische theorieën in een sociale context (Moles, 1958; Bourdieu, 1976) ben ik in mijn dissertatie (Ganzeboom, 1984a) uitvoerig ingegaan. Het blijkt mogelijk om met bijkomende veronderstellingen over de complexiteit van stimuli en de informatieverwerkingscapaciteit van waarnemers, een aantal voorspellingen over cultuurdeelname af te leiden, die goed met de gerapporteerde onderzoeksgegevens overeenstemmen. Hieronder worden deze afleidingen beknopt weergegeven.

3.2.1. De complexiteit van culturele informatie

Volgens de informatietheorie kan men stimuli schalen naar complexiteit van de geboden informatie. Dit leidt tot voorspellingen over verschillen in waardering voor stimuli en over waarderingsverschillen tussen waarnemers: verhoging van complexiteit leidt aanvankelijk tot hogere waardering, maar na een zeker punt neemt deze waardering weer af. De vraag is dan verder wat onder complexiteit verstaan moet worden en hoe men complexiteit van

culturele informatie kan meten. Daarbij is een onderscheid tussen formele en semantische complexiteit gebruikelijk.

Formele informatie

Onder formele informatie verstaat men de vormen van de waargenomen stimuli. Voor de berekening van het formele informatiegehalte legt men de stimulus uiteen in een configuratie van waarneembare elementen. Bij een schilderij zijn dat bijvoorbeeld de zichtbare vormen en kleuren en de compositie. Muziek is een soort informatie die relatief gemakkelijk op de formele manier is op te vatten: het heeft een tekenrepertoire dat via een uit de muziektraditie komende notering al min of meer geformaliseerd is (Moles, 1958). In de informatie-esthetica zijn maten ontwikkeld om de formele informatie kwantitatief te berekenen, gegeven een bepaald repertoire van tekens en de frequentie van voorkomen van de tekens (Nake, 1974). Met experimenten is de relatie tussen op die manier gekwantificeerde informatie van kunstmatige stimuli en waardering ervoor herhaaldelijk aangetoond (Berlyne, 1974).

Het is ook mogelijk de hypothesen voor de relatie tussen complexiteit van informatie en waardering te toetsen in een natuurlijke context. Door Bortz (1972), Schellekens (1976) en Ganzeboom (1982a, 1984a) zijn voorspellingen uit de informatie-esthetica voor formele kenmerken toegepast op foto's van straatbeelden. Daarbij blijkt dat er een positieve relatie bestaat tussen gemeten complexiteit van straatbeelden en de waardering ervoor: visueel gevarieerde straatbeelden zijn hoger gewaardeerd dan straatbeelden met weinig visuele variatie.

Semantische informatie

Semantische informatie onderscheidt zich van de formele informatie doordat het geen objectief waarneembaar gegeven is, maar verwijst naar een kennis van symbolen waarover men als waarnemer al dan niet kan beschikken. Bij een schilderij kan men daarbij denken aan de voorstelling en het 'verhaal' dat eruit spreekt. Muziek is in deze zin over het algemeen arm aan betekenissen. Bij sommige muziekvormen speelt echter een verhaal een rol (bij dramatische muziekvormen als opera, maar natuurlijk ook bij 'programmatische muziek'), maar vaak ontbreekt het. Bij de meeste andere vormen van cultuuraanbod (theater, leesteksten) gaat het nu juist om de semantiek, het 'verhaal'. Belangrijke betekenissen van culturele objecten kunnen echter ook buiten de directe observatie-ervaring zelf gelegen zijn. Te denken valt aan de traditie of stijl waarin een kunstobject tot stand is gekomen en kennis over de maker of uitvoerder. Zulke vormen van semantische informatie zijn over elke vorm van cultuur in te winnen, niet in het minst over muziek.

Ook semantische informatie kan men naar complexiteit onderscheiden. De analogie ligt voor de hand. Betekenissen in een kunstwerken zijn in te delen naar gemakkelijk of moeilijk vindbaar. Het common sense denken over cultuurdeelname is geheel doortrokken met de veronderstelling dat men kunstvormen of kunstzinnige objecten kan onderscheiden naar gemakkelijk en moeilijk, licht en ernstig, traditioneel en vernieuwend. Deze noties kunnen alle in verband worden gebracht met verwerking van minder of meer complexe informatie.

Desondanks is het niet eenvoudig kunstvormen op grond van semantische complexiteit te onderscheiden. Men zou graag beschikken over een geformaliseerde procedure, waarmee de aan een kunstvorm of object verbonden betekenissen naar complexiteit zijn te schalen. Wanneer men hierover de

beschikking heeft, zou met informatietheoretische formules de semantische complexiteit te kwantificeren zijn. Dit lijkt echter voorlopig nog buiten het bereik te liggen. In mijn dissertatie (Ganzeboom, 1984a) heb ik twee alternatieve procedures toegepast:

- a. De semantische complexiteit van kunstvormen werd beoordeeld door deskundigen en/of deelnemers.
 - b. Er werden assumpties gemaakt over de complexiteit van kunstvormen. De belangrijkste daarvan was dat traditionele vormen en objecten minder complex zijn dan moderne. Dit is aan te vullen met de veronderstelling dat abstracte vormen semantisch complexer zijn dan realistische.
- In het onderzoek naar straatbeelden (Ganzeboom, 1982a, 1984a) werd (het ontbreken van) semantische complexiteit afgemeten aan de ouderdom en traditionaliteit van de vormgeving. Indicaties hiervoor blijken veel sterker de waardering van stadsbewoners voor straatbeelden te voorspellen dan de formele kenmerken. Hoe traditioneler de vormgeving, des te groter de waardering. Deze bevinding is vanuit de hypothese over de invloed van semantische complexiteit te verklaren, als tegelijkertijd verondersteld wordt dat bij een grote hoeveelheid semantische informatie de waardering afneemt. Er treedt overstimulering op (zie figuur 3.2). Deze veronderstelling is omgekeerd aan die bij formele informatie (visuele variatie).
- Met deze assumpties over semantische complexiteit is ook een verklaring te bieden voor verschillen in omvang en samenstelling van publieksgroepen. In mijn dissertatie (Ganzeboom, 1984a) bleek bij een vergelijking van 43 vormen van cultuurdeelname dat de publieksgroepen kleiner van omvang zijn en meer exclusief naar opleiding, als de via beoordelaars geschaalde complexiteit van de te verwerken informatie hoger was. Om enige voorbeelden te noemen: relatief complexe cultuurvormen zijn het lezen van opinieweekbladen, het bezoek van experimenteel en politiek theater en het bezoeken van musea voor moderne en hedendaagse kunst; die hebben kleine en zeer hoog opgeleide publieksgroepen. Als relatief weinig complex werden beoordeeld: het lezen van populaire gezinsweekbladen, het bezoek van operette en blijspel en het bezichtigen van cultuurhistorische musea; de publieksgroepen van deze culturele activiteiten zijn groter van omvang en minder exclusief samengesteld.

3.2.2. Verschillen in informatieverwerkingscapaciteit

De mate waarin een gegeven aanbod van informatie waarnemers stimuleert, is niet voor alle waarnemers hetzelfde, maar een variabele grootte en afhankelijk van een aantal psychische en sociale kenmerken. De factoren die de informatieverwerkingscapaciteit van een persoon bepalen, kunnen in twee groepen [3] worden onderverdeeld:

- a. Aangeboren vaardigheden in de verwerking van informatie.
- b. Kennis van en verwachtingen over de aangeboden informatie.

(3) In de theorie over informatieverwerking onderscheidt men nog een derde groep factoren die informatiecapaciteit beïnvloeden, namelijk individuele voorkeur voor een hoog stimuleringsniveau als persoonlijkheidsmerk (extraversie). Extraverten streven op alle gebieden naar zoveel mogelijk stimulering. Het is geen eigenschap die, zoals intelligentie, verbonden is aan een aanwijsbare sociale categorie. Ik ga er daarom in dit verband niet verder op in. Zie onder meer het werk van Eysenck (1967).

Aangeboren vaardigheden in het verwerken van culturele informatie

Culturele competentie is een eigenschap die in de loop van het leven te ontwikkelen is en daarom onder invloed staat van sociale factoren als milieu van herkomst en de opleiding. Het is echter niet ongebruikelijk om culturele competentie tenminste gedeeltelijk te beschouwen als verkregen door aanleg of zeer vroege socialisatie. Het voorbeeld bij uitstek van een culturele vaardigheid waarbij zowel aanleg als aanleren een rol speelt, is muzikaliteit. Aan de ene kant is muzikaliteit als een te ontwikkelen faculteit te beschouwen, maar aan de andere kant als een talent dat in zekere mate in aanleg aanwezig moet zijn om te kunnen ontwikkelen. Muzikaliteit houdt in dat men relatief gemakkelijk muzikale informatie verwerkt: muzikale mensen leren gemakkelijker complexe muziekstukken te beheersen en raken eerder uitgeluisterd op eenvoudige muziek. Soortgelijke vaardigheden zijn ook voorstelbaar bij andere kunstvormen, bijvoorbeeld bij beeldende kunst, of architectuur. De aanwezigheid van specifieke talenten op beeldend gebied is wellicht wat minder duidelijk, maar men kent toch uit de alledaagse ervaring het verschijnsel dat sommige mensen meer 'feeling' voor visuele verschijnselen hebben dan andere.

De vraag is hoe over de invloeden van culturele aanleg op cultuurdeelname informatieve hypothesen zijn af te leiden en te toetsen. Een mogelijkheid is om deze talenten op directe wijze te meten en onafhankelijk het verband met cultuurdeelname te bepalen. Verder is het mogelijk voor bepaalde categorieën van cultuurdeelnemers aan te nemen dat zij over een grote competentie beschikken. Aannemelijk is bijvoorbeeld dat kunstzinnige aanleg ten grondslag ligt aan het kunstenaarsschap. Daaruit volgt dat personen die beroepsmatig of anderszins uiting geven aan kunstzinnige productie, over een relatief grote culturele competentie beschikken en daarom ook cultureel actiever zijn. De informatietheorie resulteert daarmee ook tot uitspraken over de invloeden van het beroep; in sommige beroepsgroepen (de kunstzinnige, niet noodzakelijk die met een hoog prestige) zal de cultuurdeelname groot zijn.

Naast specifieke talenten als muzikaliteit en beeldende vermogens is er een algemeen talent dat van invloed is op het verwerken van (cognitieve) informatie: de intelligentie. Deze eigenschap kan gedefinieerd worden als het vermogen relatief snel en accuraat cognitieve informatie te verwerken. Intelligentie is een interessant verschijnsel, omdat de werking ervan algemeen is (van invloed op alle cultuurdeelnamevormen van cognitieve aard) en omdat het gebonden is aan een sociaal afgebakende groep: de hoog opgeleiden. De functie van het onderwijs is immers niet alleen die van het verhogen van kennisniveaus van personen maar ook die van selectie op grond van het vermogen om iets te kunnen leren. Om deze reden is te verwachten dat de opleiding een sterke determinant is van cultuurdeelnamevormen, met name als daarbij cognitieve informatie verwerkt moet worden. Het is van groot belang aan te tekenen dat dit ook het geval is wanneer het onderwijs op geen enkele manier een instructie over cultuur bevat. Het effect van onderwijs op cultuurdeelname is niet alleen afhankelijk van het opdoen van culturele ervaringen in het onderwijs zelf.

Culturele kennis en vaardigheden

Een tweede groep kenmerken die de verwerking van complexe informatie bevordert, bestaat uit verworven kennis van en verwachtingen over de aangeboden informatie. Als men weet wat er vertoond gaat worden, bijvoorbeeld doordat men er al eerder mee in aanraking is geweest dan wel daartoe

geïnstreerd is, zal de aangeboden informatie als minder complex ervaren worden (Eysenck & Castle, 1970). Op eenvoudige stimuli is men door de grotere kennis en geoefendheid sneller uitgekeken. Dat is alleen het geval wanneer de stimulus een uitputbare bron van informatie is. Volgens de informatie-esthetica onderscheiden kunstzinnige stimuli zich juist van andere doordat de informatie in beginsel onbegrensd is en in verschillende lagen wordt aangeboden. Niet alleen is in het kunstwerk steeds meer te ontdekken voor de waarnemer, ook is rondom het kunstwerk achtergrondinformatie in te winnen die het genot ervan kan verhogen. Het effect van een grote kennis van het gebodene zal in de situatie van een onuitputbare informatiebron niet zijn dat men uitgekeken raakt op het kunstwerk, maar dat men daarvan steeds moeilijker te ontdekken aspecten blootlegt.

De algemene hypothese over de invloed van kennis en oefening bij het verwerken van informatie is dat men hierdoor complexe objecten steeds meer waardeert en een voorkeur voor steeds complexere objecten aan de dag gaat leggen. Deze hypothese kan direct getoetst worden door de culturele kennis waarover een persoon beschikt te meten. Dit is bijvoorbeeld gebeurd door De Jager (1967), Overste (1973), Valkman (1973) en Ganzeboom (1984a). Het blijkt dat cultureel actieven over een veel grotere culturele kennis te beschikken dan cultureel inactieven. Een erg sterk argument voor de informatietheorie is dit natuurlijk niet. Weliswaar impliceert de theorie deze samenhang tussen competentie en activiteit, maar zij houdt meer in het bijzonder in dat culturele kennis activiteit bevordert, en niet (alleen) andersom. Eigenlijk is longitudinaal onderzoek nodig om de sterkte van de invloed van culturele competentie op culturele activiteit (en omgekeerd) te bepalen. Een tweede mogelijkheid is te zoeken naar determinanten van culturele kennis en vaardigheden. Meer uitgewerkt leidt de theorie over informatieverwerking tot de voorspelling dat de werking van sommige determinanten van culturele kennis (culturele opvoeding, opleiding) op cultuurdeelname geïntermediateerd wordt door deze culturele kennis. Voor het verkrijgen van culturele competentie liggen tenminste drie kanalen voor de hand:

- a. De opleiding.
- b. De opvoeding in het milieu van herkomst.
- c. De ervaring van cultuurdeelname door de persoon zelf.

Het verband tussen cultuurdeelname en de *opleiding* is in de onderzoeksliteratuur goed gedocumenteerd. In vrijwel elk onderzoek naar culturele vrijetijdsbesteding is naar de opleiding gevraagd. Praktisch altijd vindt men een sterke relatie tussen de twee, in die zin dat hoger opgeleiden meer aan cultuur deelnemen. De hypothese over de invloed van onderwijs houdt precieser geformuleerd in dat er een verband bestaat tussen opleiding en cultuurdeelname, wanneer de invloed van met de opleiding gecorreleerde variabelen als leeftijd, milieu van herkomst, beroep en inkomen constant is gehouden. Het verband tussen cultuurdeelname en deze andere variabelen zou dan een schijneffect moeten zijn. Uit onderzoek (Wippler, 1968; Kamphorst & Van Besouw, 1971) is regelmatig naar voren gekomen, dat het effect van leeftijd, beroep en inkomen op cultuurdeelname inderdaad gering is wanneer in multivariate analyses de opleiding constant is gehouden. Alleen voor het milieu van herkomst geldt dat het een behoorlijk directe invloed behoudt (De Jager, 1967; Ganzeboom, 1984a). Dit is weliswaar in strijd met de aanname dat de opleiding de belangrijkste of de enige determinant van het informatieverwerkingsvermogen is, maar niet in strijd met de hypothese over het belang informatieverwerkingsvermogen als zodanig. Ook het milieu van herkomst

kan immers culturele training, resulterend in een grotere informatie-verwerkingscapaciteit, bieden.

Een voor de hand liggende verklaring voor de sterke relatie tussen opleiding en cultuurdeelname is dat dit ligt aan de training die men op school op het gebied van cultuur ondergaat en die culturele informatie toegankelijk maakt. In het onderwijs maakt kennismaking met cultuur deel uit van het leerpakket. Men leert op school dingen die voor het genieten van kunst onontbeerlijk zijn: algemene geschiedenis, inleiding in kunstgeschiedenis, esthetische training via creativiteits- en handvaardigheidlessen, muzieklessen en als belangrijkste onderdeel het leren lezen en begrijpen van literaire teksten en poëzie. Op grond daarvan is te verwachten dat naarmate men langer aan het onderwijs heeft deelgenomen, men gemakkelijker complexe kunstzinnige informatie verwerkt en vaker aan cultuur deelneemt.

Deze verwachting kan men op verschillende manieren verder uitwerken. Zo is de inhoud van het lespakket te karakteriseren naar de culturele training die erin geboden wordt. Scholen kunnen soms zeer verschillen naar de activiteiten die zij op cultureel gebied ontplooiën. Leerlingen zijn verschillend in de mate waarin zij culturele vakken in hun lespakket hebben of extra-curriculaire culturele ervaringen hebben opgedaan. Omdat culturele training juist vaak buiten het verplichte pakket als keuzevak of als extra-curriculaire activiteit (bibliotheek, toneelclub, schoolorkest) bestaat, zal het ondervragen van respondenten soms de enige manier zijn om dit boven water te krijgen. Aan de andere kant is het ook mogelijk assumpties te maken over de soort scholen waarop men meer of minder aandacht aan culturele training besteedt. Bij gelijkblijvende lengte van onderwijs zullen algemeen vormende opleidingen meer culturele training geven dan beroepsopleidingen. Na de middelbare school lijkt de culturele instructie wel voorbij te zijn, voorzover men niet kiest voor voortgezette opleidingen die op het gebied van cultuur liggen: kunstzinnige en taalkundige studies. Binnen het voortgezet onderwijs mag men verwachten dat 'alfa'-richtingen meer culturele training bieden dan 'beta'-richtingen: gymnasium A en B bieden een opleiding van dezelfde lengte en moeilijkheidsgraad, maar verschillen in de nadruk die gelegd wordt op de training in culturele onderwerpen.

Naast voorspellingen over verschillen tussen personen kan men met de hypothese over de invloed van de in het onderwijs genoten culturele training voorspellingen formuleren over de verschillende cultuurvormen. Over het algemeen is er één vorm van cultuurdeelname die veel meer dan alle andere binnen het onderwijs in de belangstelling staat: lezen. De aandacht in het gewone onderwijs voor elke andere culturele activiteit is vergeleken met die voor lezen marginaal te noemen. Om die reden zou er een relatief grote invloed van de genoten opleiding op de leesgewoonten te verwachten zijn. Een tweede groep kunstvormen waarvoor het onderwijs mogelijk een meer dan gemiddelde aandacht heeft (geschiedenislessen), is die waarvoor een zekere (kunst-)historische kennis vereist is. Het bezoek aan musea zal meer dan andere cultuurdeelnamevormen aan het genoten onderwijs verbonden zijn. Van andere kunstvormen kan men misschien zeggen dat zij een zekere uitstraling ondervinden van de training in literatuur. Wie geleerd heeft van een literaire roman te genieten, heeft waarschijnlijk ook genot bij het bekijken van een drama of een film. Tenslotte is er in ieder geval één kunstvorm waaraan in het Nederlandse onderwijs relatief weinig aandacht wordt besteed en waarbij de uitstraling van andere kunstvormen waarschijnlijk niet veel helpt: muziek. Daarom zou volgens de informatietheorie de hoogte van de opleiding relatief weinig invloed op de belangstelling voor en

de deelname aan muziekbeoefening en concertbezoek moeten hebben. Een belangrijke consequentie van de grote invloed die opleiding op cultuurdeelname heeft, is dat dit historische veranderingen in cultuurdeelname tot gevolg gehad moet hebben. Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking is in de afgelopen decennia aanzienlijk gestegen en als gevolg daarvan is ook het niveau van culturele competentie van de bevolking, voorzover afhankelijk van de genoten opleiding, gestegen. Het gemiddeld hogere opleidingspeil zal zodoende een stijging van de gemiddelde deelname aan cultuur tot gevolg gehad moeten hebben. Het is goed hierbij aan te tekenen dat daaruit niet volgt dat de cultuurspreiding ook is toegenomen. De verschillen in cultuurdeelname tussen opleidingsgroepen zullen hetzelfde zijn gebleven, of, indien men ervan uitgaat dat het gestegen opleidingsniveau gepaard gegaan is met een efficiëntere selectie naar intellect, zelfs zijn toegenomen.

De relatie tussen het milieu van herkomst en cultuurdeelname is minder vaak onderzocht dan die tussen opleiding en cultuurdeelname. Waar het milieu van herkomst of de daarin genoten culturele opvoeding wel onderzocht is, valt echter te constateren dat het wel degelijk een belangrijke determinant van cultuurdeelname is, naast die van de opleiding (De Jager, 1967; Ganzeboom, 1982a, 1983a, 1984a).^[4]

Als men de invloed van het milieu van herkomst wil verklaren vanuit de hypothesen over informatieverwerking, moet een beroep gedaan worden op de culturele training die mogelijk in het milieu van herkomst genoten is. Ouders brengen hun kinderen in aanraking met cultuuruitingen en geven daarbij instructie, net zoals de school, maar op een informelere manier. De invloed van het milieu van herkomst zal zich daarom differentiëren naar de aard van de genoten opvoeding. Het lijkt aannemelijk dat voor sommige cultuurvormen de invloed van het milieu van herkomst groter is dan voor andere. Zo zullen muziekbeoefening en concertbezoek in geringe mate onder invloed staan van de school, en meer onder invloed van het milieu van herkomst, wanneer het een 'muzikale familie' betreft.

Een derde belangrijke factor die de hoeveelheid culturele kennis en oefening bepaalt, is de *feitelijke deelname aan cultuur*. Deze factor lijkt ook de werking van de voorgaande twee te intermedieren: pas door de deelname zelf krijgt men operationele kennis over cultuur. De hypothese lijkt tautologisch: men tracht deelname uit deelname te verklaren. Toch is zij niet tautologisch wanneer zij dynamisch wordt opgevat: deelname in een eerdere fase bevordert in een latere fase de informatieverwerkingscapaciteit; oefening baart kunst. Ook deze hypothese laat zich nader uitwerken. Personen die in een eerdere

^[4] De ommissie van het milieu van herkomst als determinant van cultuurdeelname in onderzoeken van het CBS (1959a, 1964a) en recenter van Stoppelenburg (1979) is op zichzelf interessant. Kennelijk wordt vaak verondersteld dat menselijk gedrag zoals cultuurdeelname alleen onder invloed staat van het huidige groepslidmaatschap en dat de invloed van groepen waarvan men in het verleden deel heeft uitgemaakt, vervallen is of daarin opgenomen. Of wellicht meent men dat in een moderne samenleving als de Nederlandse, sociale participatievormen niet meer afhangt van 'ascriptie'-factoren als het milieu van herkomst. Op andere gebieden, zoals in het onderzoek naar succes in school- en beroepsloopbaan is deze veronderstelling echter steeds voorbarig gebleken: de invloed van het milieu van herkomst op school- en beroepssucces is in de afgelopen decennia hetzelfde gebleven of slechts lichtelijk teruggelopen (Bakker, Dronkers & Schijf, 1982; Meester, Dronkers & Schijf, 1983). Wanneer bij het zoeken naar determinanten van cultuurdeelnamegedrag niet het milieu van herkomst overwogen is, vergeet men een belangrijke bepalende factor voor sociale differentiatie.

fase van hun leven met een cultuurvorm in aanraking zijn gekomen, hebben een voorsprong op mensen die pas later met die cultuurvorm kennis hebben gemaakt. Zij houden deze voorsprong en zullen ook blijven deelnemen. Een redelijke veronderstelling is voorts dat men culturele kennis door deelname kan en moet onderhouden: men moet bijblijven om te kunnen blijven genieten. Dit leidt tot een vermoeden over de vorm van 'culturele carrières'. Deze zullen vroeg in het leven beginnen en een regelmatig en evenwichtig verloop hebben. Omdat culturele kennis volgens de geschetste gedachtengang berust op een relatief stabiele competentie die steeds onderhouden moet worden, zullen er praktisch geen perioden in het leven zijn waarin men plotseling niet meer deelneemt om vervolgens toch de deelname te hervatten. Eenmaal 'eruit', dan is dat in veel gevallen het einde van de culturele carrière. Van betekenis is hierbij de bevinding van De Jager (1967), dat zij die eerst op latere leeftijd met cultuur in aanraking komen (secundaire socialisatie), deze achterstand nooit meer goedmaken.

3.2.3. Hypothesen over informatieverwerking

In de voorgaande paragrafen is de invloed van complexiteit van culturele informatie en informatieverwerkingsvermogen (culturele competentie) op cultuurdeelname aan de orde gesteld. De algemene verwachtingen daarover zijn:

Naarmate men over een grotere informatieverwerkingscapaciteit beschikt, is het waarschijnlijker dat men aan culturele activiteiten met relatief complexe culturele informatie deelneemt.

De invloed van informatiecapaciteit is groter naarmate de geboden informatie complexer is.

Dit heeft tot gevolg dat de publieksgroepen van relatief complexe culturele activiteiten klein van omvang zijn en selectiever van samenstelling. Resultaten van eerder onderzoek doen verwachten dat de door de informatiehypothese aangeduide determinanten relatief een grote rol spelen bij het tot stand komen van verschillen in cultuurdeelname. De hypothesen over informatiecapaciteit in relatie tot cultuurdeelname zijn in eerste instantie toetsbaar via een directe meting. Bruikbare indicaties voor informatieverwerkingscapaciteit zijn scores op testen voor culturele kennis en vaardigheden.

Over de capaciteit om culturele informatie te verwerken, is verondersteld dat zij afhankelijk is van drie determinanten: de training in het onderwijs, de opvoeding in het ouderlijk milieu, plus de culturele ervaring verkregen door eerdere deelname. De verwachting is dat de invloed van het onderwijs verloopt via lengte van het genoten onderwijs, de algemeen vormende aard ervan (versus beroepsopleidingen) en de mogelijk specifiek op cultuur gerichte vormen van onderwijs. De invloed van het ouderlijk milieu en de eerdere deelname laat een extra voorspelling over het verloop van culturele carrières toe: de deelname aan culturele activiteiten tijdens de levensloop zal een gelijkmatig verlopend patroon vertonen. Tenslotte zal het persoonlijkheidskenmerk extraversie de voorkeur voor complexe culturele informatie vergroten, onafhankelijk van de culturele vaardigheden waarover men beschikt.

De voorspellingen over de invloed van de opleiding en de daarbij verworven vaardigheden laten zich nuanceren. Deze invloed zal sterker zijn bij cognitieve vormen van cultuur (lezen, museumbezoek) en het minst sterk bij een niet-cognitieve cultuurvorm als muziek. Ook ten aanzien van historische ontwikkelingen heeft de informatieverweringshypothese implicaties. De groei van het opleidingsniveau van de bevolking doet een evenredige groei van de algemene culturele competentie en cultuurdeelname verwachten. Op grond van de informatiehypothese zal de deelname in de afgelopen decennia moeten zijn toegenomen. Dat wil niet zeggen dat de cultuurspreiding is toegenomen. Het verschil in deelname tussen opleidingsgroepen kan gelijk zijn gebleven of zijn toegenomen, door een effectievere selectie in het onderwijs.

3.3. Cultuurdeelname en statusnastreving

In de vorige paragrafen is cultuurdeelname achtereenvolgens geschetst als een functie van de begrenzingen die benodigde tijd en beschikbare geld stellen en het plezier dat men door het verwerken van informatie aan deelname kan ontleen. Bij culturele consumptie spelen nog andere kosten en baten een rol spelen, namelijk kosten en baten die te maken hebben met cultuurdeelname als sociaal, op anderen afgestemd, gedrag. Wanneer men alleen aan cultuur zou deelnemen omdat men plezier beleeft aan het gebodene en daarvoor voldoende tijd en geld ter beschikking heeft, ontstaat het beeld van cultuurdeelname als een volstrekt individueel keuzeproces en solitaire activiteit. Daar is op zichzelf niets tegen, wanneer deze aanpak ook voldoende verklaringskracht heeft. Sommige vormen van culturele consumptie lijken zelfs in hoge mate toegesneden op zo'n volkomen individueel beslissingsproces. Het lezen van boeken doe je alleen en het is mogelijk dat niemand anders daarvan op de hoogte is. Bij andere vormen van cultuurdeelname valt daarentegen onmiddellijk in het oog dat het niet alleen als individueel gedrag beschouwd kan worden, omdat het vrijwel altijd in direct gezelschap van anderen plaatsvindt en een sociaal karakter heeft. Zo vinden schouwburg- en concertbezoeken meestal niet door individuele bezoekers plaats, maar door paren of groepjes die gezamenlijk een bezoek brengen en daar met elkaar (over) praten. Tegelijkertijd vindt er ook communicatie plaats met andere bezoekers die men ontmoet of aan wie men zich in ieder geval toont. Ook bij andere vormen van culturele consumptie, zelfs bij een in essentie solitaire bezigheid als lezen, geldt dat handelingen een mede op anderen afgestemd karakter kunnen hebben. Men leest boeken die door vrienden en kennissen aangeraden worden, brengt de inhoud ervan in gezelschap ter sprake en toont met een boekenkast waar de voorkeur bij het lezen zoal naar uitgaat.

Over de invloed van de sociale omgeving laat zich een eenvoudige hypothese formuleren: naarmate in de sociale omgeving cultuurdeelname een hoger gewaardeerde gedragvorm is, zal men cultureel actiever zijn. Bij een verdere uitwerking van deze hypothese is het belangrijk te zien dat er aan deze hypothese twee kanten voor cultuurdeelname zitten. De sociale omgeving kan cultuurdeelname stimuleren maar ook ontmoedigen. De sociale omgeving kent een positieve dan wel negatieve waarde aan het deelnemen aan een bepaalde culturele activiteit toe.

De invloeden van de sociale omgeving kunnen nader toegelicht worden met fragmenten uit klassieke sociologische theorieën waarin hypothesen over

normen en verwachtingen, statusgroepen en prestige een rol spelen. In het volgende wordt deze algemene achtergrond geschetst en uitgewerkt tot specifieke voorspellingen over cultuurdeelname als functie van statusoverwegingen. Allereerst zal een uiteenzetting worden gegeven van enige klassieke sociologische noties (norm, leefstijl, status, statusinconsistentie) over de werking van statusnastreving. In deze traditie van sociologische theorievorming is één auteur aan te wijzen die algemene hypothesen over statusnastreving expliciet heeft uitgewerkt tot een theorie over cultuurdeelname: Bourdieu (1979). Diens theorie over elites en cultuur wordt hieronder geschetst.

Normen en conformiteit

Volgens klassiek sociologische opvattingen (Homans, 1974) wordt sociaal gedrag in een samenleving gereguleerd door normen: regels over datgene wat nastrevenswaard is en de manier waarop die doelen bereikt dienen te worden. Normen kunnen algemeen zijn of specifiek voor een bepaalde sociale groep. Algemene normen ('universals') zijn voorschriften die voor iedereen in een samenleving gelden. Men kan hierbij denken aan de norm van eerlijk zijn, of van respect voor ouderen. Andere normen ('specialties') zijn gespecificeerd naar situaties en sociale groepen. Cultuurdeelname is hier een voorbeeld van: in sommige sociale groepen, met name in die met een hoog sociaal aanzien, is het geaccepteerd en in zekere mate voorgeschreven vrije tijd te besteden aan culturele activiteiten, terwijl dat in groepen met een laag sociaal aanzien juist niet het geval is.

Het bestaan van normen houdt niet in dat zij ook altijd door iedereen worden nageleefd. Een norm is daarmee te beschouwen als een verwachting omtrent het gedrag van de leden van de groep. Een eerste hypothese over de werking van sociale normen luidt dat deze beter worden nageleefd als zij in de socialisatiefase (=jeugd) geïnternaliseerd zijn. Normen zijn dan niet alleen gedragsregels op het niveau van een sociale groep waarin men leeft, maar worden als een persoonlijk gedragsvoorschrift beleefd. Of normen worden nageleefd, is ten tweede afhankelijk van de andere leden van de betreffende sociale groep, die overtreding of naleving bestraffen of belonen: positieve of negatieve sanctionering. Een klassieke hypothese luidt dat normen beter worden nageleefd wanneer personen sterker geïntegreerd zijn in de sociale groep waarin die normen gelden (Ultee, 1977).

Over statusmotieven kunnen we vervolgens spreken, als motieven voor gedrag voortkomen uit het zich lid voelen van een sociale groep en de bereidheid tot conformiteit ten aanzien van de normen uit die groep. Het naleven van de normen van een groep levert sociale waardering in die groep op. Personen met een hoog aanzien binnen een groep leven de normen van die groep vaak beter na; zij die de normen goed naleven, maken meer kans op eliteposities binnen een groep (Homans, 1950, 1974). Een derde hypothese over conformiteit aan normen luidt dat ze beter worden nageleefd als de consequenties ervan zichtbaarder zijn voor leden van de groep. Als iedereen kan controleren of een norm wordt nageleefd, is de prikkel tot naleving groter, omdat een effectieve sanctionering dan beter mogelijk is.

Statusgroepen en leefstijlen

Normen reguleren het gedrag van de leden van de groep waarin die normen van kracht zijn. Is die groep de gehele samenleving dan betreft het universele normen, bij deelgroepen binnen een samenleving zijn het specifieke normen. Als cultuurdeelname te verklaren is met behulp van normen, zijn deze normen 'specialties' of groepsspecifieke normen. Immers, niet iedereen in onze

samenleving neemt aan cultuur deel: de deelname is sterk gedifferentieerd naar sociale gelaagdheid. Gedrag dat specifiek is voor een bepaalde groep heeft als functie om in het maatschappelijk verkeer duidelijk te maken dat men deel uitmaakt van die groep. Het gedrag symboliseert de sociale positie. Aan kleding herkent men een beroepsgroep, aan de manier van spreken iemand van een bepaalde leeftijd of stand, of aan het merk auto leest men de inkomenshoogte af. Al deze gedragingen of goederen kunnen beschouwd worden als statussymbolen: attributen die de sociale positie duidelijk maken. Wanneer het niet gaat over één enkel statussymbool, maar over een verzameling symbolen, die de positie van een groep demonstreert, spreekt men over een 'leefstijl'.

Sociale posities behoeft men in deze niet noodzakelijk als verticaal geordend op te vatten. Groepen als katholieken en protestanten, mannen en vrouwen, jongeren en ouderen onderscheiden zich, zonder dat hierbij noodzakelijk sprake is van 'hoger' en 'lager', terwijl er wel degelijk verschillen in leefstijl bestaan. Ook leefstijlen hoeven niet noodzakelijkerwijs verticaal geordend te zijn, maar het optreden van verticaal geordende, meer en minder prestigieuze leefstijlen, is wel een belangrijk vorm van sociale differentiatie.

Volgens theorieën van weberiaanse origine (Weber, 1921; Collins, 1979; Parkin, 1979) is de structuur van een samenleving te schetsen als een verzameling van sociale groepen in een concurrentiestrijd om schaarse goederen. Groepen die met elkaar in conflict zijn, vertonen een zekere interne cohesie en hebben de neiging om zich van elkaar af te grenzen. Statussymbolen dienen er mede voor om deze afgrenzing tot stand te brengen. Zij tonen de leefstijl van de leden van een groep en communiceren het lidmaatschap. De leefstijl fungeert als de lidmaatschapskaart voor een statusgroep. Leden van een groep herkennen elkaar aan zaken als kleding, manieren, taalgebruik en voorkeuren in consumptie. De demonstratie van de betreffende facetten van de leefstijl geeft een persoon de mogelijkheid de medegroepsleden te herkennen, en zichzelf als lid te laten herkennen. Verder treedt men bij voorkeur met leden van dezelfde statusgroep in gemeenschappelijke omgang (vriendschap, huwelijk). Het bestaan van een leefstijl als omgrenzing van statusgroepen betekent niet noodzakelijk dat het voor buitenstaanders onmogelijk is tot de groep toe te treden. Een voorwaarde daarvoor is alleen dat men kan tonen de gedragscodes van de groep te beheersen.

Wanneer men het bestaan van leefstijlen veronderstelt en meent dat deze van invloed zijn op individueel gedrag, kan men zich afvragen of statusgroepen zich altijd in even sterke mate ten opzichte van elkaar profileren. Als leefstijlen voor statusgroepen dienen om zich in het conflict om schaarse goederen van elkaar af te grenzen, volgt daaruit dat in minder conflictueuze situaties de opvolging van groepsnormen geringer zal zijn. Wanneer samenlevingen 'opener' zijn, en leden relatief eenvoudig van sociale groep kunnen veranderen, is de consequentie dat men gemakkelijker een gedragsvorm kiest die eigenlijk is voorbehouden aan leden van een andere sociale groep. Met deze hypothese is een voorwaarde op macroniveau aangegeven, waaronder groepsnormen een geringere werking zullen hebben. Zij is belangrijk voor de analyse van cultuurdeelname, omdat in de afgelopen decennia in veel opzichten een groeiende openheid van de hele Nederlandse samenleving te signaleren is geweest. Statusoverwegingen lijken in de laatste decennia een steeds minder voorkomend verschijnsel te zijn geworden. Wat hoort en wat niet hoort, en vooral: wie iets al dan niet hoort te doen, lijkt tegenwoordig van weinig belang meer. De diffusere normen en de proliferatie van leefstijlen zijn mogelijk terug te voeren op de grotere welvaart, die het

conflict tussen statusgroepen overbodig maakt. De consequentie van deze redenering is dat het belang van statusmotieven voor de verklaring van cultuurdeelname in betekenis moet zijn afgenomen.

3.3.1. Statusnastreving door cultuurdeelname

In de voorgaande paragrafen is uiteengezet hoe volgens enkele klassieke sociologische theoriefragmenten het streven naar een bepaalde sociale status gedragskeuzes beïnvloedt. Vervolgens zal worden ingegaan op de vraag hoe nu culturele activiteit aan sociale status is verbonden; welke toetsbare uitspraken over cultuurdeelname in relatie met statusnastreving volgen uit deze theoriefragmenten.

De norm tot cultuurdeelname

Wanneer cultuurdeelname een op anderen afgestemd en door normen geregeerd keuzegezag is, dan is de norm tot cultuurdeelname niet te beschouwen als een algemeen, voor alle leden van de samenleving geldend gedragsvoorschrift. De norm tot cultuurdeelname is een 'specialty', een gedragsvorm die in bepaalde maatschappelijke groepen wordt gestimuleerd en in andere groepen juist wordt afgewezen. Deze maatschappelijke groepen onderscheiden zich naar prestige: in statusgroepen met een hoog prestige is cultuurdeelname een veel voorkomende en positief bejegende gedragsvorm, in statusgroepen met weinig prestige is het een weinig of niet voorkomende gedragsvorm die niet hoog in aanzien staat.

Cultuurdeelname is zelfs te beschouwen als één van de middelen bij uitstek waarmee een hoge maatschappelijke status te demonstreren valt; maatschappelijk geslaagden demonstreren hun succes door aan culturele activiteiten deel te nemen. Voor historisch bewijsmateriaal voor deze stelling kunnen we terecht bij de beschrijving van Elias (1939) over de ontwikkeling van de Westeuropese beschaving. Aanvankelijk zijn de vorsten en de aanverwante politieke elite maar ruwe klanten. Met de groei van hun machtspositie gaan deze lieden zich toeleggen op het demonstreren van geestelijke en morele superioriteit. Kunstbeoefening en kunstconsumptie maakt stevast deel uit van het gedragsrepertoire, waaruit de geestelijke verfijning moet blijken. De neiging van machtige vorsten om hun uitnemendheid aan de hand van kunstconsumptie te demonstreren is zo algemeen, dat verdere toelichting hier overbodig is. Het klassieke mecenaat (Kempers, 1987), de monumenten van cultuur en geschiedenis en het merendeel van alle bestaande kunstverzamelingen zijn er de getuigen van. Interessanter is wellicht dat Elias laat zien dat later ook de omhoogstrevende burgerij van deze culturele middelen gebruik maakt om de eigen voortreffelijkheid te tonen en zo de morele evenwaardigheid met de bestaande politieke machtsgroepen te beargumenteren.

Elias' verhaal van de ontwikkeling van de westerse beschaving houdt op bij de val van het ancien regime. Het zal niemand ontgaan zijn dat de door hem veronderstelde mechanismen omtrent culturele activiteit nadien niet zijn verdwenen. Het traditionele veld van culturele activiteit, zoals het zich afspeelt in schouwburg, concertzalen en musea, is pas in het midden van de vorige eeuw ontstaan en hangt direct samen met de gegroeide betekenis van burgerlijke groepen. Cultuurdeelname is daarbij onverholven in relatie blijven staan met het tonen van de eigen verfijndheid en superioriteit. Daarmee is het kunstzinnige en cultureel hoogstaande tot onderdeel geworden van de burgerlijke cultuur.

Dit proces is ook niet gestopt bij de opkomst van burgerlijke groepen in de liberaal geregeerde samenleving. Ook de groei van de arbeidersbeweging en de komst van de welvaartsstaat laat weer dezelfde drijfveer achter de bevordering van kunst en cultuur zien: het bewijs van de morele en culturele volwassenheid van een bevolkingsgroep. De financiering van culturele activiteiten is sedert het eind van de vorige eeuw in toenemende mate in handen van de staat gekomen. De bevordering van kunst en cultuur wordt van staatswege niet langer beschouwd als het groepsbelang van bepaalde sociale elites, die zo op de eigen superioriteit kunnen wijzen, maar als een algemeen belang. Op dezelfde wijze kan een staat door aandacht voor cultuur immers op haar eigen voortreffelijkheid en die van haar burgers wijzen. De sociaal-democraten zijn zelfs de krachtigste ondersteuners van een sterk cultuurbeleid (Boekman, Den Uyl), meer dan de liberalen en confessionelen, die toch eerder als representanten van een culturele elite gezien kunnen worden.

Het laten zien van de eigen voortreffelijkheid, verfijning en beschaving is een constante drijfveer achter deelname aan en bevordering van cultuur geweest. 'Cultuur' en 'beschaving' zijn een vastverklonken begrippenpaar. Emanciperende (=omhoogstrevende) groepen kiezen stevast kunst als middel om anderen op hun bestaansrecht en veranderende positie te attenderen. Op basis van deze ontwikkelingen is het mogelijk van een norm tot deelname aan culturele activiteiten te spreken, die in de huidige samenleving ook nog geldt. Het deelnemen aan culturele activiteiten is een norm voor hen die de eigen voortreffelijkheid en beschaving aan anderen willen tonen. Culturele activiteit is een bewijs voor intellectuele en verfijning. Het is om deze reden dat cultuureldeelname als norm geldt voor de groepen die deel uitmaken van een sociale elite en voor hen die van deze groepen deel uit wil gaan maken.

Cultuureldeelname als statussymbool

Het is mogelijk om culturele activiteiten te schalen naar de mate waarin er prestige aan te ontleen valt. Activiteiten onderscheiden zich naar prestige op basis van elementen als decorum, kleding en formele omgangsvormen. Het bezoek aan traditioneel theater en concert vertegenwoordigt het ene eind van dit continuüm. Aan het andere eind staan cultuurvormen waarmee het traditioneel decorum nu juist verbroken wordt. De relevantie van deze hypothese is af te lezen aan de groei van vestzaktheaters, open culturele centra en andere "laagdrempelige" instellingen. De doelstelling van dergelijke instellingen is om traditionele statusdrempels weg te nemen.[5] Een tweede manier waarop culturele instellingen naar statusverlenenendheid zijn te schalen, berust op de inhoud van het gebodene. Het verschil dat vanuit de informatiehypothese wordt gemaakt tussen traditioneel enerzijds en vernieuwend anderzijds, kan vanuit de statushypothese heel anders worden uitgelegd. Volgens de statushypothese bevestigen traditionele culturele vormen de waarden en voorstellingen van een traditionele elite, terwijl vernieuwende vormen aan de waarden en voorstellingen van een avant-garde en mogelijk emancipatoire elite tegemoet komen. In die zin zullen het de trendsetters zijn die aan de vernieuwende vormen van cultuur deelnemen en dat wellicht ook zelf beoefenen.

(5) Men kan natuurlijk ook volhouden dat deze anti-traditionele cultuurvormen niet zozeer gekarakteriseerd zijn door lage statusdrempels, als wel door statusdrempels van een nieuwe soort. Dan lijkt een groot deel van deze instellingen te bestaan bij gratie van een 'jeugd cultuur' en zeer selectief te zijn met betrekking tot de daarin gangbare normen en codes. Deze gedachte zal ik hier niet uitwerken.

Een derde voorspelling over verschillen tussen publieksgroepen berust op de mate van openbaarheid van deelname. Als het statuuseffect van cultuureldeelname berust op de demonstratie aan anderen, dan zal het statuuseffect afhankelijk zijn van de hoeveelheid en intensiteit van de contacten en mate van openbaarheid van de betreffende culturele activiteit. Sommige culturele activiteiten (zoals lezen) moeten alleen gedaan worden en kunnen buiten elk sociaal contact. Een demonstratie-effect valt echter niet volledig uit te sluiten: door boeken in een boekenkast en belezenheid in een gesprek. Bij veel culturele activiteiten zit demonstratie in de activiteit gebakken. Naar de schouwburg of een concert gaat men doorgaans niet alleen, maar in gezelschap van interactiepartners, degenen met wie men samen een leefstijl onderhoudt. Theaterbezoek heeft een gezelligheidsaspect waardoor men aan statuuseffecten niet kan ontkomen; het keuvelen in de pauze over de voorstelling. Dit geldt niet alleen voor de deelnemers zelf. De manier waarop zij zich profileren is waarschijnlijk het meest gebonden aan een kleine kring van personen met wie zij samen deelnemen of die zij in het theater ontmoeten. Van de kant van niet-deelnemers ziet dit er heel anders uit: men weet niet hoe zich te gedragen in dat specifieke gezelschap en daarom kan men de aanwezigheid van hoge statusdrempels vermoeden.

3.3.2. Verschillen in statusnastreving

De statushypothese beschouwt deelname aan culturele activiteiten als normconform gedrag, dat binnen sommige sociale groepen gangbaar of voorgeschreven is en binnen andere juist niet. Om uit deze uitspraak verdere afleidingen te kunnen maken, dient te worden ingegaan op de vraag binnen welke sociale categorieën zulke voorschriften met betrekking tot culturele activiteit om van kracht zijn.

Een klassieke auteur die aangeeft dat statusmotieven een belangrijke rol spelen om leefstijlvariabelen als consumptie en tijdbesteding te verklaren is Veblen (1899). In zijn 'theorie van de nietsdoende klasse' treft men de hypothese aan dat welgestelde mensen een voorkeur vertonen voor de consumptie van goederen en diensten, waarmee men aan anderen kan tonen hoe welgesteld men is ('conspicuous consumption') en dat men niet hoeft te werken om te kunnen verteren ('conspicuous leisure'). Deze ostentatieve gedragskeuzes dienen om het prestige, dat men denkt te bezitten, of graag wil bezitten, aan anderen te communiceren. Volgens Veblens redenering is de drang tot zichtbare, dure consumptie in alle sociale groepen aanwezig, maar het meest in de groepen waar de financiële basis voor zulk gedrag voorhanden is. De consequentie zou zijn dat volgens deze theorie welstand het belangrijkste fundament van sociaal prestige is. Op dit punt gaat de hoofdlijn van de sociologische theorievorming echter een andere kant op, namelijk in de richting van de hypothese dat het beroep de belangrijkste basis voor sociaal aanzien is en niet bezit of inkomen. Op dit punt is het werk van Bourdieu (1979) over elites en cultuur van groot belang.

Het werk van Bourdieu over elites en cultuur

Volgens conflicttheoretische inzichten bestaat de samenleving uit statusgroepen, die met elkaar in conflict zijn over de verdeling van schaarse goederen. Die conflicten zijn ten dele symbolisch: het elkaar tonen van voortreffelijkheid en het op grond daarvan claimen van schaarse goederen. Statusgroepen profileren zich door een specifieke leefstijl. Deze leefstijl

bestaat uit groepsnormen, over hoe men zich dient te gedragen, welke goederen men bij voorkeur moet consumeren en welke opvattingen men dient te hebben. De vraag is welke elementen allemaal deel uitmaken van een leefstijl en of culturele activiteiten hierbij een rol van belang spelen. Deze vraag staat centraal in het in 1979 verschenen werk 'La Distinction' van de Franse socioloog Bourdieu (Bourdieu, 1979). Ook in ander werk van Bourdieu (Bourdieu & Passeron, 1964, 1970) staat cultuurdeelname als sociaal onderscheidingscriterium centraal. Een uitgebreide behandeling van het werk van Bourdieu is daarom op haar plaats.

Bourdieu's werk berust op een aantal verschillende theoretische aanzetten. Zijn oudste publicaties zijn cultureel-antropologische verhandelingen over Algerije. In 1966 publiceerde hij een monografie over museumbezoek (Bourdieu & Darbel, 1966), waarin verslag is gedaan van een omvangrijk onderzoek naar Franse en Europese museumpublieken (waaronder het Centraal Museum in Utrecht). De theoretische achtergrond van dit werk is dan eigenlijk nog grotendeels gelegen in de redenering die hierboven voor de informatiehypothese is verwoord. Bourdieu verwijst in dit onderzoek naar de doorslaggevende betekenis van de opleiding voor museumbezoek en naar het geringe gewicht van beroep en inkomen. Ook deelt hij museumcollecties in naar complexiteit en relateert dit aan de samenstelling van de publieksgroep. Toch is er in dit werk al aandacht voor statusaspecten van museumbezoek. In analyses van fragmenten van vraaggesprekken wijst Bourdieu op het beschamend aspect, dat voor personen zonder al te veel culturele competentie uitgaat van een bezoek aan een voor hen onbegrijpelijk museum. Men voelt zich buitengesloten van de activiteit doordat men de groepscode niet beheerst.

In een aantal publicaties van voor 1970 heeft Bourdieu zich vervolgens gericht op een analyse van onderwijs- en beroepsloopbanen (Bourdieu & Passeron, 1964, 1970). Het onderwerp lijkt nieuw, maar staat toch in verband met het hiervoor genoemde museumonderzoek. Bourdieu geldt op het gebied van de onderwijssociologie als één van de architecten van de 'reproductietheorie'. Die houdt kort weergegeven in dat het onderwijsstelsel er aan bijdraagt dat er een grote overdracht van sociale ongelijkheid tussen verschillende generaties bestaat en dat dit verschijnsel over de tijd zeer hardnekkig is. Behalve de hypothese zelf formuleert Bourdieu ook een verklaring en geeft een aanzet tot een toetsing. Volgens Bourdieu is de werking van het onderwijs niet alleen samen te vatten met het aanleren van vaardigheden en de resultaten van een leerproces. In het schoolsysteem vindt ook een selectie plaats op eigenschappen die men in het schoolstelsel helemaal niet kan leren. Deze kenmerken vat hij samen onder de term 'cultureel kapitaal'. Hieronder zijn leefstijlkenmerken inbegrepen als manieren, smaak, taal en ook cultuurdeelname. Allemaal zaken, waarop het onderwijs niet traint, maar die men bij uitstek van huis uit meekrijgt. Als bewijs voor zijn stelling voert Bourdieu aan dat kinderen uit milieus met een grote hoeveelheid cultureel kapitaal, succesvoller zijn in het onderwijs dan kinderen uit een minder cultureel milieu.

Behalve de hypothese zelf formuleert Bourdieu een verklaring en geeft een aanzet tot een toetsing. Volgens hem is de werking van het onderwijs niet alleen samen te vatten met het aanleren van vaardigheden en de resultaten van een leerproces. In het schoolsysteem vindt ook een selectie plaats op eigenschappen die men in het schoolstelsel helemaal niet kan leren. Deze kenmerken vat hij samen onder de term 'cultureel kapitaal'. Hieronder zijn begrepen leefstijlkenmerken als manieren, smaak, taalgebruik en ook cultuurdeelname. Allemaal zaken, waarop het onderwijs niet zozeer traint, maar die men bij uitstek van huis uit meekrijgt. Als bewijs voor zijn stelling voert Bourdieu

aan dat kinderen uit milieus met een grote hoeveelheid cultureel kapitaal zoveel succesvoller zijn in het onderwijs dan kinderen uit andere milieus.

In 'La Distinction' heeft Bourdieu zijn probleemstelling verbreed door op zoek te gaan naar een catalogus van leefstijlelementen. Consumptie, vrijetijdsbesteding, morele opvattingen, woninginrichting, esthetische voorkeuren, tafelgewoonten en politieke voorkeuren passeren in secundaire analyses de revue. 'La Distinction' is met name interessant, omdat het een uitgewerkte hypothese over de samenstelling van de sociale elite bevat. Volgens Bourdieu zijn de leefstijlkenmerken namelijk niet zonder meer te ordenen van 'hoog prestige aanduidend' naar 'laag prestige aanduidend'. De elite differentieert zich ook in een economische en een culturele soort. De economische elite onderscheidt zich door hoge inkomens, bezit, conservativiteit en traditionele fatsoens- en omgangsnormen. Zij hebben beroepen in de economische sfeer: zakenlieden en andere hoge functies in het bedrijfsleven. Als ze al aan culturele activiteiten deelnemen prefereren ze traditionele cultuurvormen. De leden van de culturele elite onderscheiden zich daarentegen eerder door een hoge opleiding dan door een sterke economische positie. Hun beroepen vragen veelal een sterke intellectuele preoccupatie. Het zijn functies in het onderwijs of de wetenschap of vrije beroepen, zoals universitair docent, leraar, journalist en architect. Ook aan kunstproducenten en kunstbemiddelaars wordt een groot cultureel kapitaal toegeschreven. Leden van de culturele elite zijn eerder progressief dan conservatief, hebben lossere zeden en gewoonten en prefereren in de culturele sfeer avant garde en modern aanbod.

Bourdieu heeft zich ook de moeite getroost om andere sociale groepen van deze elites af te scheiden en leefstijlkenmerken te zoeken die voor lagere en middengroepen specifiek zouden zijn. Dat blijkt niet eenvoudig. Midden- en lagere groepen blijken alle dingen minder te hebben en te doen dan de beide elitegroepen, maar er zijn nauwelijks items aan te wijzen die op een specifieke leefstijl van deze groepen duiden. Als indicatoren vindt hij hoogstens politieke onverschilligheid, eet- en inrichtingsgewoonten en esthetische voorkeuren. Activiteiten die in lagere statusgroepen favoriet zijn en elders niets, zijn moeilijk te vinden.

Leefstijlsgroepen

In het voorgaande zijn verschillende stappen genomen om de algemene hypothese over de invloed van status op gedrag verder uit te werken. Begonnen werd met de veronderstelling dat sociale statusgroepen op één dimensie geordend kunnen worden op basis van het prestige van het uitgeoefende beroep. Vervolgens is gewezen op de mogelijkheid het prestige van een groep niet alleen af te lezen aan het beroep, maar ook aan leefstijlkenmerken met de bijhorende statussymbolen. Op grond van het werk van Bourdieu is tenslotte aangegeven dat er twee groepen met een hoog maatschappelijk prestige te onderscheiden zijn: een economische en een culturele elite. Echter, statusgroepen hoeven niet noodzakelijk volgens een verticaal criterium geordend te zijn. Dezelfde hypothesen laten ook horizontale differentiatie tussen groepen toe, die op een gelijke wijze via de leefstijl, het lidmaatschap en groepsnormen tot uiting brengt.

Een belangrijke vorm van horizontale statusdifferentiatie in een samenleving, met een bijzondere betekenis om fluctuaties in cultuurdeelname te verklaren, is de positie die leeftijds- en levensfasegroepen innemen. De differentiatie van een samenleving naar afgebakende leeftijds- en levensfasegroepen, is een verschijnsel van altijd en overal. Tegelijkertijd kan men stellen dat in de moderne westerse wereld jongeren een belangrijke plaats innemen, niet alleen

als levensfase, maar ook als voorbeeldcultuur voor de gehele samenleving. Vaak zijn vernieuwende cultuurvormen uit de jongerencultuur afkomstig. Over het geheel genomen passen cultuurvormen, die gepaard gaan met uitgaan en ontmoeting, meer in het gedragspatroon van jongeren dan van ouderen. Er zijn ook vormen van cultuurdeelname (bioscoopbezoek en popmuziek) die vrijwel uitsluitend onderdeel zijn van de wereld van jongeren. De relevante sociale groep behoeft men niet uitsluitend in termen van leeftijd op te vatten. Of men deel uitmaakt van de jongerencultuur, lijkt evenzeer bepaald door cruciale overgangen in de levensfase (huwelijk, gezin, deelname in het arbeidsproces) dan door de objectieve leeftijd. Voort speelt ook hier de aard van het sociale netwerk waarin men verkeert, een grote rol.

3.3.4. Hypothesen over statusnastrevig

In de voorgaande paragrafen is de invloed van statusmotieven op cultuurdeelname aan de orde gekomen. Volgens klassieke sociologische theorieën zijn in onze samenleving statusgroepen te onderscheiden doordat zij zich ten opzichte van elkaar profileren door een specifieke leefstijl. Cultuurdeelname behoort tot het klassieke repertoire van leefstijlattributen waarmee de scheiding tussen statusgroepen met een hoger en lager prestige tot stand komt. Die scheiding werkt naar twee kanten; enerzijds rechtvaardigen hogere statusgroepen hun positie door via culturele activiteit hun voortreffelijkheid en beschaving te tonen en anderzijds zijn voor lagere statusgroepen culturele activiteiten op een subtiel manier gekenmerkt door hoge sociale drempels. De algemene hypothesen over de werking van status zijn:

Men is geneigd op die gebieden cultureel actief te zijn, waarvan de deelname binnen de eigen sociale groep of de referentiegroep als norm is voorgeschreven en als leefstijlkenmerk geaccepteerd.

Conformatie aan deze norm zal sterker zijn, naarmate men hechter in de betreffende statusgroep geïntegreerd is.

De statusmotivatie en de normen waaraan men zich voor cultuurdeelname gehouden acht, kunnen via directe meting worden vastgesteld, om zo informatieve hypothesen te kunnen toetsen. Cultuurdeelname op basis van statusmotieven is sterk afhankelijk van de cultuurdeelname van interactiepartners. Toetsing via determinanten van statusmotieven is ook mogelijk. Sociale status kan bestaan uit meerdere dimensies, maar voor de verklaring van cultuurdeelname is het algemeen maatschappelijk aanzien of prestige van statusgroepen het belangrijkste. Omdat prestige meestal wordt afgelezen aan het beroepsprestige van de persoon (of van de hoofdkostwinner van de samenlevingseenheid waar hij deel van uitmaakt), is van het beroepsprestige een groot effect op deelname aan cultuur te verwachten. Op basis van de theorie van Bourdieu is het verstandig de status van beroepen in twee dimensies uiteen te leggen. Voor de economische elite is de verwachting dat zij met name een hoge participatie in traditionele activiteiten zullen hebben, en van de culturele elite in avant garde activiteiten. Het veronderstelde effect van prestige op cultuurdeelname heeft ook zijn consequenties voor het historisch verloop in de omvang en samenstelling van culturele publieksgroepen. Er zijn aanwijzingen dat onze samenleving in de afgelopen decennia aanzienlijk opener is geworden en de grenzen tussen

statusgroepen niet meer zo strak zijn. De cultuursector, met het streven naar cultuurspreiding en laagdrempelige activiteiten, is hier zelf een voorbeeld van. Op grond hiervan kunnen we vanuit de statushypothese een aanzienlijke cultuurspreiding verwachten. Of ook de omvang van de publieksgroepen is toegenomen, valt te betwijfelen. Indien statusonderscheidingen in onze samenleving nu een minder grote rol spelen dan in het verleden, vervalt immers ook een motief tot deelname en dat geldt zowel voor hogere als lagere statusgroepen.

De voorspellingen uit het statusbevestigingsmechanisme niet beperkt tot verschillen in sociale status in verticale. Ook normen binnen andere groepen kunnen van betekenis zijn voor de keuze van een culturele activiteit. Als belangrijkste niet-verticale dimensie van sociale status is de leeftijd te noemen. Het is realistisch om naast de 'elite'-cultuur een afzonderlijk groep van 'jeugd-cultuur' te onderscheiden. Te denken valt daarbij aan popmuziek en politiek theater als hoofdcomponenten. Over de werking van leeftijd als statusdimensie op deelname aan jeugdcultuur laten zich op een aantal gebieden analoge voorspellingen afleiden. Ook hier is de invloed van integratie in de statusgroep van overwegend belang.

3.4. Ter afsluiting: van afzonderlijke hypothesen naar verklarende theorie

Vanuit vier verschillende gezichtspunten is er nu naar cultuurdeelname gekeken. Culturele activiteit kan een functie zijn van:

- a. De financiële kosten die aan deelname zijn verbonden.
 - b. De tijdskosten die aan deelname zijn verbonden.
 - c. Het plezier en de moeite van het verwerken van culturele informatie.
 - d. De kosten en baten die statusoverwegingen bij deelname teweeg brengen.
- De structuur van de redenering was steeds dat vanuit de vier gezichtspunten een verklarende hypothese is geformuleerd over de invloed van een centrale verklarende variabele. Deze hypothesen zijn op zichzelf toetsbaar. Men moet hiervoor beschikken over directe metingen van deze centrale verklarende variabelen. De hypothesen zijn eveneens met behulp van bijkomende veronderstellingen over het effect van achtergrondvariabelen, respectievelijk de schaling van diverse culturele activiteiten op de centrale theoretische variabelen verder uitgewerkt tot voorspellingen. Op deze manier zijn afgeleide hypothesen gegenereerd, onderling verbonden door de vier verklarende hypothesen.

De structuur van deze uitspraken is niet een 'theorie' in de ware zin van het woord. Het zijn vier afzonderlijke hypothesen, elk met daaruit afgeleide voorspellingen. Deze door opsomming geïmpliceerde theorie bestaat uit de samenvoeging van de vier hypothesen en verzameling van afgeleide voorspellingen. Daarmee stuit men onmiddellijk op het probleem dat het op het eerste gezicht al mogelijk is om tegenstrijdige voorspellingen uit de theorie af te leiden. Zo luidt de groei van het opleidingspeil volgens de ene hypothese tot een groei van de deelname (via grotere vaardigheden) en volgens de andere hypothese tot een afname (vanwege grotere tijdsdruk). Op tal van plaatsen leidde de vier hypothesen tot andere, strijdige verwachtingen over empirisch waarneembare verschijnselen.

Deze strijdige afleidingen behoeven niet zo zorgwekkend te zijn. Immers, impliciet of expliciet staat steeds de voorwaarde waaronder de afgeleide voorspelling van kracht is, vermeld. Zo wordt de publieksomvang geacht toe te nemen voorzover het opleidingspeil van de bevolking is toegenomen en

afgenomen voorzover de beschikbare tijd ervan is verminderd. Impliciet is daarmee gezegd dat de beide ontwikkelingen best tegelijkertijd kunnen optreden en elkaars werking teniet kunnen doen. Het is niet ongebruikelijk om deze inperking op te voeren als een 'ceteris paribus'-clausule: de voorspelling is van kracht, voorzover er geen andere factoren in het geding zijn. Een ceteris paribus clausule is behalve een bruikbare methode om een theorieformulering correct te maken, echter ook een strategie om altijd gelijk te krijgen en een theorie te immuniseren. Als niet duidelijk is aangegeven wat onder 'het overige' verstaan moet worden, levert de 'ceteris paribus'-clausule geen informatieve uitspraken op. Integendeel, zo'n voorwaarde is dan een uitnodiging om uitvluchten te zoeken bij niet-voorspelde onderzoeksuitslagen. Dat hoeft niet het geval te zijn met een theorie zoals die in dit boek is geformuleerd. Immers, de mechanismen, die tegelijkertijd van kracht kunnen zijn, met de bijhorende voorwaarden, zijn duidelijk in de bovenstaande hypothesen en voorspellingen aangegeven. 'Ceteris paribus' betekent dan: wanneer de overige determinanten van cultuurdeelname constant zijn. Het is de vraag of het expliciet opsommen van voorspellingen recht doet aan de geformuleerde hypothesen. De voorspellingen zijn geformuleerd onder de veronderstelling dat de in de algemene hypothese genoemde voorwaarden voor cultuurdeelname tegelijkertijd noodzakelijk en voldoende zijn, oftewel de enige voorwaarden voor cultuurdeelname. Deze manier van redeneren is noodzakelijk om tot afleidingen uit verklarende hypothesen te komen. Ten eerste leidt deze benadering tot lange lijsten van ingewikkeld geformuleerde voorspellingen. Ten tweede kan uiteindelijk niet voldoende tegemoet gekomen worden aan de inhoud van de gewenste verklaring. Met de verbale formulering van een theorie, zoals boven gegeven, komt men in moeilijkheden, zodra er uitspraken moeten gedaan worden over multivariate verbanden. De gewone taal is in feite niet geschikt om deze op zichzelf eenvoudige zaken te beschrijven. Ten derde dwingt deze benadering tot het denken in elkaar uitsluitende alternatieven, daar waar een structuur van elkaar aanvullende voorwaarden adequater is. Verbale formulering van aanvullende voorwaarden vervalt echter onmiddellijk in oninformatieve uitspraken ("één aspect", "één onder vele oorzaken"), wanneer niet een gekwantificeerde vorm aan de uitspraken is gegeven. Het verdient meer aanbeveling een lijst van voorspellingen, zoals die volgt uit los van elkaar staande hypothesen, te integreren tot één verklarende theorie, waarin buiten de afzonderlijke hypothesen ook een bovengeordende uitspraak is opgenomen, waarin het onderlinge gewicht van de verschillende determinanten is aangegeven en de voorwaarden waaronder zij hun werking hebben. Als we tot een geïntegreerde theorie willen komen, biedt de weg van de verbale formulering niet veel perspectief. De formuleringen zijn te ingewikkeld om voor een lezer nog doorzichtig te zijn. Gelukkig biedt de methodologie ons een taal waarin deze verklaringen wel eenvoudig zijn weer te geven: de lineair-structurele of causale modellen. In deze modellen is het eenvoudig oorzaak-gevolg-relaties multivariaat aan te geven, terwijl dezelfde methodologie ons een expliciet geformuleerde logica biedt om alle voorspellingen uit de veronderstelde relaties af te leiden: de reproductie van geobserveerde correlaties uit het structurele model. Bovenstaande hypothesen en voorspellingen zijn adequater in zo'n causaal model weer te geven dan in een verbale formulering. Het volgende hoofdstuk biedt een formulering van de theorie in de vorm van een causaal model. Dit causaal model ligt ook ten grondslag aan de analyses van onderzoeksresultaten in de latere hoofdstukken.

Hoofdstuk 4

VAN VERBALE THEORIE NAAR ANALYSEMODEL

In het vorige hoofdstuk is uiteengezet hoe verschillen in de keuze voor culturele activiteiten tot stand kunnen komen. Op basis van vooronderstellingen voor vier werkzame mechanismen zijn uitspraken geformuleerd, die verschillen in cultuurdeelname voorspellen tussen personen en verschillen in publieksomvang en publiekssamenstelling tussen culturele activiteiten. De logische structuur van deze verbaal uiteengezette theorie is relatief eenvoudig. Twee samengestelde algemene hypothesen vormen de basis:

Naarmate personen meer geld besteedbaar hebben, meer tijd beschikbaar hebben, een grotere informatiecapaciteit hebben en sterker gemotiveerd zijn tot statusnastrevings, des te waarschijnlijker is het dat zij deelnemen aan culturele activiteiten;

de invloed van besteedbaar geld, beschikbare tijd, informatiecapaciteit en statusmotivatie op cultuurdeelname is groter, naarmate de betreffende activiteit respectievelijk meer geld en tijd vraagt, en hogere status- en informatie drempels heeft.

Deze twee algemene hypothesen zijn, met een aantal bijkomende veronderstellingen, tot twee soorten voorspellingen uitgewerkt. Ten eerste zijn voorspellingen gedaan over de samenstelling van culturele publieksgroepen in termen van sociale achtergrondvariabelen en andere kenmerken. Dit gebeurt met bijkomende veronderstellingen over de voorwaarden waaronder personen beschikken over veel geld en tijd, respectievelijk een grote informatiecapaciteit hebben of een hoge statusmotivatie. Bij de tweede soort voorspellingen zijn bijkomende veronderstellingen gebruikt over de culturele activiteiten, namelijk over het voor deelname vereiste geld, de benodigde tijd, de complexiteit en de te verwerven status. Algemeen geldt dat als een culturele activiteit hoger scoort op deze kenmerken, de publieksgroep een selectievere samenstelling zal hebben. Wanneer men er daarnaast van uit gaat dat de relatie tussen de individuele achtergrondkenmerken monotoon verloopt, volgt ook dat de betreffende publieksgroepen kleiner van omvang zullen zijn. De theorie over deelname aan cultuur in het vorige hoofdstuk is verbaal geformuleerd en bestaat daardoor nog steeds uit losse hypothesen. De genoemde determinanten voor cultuurdeelname uit deze verklarende hypothesen zullen in werkelijkheid tegelijkertijd hun werking te hebben. Een verbinding tussen de hypothesen is te realiseren door ze eenvoudigweg samen te voegen. Het is dan niet moeilijk van de hypothesen gelijk door te steken naar de data-analyse. Daarmee wordt in hoofdstuk 5 een begin gemaakt. In dit hoofdstuk wordt deze doorsteek evenwel uiteengelegd in een aantal afzonderlijke stappen. De hypothesen uit het vorige hoofdstuk zijn veronderstellingen over keuzeprocessen, waarin individuen met verschillende sociale posities en de daaruit voortvloeiende theoretisch relevante kenmerken, geconfronteerd met daarmee corresponderende kenmerken van culturele

activiteiten, de keuze maken om al dan niet te komen tot deelname aan een bepaalde activiteit, en daarmee geen geld, tijd en energie in andere bezigheden te stoppen. Het is de moeite waard te bestuderen hoe deze individuele keuzes formeel gemodelleerd kunnen worden, om vervolgens na te gaan welke correspondentie er is tussen zo'n individueel keuzemodel en data-analyse modellen.

4.1. Het individuele keuzemodel

Wanneer de keuzes voor deelname aan culturele activiteiten afzonderlijk worden beschouwd, laten de basishypothesen zich in eerste instantie samenvatten tot de volgende formule:

$$CUL_i = GBUD_i + TBUD_i + ICAP_i + SMOT_i \quad (1)$$

CUL_i : de tendens aan een culturele activiteit deel te nemen
 $GBUD_i$: het besteedbaar inkomen
 $TBUD_i$: het beschikbaar tijdbudget
 $ICAP_i$: de informatiecapaciteit
 $SMOT_i$: de statusmotivatie

Deze vergelijking (1) is een eerste stap naar formalisering van de verklaring van cultuurdeelname. Cultuurdeelname wordt geacht een functie te zijn van de som van vier individuele (verklarende) variabelen. Natuurlijk bestaan er veel verschillende vormen van cultuurdeelname en de vier verklarende variabelen hebben per vorm van cultuurdeelname een verschillend gewicht. Zo is formule (1) uit te werken tot het volgende stelsel van vergelijkingen:

$$CUL_{i1} = b_{01} + b_{g1} \cdot GBUD_i + b_{t1} \cdot TBUD_i + b_{c1} \cdot ICAP_i + b_{s1} \cdot SMOT_i \quad (2.1)$$

$$CUL_{i2} = b_{02} + b_{g2} \cdot GBUD_i + b_{t2} \cdot TBUD_i + b_{c2} \cdot ICAP_i + b_{s2} \cdot SMOT_i \quad (2.2)$$

$$\dots = \dots + \dots + \dots + \dots \quad (2...)$$

$$CUL_{ij} = b_{0j} + b_{gj} \cdot GBUD_i + b_{tj} \cdot TBUD_i + b_{cj} \cdot ICAP_i + b_{sj} \cdot SMOT_i \quad (2.j)$$

$CUL_{i1}, CUL_{i2}, CUL_{ij}$: De tendens van de personen i om aan een bepaalde activiteit $1, 2 \dots j$ deel te nemen.
 b_{01}, b_{02}, b_{0j} : Een constante, de gemiddelde tendens om aan een activiteit $1, 2, \dots j$ deel te nemen.
 b_{g1}, b_{g2}, b_{gj} : Het gewicht van het financiële argument in de beslissing om aan activiteit $1, 2, \dots j$ deel te nemen.
 b_{t1}, b_{t2}, b_{tj} : Het gewicht van het tijdsbestedingsargument in de beslissing om aan activiteit $1, 2, \dots j$ deel te nemen.
 b_{c1}, b_{c2}, b_{cj} : Het gewicht van de informatieverwerkingscapaciteit in de beslissing om aan activiteit $1, 2, \dots j$ deel te nemen.
 b_{s1}, b_{s2}, b_{sj} : Het gewicht van de mate van statusnastreviging in de beslissing om aan activiteit $1, 2, \dots j$ deel te nemen.

In woorden: dat de waarschijnlijkheid dat een persoon aan een activiteit j zal deelnemen, gezien wordt als een additieve en lineaire functie van zijn besteedbare inkomen, beschikbare tijd, informatiecapaciteit en statusmotivatie. Bij een gegeven populatie individuen en bijhorende verdelingen van inkomen, tijd, informatiecapaciteit en statusmotivatie, geven de gewichten b_g, b_t, b_c en b_s aan in welke mate een verklarend aspect bepalend is bij de beslissing om aan een activiteit j deel te nemen.

In het hiervolgende gaan we ervan uit dat alle individuele variabelen gelijk geschaald zijn, namelijk in eenheden standaarddeviatie. Wanneer de analyse beperkt is tot één populatie betekent dat geen verlies aan informatie en levert het een vergelijkbaarheid van gewichten op. Voor een zinvolle vergelijking van de gewichten van de onafhankelijke variabelen $GBUD_i, TBUD_i, ICAP_i$ en $SMOT_i$ is deze standaardisatie zelfs noodzakelijk: het is niet mogelijk de gewichten van de vier verklarende variabelen met elkaar te vergelijken als ze niet geschaald zijn op een gemeenschappelijke dimensie. Bij de afhankelijke variabelen (cultuurdeelname) komt het vaak voor dat er al een gemeenschappelijke schaal is (bijvoorbeeld al dan niet deelname of aantal keren deelname per tijdseenheid). Door standaardisatie verliest men wel de informatie over de omvang van de verschillende publieksgroepen. Zo vervalt in vergelijking (2) de b_0 -term, die staat voor het gemiddelde niveau van cultuurdeelname. Door standaardisatie van alle elementen uit het model is nu een analyse van covariantiestructuren omgezet in een analyse van correlatiestructuren.[1]

Een tweede kenmerk van het model is de veronderstelling dat de gewichten b_g, b_t, b_c en b_s een functie zijn van respectievelijk de geldprijs, de vereiste tijd, de complexiteit en de te verwerven status van de betreffende culturele activiteit j . Een compacte formulering van het vergelijkingstelsel ziet er nu als volgt uit:

$$CUL_{ij} = b_g \cdot GLD_j \cdot GBUD_i + b_t \cdot TYD_j \cdot TBUD_i + b_c \cdot COM_j \cdot ICAP_i + b_s \cdot STA_j \cdot SMOT_i \quad (3)$$

GLD_j : geldkosten van j
 TYD_j : tijdkosten van j
 COM_j : complexiteit van j
 STA_j : de status uit j

De constanten b_g, b_t, b_c en b_s uit de vergelijkingen 2.1 .. 2.j (in totaal $4 \cdot j$ constanten) zijn in vergelijkingstelsel (3) opgesplitst in vier algemene gewichten (b_g, b_t, b_c, b_s) en vier specifieke gewichten ($GLD_j, TYD_j, COM_j, STA_j$), die variabelen zijn over een aantal gedragsalternatieven j . Het verschil met de eerdere formulering (1) is dat in het model de mogelijkheid is ingebouwd voor splitsing tussen algemene gewichten en gewichten die per alternatief j differentiëren.

Model (3) is een regel die aangeeft hoe individuen die zijn toegerust met verschillende kenmerken kiezen voor deelname aan culturele activiteiten die een verschillend beroep doen op hun kenmerken. Het heeft de vorm van een vergelijkingstelsel waarin nog een aantal vrij te bepalen constanten voorkomen. De volgende stap is nu te laten zien hoe dit vergelijkingstelsel equivalent is met een stelsel van lineair-structurele vergelijkingen voor een

(1) De b -gewichten in de vergelijking (2) moeten dan gelezen worden als 'beta's'.

correlatiematrix en dat daarin deze vrij te bepalen constanten empirisch geschat kunnen worden.

4.2. Het lineair-structureel model

De in vergelijking (3) veronderstelde relatie tussen de afhankelijke variabelen (cultuurdeelname) en de onafhankelijke variabelen is lineair. De tendens om aan een culturele activiteit deel te nemen, is evenredig met de onafhankelijke variabele: als iemand hoger scoort op de onafhankelijke variabele (één van de vier verklarende mechanismen), zal hij volgens dit model evenredig meer culturele activiteit vertonen. Er bestaan veel van dergelijke modellen onder data-analysetechnieken: factoranalyse en regressie-analyse behoren daarbij. De veronderstelling van evenredig toenemende relaties kan worden uitgedrukt in een lineair-structureel model, dat een combinatie van multiële regressie en factoranalyse biedt. In het navolgende is uiteengezet welke bijzondere mogelijkheden deze modellen hebben bij de verklaring van cultuurdeelname, en welke haken en ogen er aan het gebruik van het lineair-structureel model zitten.

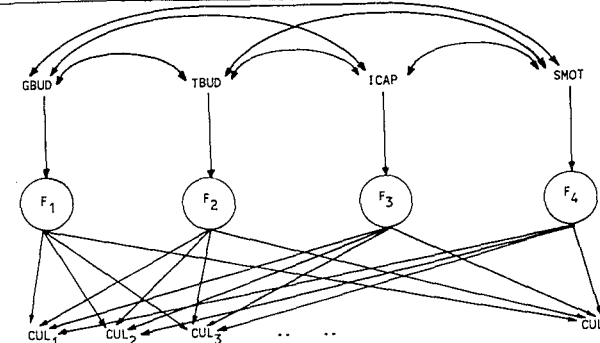
De uitgangssituatie is dat we beschikken over de volgende gemeten variabelen:

- Gemeten indicaties voor de vier verklarende variabelen $GBUD_j$, $TBUD_j$, $ICAP_j$ en $SMOT_j$.
- Gemeten indicaties voor de afhankelijke cultuurdeelnamevariabelen CUL_j ($j=1..J$), GLD_j , TYD_j , COM_j , en STA_j , waarbij J tenminste enige malen groter is dan vier.

De structuur van het model wordt dan weergegeven door het diagram in figuur 4.1: de vier verklarende variabelen beïnvloeden vier overeenkomstige latente variabelen, die op hun beurt in relatie staan met (zich uitdrukken in) alle geobserveerde afhankelijke cultuurdeelnamevariabelen. Bij bestudering van figuur 4.1 als causaal model, is te constateren dat de relatie tussen de verklarende variabelen $GBUD$, $TBUD$, $ICAP$ en $SMOT$ en de afhankelijke CUL -variabelen een vermenigvuldiging is van twee componenten: het effect van de verklarende variabele op de latente factor en de factorlading. Het lineair-structureel model splitst daarmee het effect van de verklarende variabelen op culturele activiteiten in twee coëfficiënten; als eerste in een algemeen effect, variërend tussen de verklarende variabelen en als tweede een specifiek effect voor elke afhankelijke variabele, ter kwalificatie van het algemene effect. Wanneer een vergelijking wordt gemaakt met het in de vorige paragraaf gedefinieerde model, constateren we dat de implicaties van een lineair-structureel model, weergegeven in figuur 4.1 daarmee precies overeenkomen. Het model levert niet alleen een inzicht in het algemene effect van de vier verklarende variabelen, maar schaaft de afhankelijke variabelen ook naar de mate waarin deze verklarende variabelen van toepassing zijn. Het model levert dus naast een inzicht in het gewicht van de verklarende variabelen, een schatting van de mate van tijd- en geldkosten, informatie- en statusdrempels!

De bijzondere aard van het model laat zich het best toelichten in relatie tot twee verwante modellen: regressie-analyse en factoranalyse. Uitgangspunt bij deze twee modellen is, dat de relaties tussen de variabelen zijn uitgedrukt in een correlatiematrix. Verondersteld wordt daarbij dat deze matrix de informatie over de samenhang tussen de verklarende en de afhankelijke

Figuur 4.1: Lineair-structureel model met vier factoren.

Figuur 4.2: Correlatiematrix tussen verklarende en afhankelijke variabelen.

	TBUD	GBUD	ICAP	SMOT	CUL ₁	..	..	CUL _J
TBUD								
GBUD								
ICAP								
SMOT								
CUL ₁								
..								
CUL _J								

variabelen volledig representeert. De matrix (figuur 4.2) is te verdelen in vier kwadranten met elk een verzameling van correlaties. De correlaties op overeenkomstige posities ten opzichte van de diagonaal zijn identiek en bieden geen afzonderlijke informatie. Het tweede en derde kwadrant zijn derhalve gelijk.

Een eenvoudige analyseprocedure, die toegepast kan worden op zo'n correlatiematrix, is regressierekening om zo de invloeden van de vier verklarende variabelen op elk van de afhankelijke variabelen CUL te berekenen. Hiermee zijn dan $4 \times J$ (gestandaardiseerde) regressiegewichten te

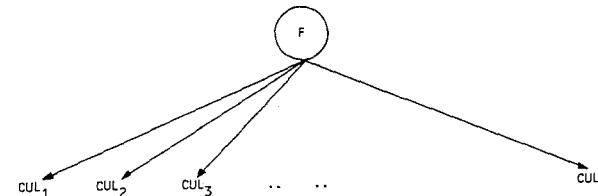
verkrijgen. In termen van de correlatiematrix is hiermee een model voor de relatie tussen de verklarende variabelen en de afhankelijke variabelen en tussen de verklarende variabelen onderling (drie kwadranten, waarvan twee identiek) weergegeven. Wat betreft deze informatie is dit model verzadigd: de correlaties in drie kwadranten zijn door het model volledig gereproduceerd. Deze analyse heeft als eigenaardigheid dat zij zich niets aantrekt van de grootste hoeveelheid beschikbare informatie, de onderlinge correlaties tussen de *CUL*-variabelen (vierde kwadrant).

Een andere relatief eenvoudige procedure, in het bijzonder geschikt voor modellering van het vierde kwadrant van de matrix, de onderlinge relaties tussen de afhankelijke variabelen, is factoranalyse. Bij deze techniek veronderstelt men de invloed van onafhankelijke variabelen, die niet gemeten (latent) zijn, maar waarvan de invloed is af te lezen aan de onderlinge correlaties van de afhankelijke variabelen. (In beginsel is factoranalyse niets anders dan een regressie-analyse, zonder gemeten onafhankelijke variabelen.) De eenvoudigste vorm van factoranalyse is, als men één latente factor (figuur 4.3) veronderstelt. Dan is het met de kennis, dat geobserveerde correlaties het product zijn van twee coëfficiënten (factorladingen), mogelijk om handmatig (met een rekenmachine) een redelijke oplossing te berekenen. Wanneer men maar één factor heeft, zijn deze coëfficiënten eenduidig bepaald. Het is niet vanzelfsprekend dat de optimale oplossing daadwerkelijk de gegevens goed representeert. De verschillen tussen geïmpliceerde en werkelijke correlaties kunnen zo groot zijn dat een model van één factor niet bij de gegevens past en daarom niet met een één-factoroplossing is te volstaan om de relaties tussen de afhankelijke variabelen te verklaren. Het schatten van een model met meerdere factoren (multiple factoranalyse), waartussen ook onderlinge correlaties tussen latente factoren kunnen bestaan, is ingewikkelder dan bij het één-factormodel (figuur 4.4). Over het algemeen zijn er dan bij een gegeven matrix oneindig veel oplossingen, die allemaal even goed bij de gegevens passen. Men kiest dan die oplossing die op grond van een bepaald criterium (verschillende criteria zijn te hanteren) de geobserveerde correlaties optimaal benadert. De factorladingen hebben een onbepaaldheid die niet is op te lossen via het criterium dat geobserveerde en geïmpliceerde correlaties zoveel mogelijk op elkaar moeten lijken. Over het algemeen zijn er bij de set van gegeven correlaties oneindig veel verzamelingen van factorladingen mogelijk, die allemaal diezelfde set van correlaties impliceren. Die onbepaaldheid ontstaat doordat het vergelijkingstelsel meer onbekenden dan bekenden heeft en daardoor on(der)geïdentificeerd is. Om een multiple factoroplossing te verkrijgen is het nodig extra beperkingen aan de te schatten coëfficiënten op te leggen. Omdat het opleggen van deze beperkingen grafisch voorstelbaar is als een rotatie, noemt men deze fase van de analyse 'factor-rotatie'. Er bestaan drie mogelijkheden om de rotatie-onbepaaldheid te fixeren:

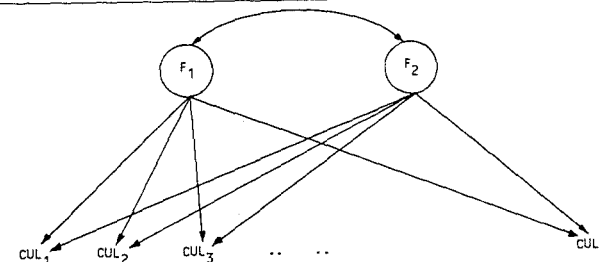
- explorerende rotatie met het 'simple structure criterium',
- confirmerende factorrotatie,
- identificatie met instrumentele variabelen.

Als dergelijke rotatiecriteria aan de factoranalyse zijn toegevoegd, levert deze een unieke factoroplossing. Deze factoroplossing berust dan niet alleen op het criterium dat de geobserveerde correlaties zo goed mogelijk gerepresenteerd moeten zijn, maar ook op de keuze voor het rotatiecriterium. In de meeste gevallen verkiest men het criterium van 'simple structure'. Dit houdt in dat de indicatoren zo eenduidig mogelijk worden ingedeeld naar de latente dimensie waarbij ze horen. In veel gevallen is dit 'simple structure' criterium

Figuur 4.3: Eén-factor-model.

Figuur 4.4: Een twee-factor-model.

volstrekt redelijk. Het resultaat is dat variabelen die onderling hoog gecorreleerd zijn, zoveel mogelijk op dezelfde factor laden. Niettemin zijn er gevallen denkbaar waarbij er juist geen 'simple structure' te verwachten is. Dit nu is het geval bij ons probleem van cultuurdeelname. Daarbij is de veronderstelling immers dat de gemeten variabelen tegelijkertijd onder invloed staan van meerdere (namelijk alle) factoren in de analyse. De tweede mogelijkheid is om rotatie niet te laten afhangen van één of ander rotatiecriterium, maar zelf de keuze voor een ladingenconstellatie te maken. Men noemt dat 'confirmerende' factoranalyse, in tegenstelling tot de eerder aangeduide procedure, die 'explorerende' analyse heet. Voor de identificatie van een confirmerende factoranalyse is het doorgaans voldoende om voor elke factor tenminste één variabele aan te wijzen, die een nul-lading heeft. Daarmee is verondersteld dat die variabele niet onder invloed van de factor staat. Technisch gezien is dit identiek met het fixeren van een rotatie. Het aanwijzen van een nul-lading is vaak maar een lichte eis in een onderzoekssituatie. Het is veelal goed mogelijk, op basis van redelijke hypothesen,

veronderstellingen te maken over zulke nul-verbanden. Toch is dit in onze situatie evenmin mogelijk. Wij zijn er bij de formulering van hypothesen vanuit gegaan dat elke vorm van cultuurdeelname tijd en geld, informatie-capaciteit en statusmotivatie kost. De mogelijkheid tot identificatie van het model via nul-lading is hiermee afgesneden.

Een derde mogelijkheid om tot identificatie van het factormodel te komen, - en die hier wordt toegepast -- is de realistische veronderstelling dat de latente factoren ook onder invloed staan van onafhankelijke variabelen. Men maakt dan als het ware gebruik van de informatie in het tweede (=derde) kwadrant van figuur 4.2 om tot identificatie te komen. Deze methode staat, in het geval van meerdere verklarende variabelen voor één factor, bekend als een MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes)-model (Hauser & Goldberg, 1971; Jöreskog & Goldberger, 1975; Schmidt, 1982; Sörbom & Jöreskog, 1981). In deze modellen zijn het de onafhankelijke variabelen die de rotatie van de factoren vastleggen. In het geval van cultuurdeelname als het te verklaren probleem is deze methode bij uitstek toepasbaar. Als bijvoorbeeld de verklarende variabele *TBUD* de rotatie van de *CUL*-variabelen bepaalt, is de overeenkomstige factor een representatie van dat deel van de cultuurdeelnamevariabelen die onder invloed staan van het tijdbudget. De factor-ladingen weerspiegelen het patroon waarin de afhankelijke variabelen onder invloed staan van het tijdbudget. Naarmate een activiteit sterker onder invloed staat van een onafhankelijke variabele, wordt de geschatte factor-lading hoger.

4.3. Verdere uitwerking en toetsing

Tot nu toe is het lineair-structurele model alleen besproken voorzover het betrekking heeft op de relaties tussen de verklarende variabelen en de afhankelijke cultuurdeelname-variabelen. Het model moet nu nog uitgebreid worden met de relaties tussen onafhankelijke variabelen (sociale achtergrond) en verklarende en cultuurdeelname-variabelen. De verklarende variabelen zijn op hun beurt een functie van een aantal achtergrondvariabelen en interveniëren de werking ervan op cultuurdeelname. Die positie is zodoende 'verklarend' in tweërlei zin. Ten eerste verklaren deze variabelen de verschillen in cultuurdeelname en ten tweede verklaren zij de relatie tussen cultuurdeelname en sociale achtergrond door hun interveniërende positie. De formalisering van het volledige model behelst nu drie stappen:

- a. De modellering van de vier verklarende variabelen als functie van de achtergrondvariabelen.
- b. De ordening van achtergrondvariabelen volgens een causale volgorde, waardoor een uitgewerkt padmodel ontstaat (indien gewenst).
- c. De toetsing van de veronderstelling dat de vier verklarende variabelen inderdaad een interveniërende positie hebben.

4.3.1. Verklarende variabelen en achtergrondvariabelen

De in hoofdstuk 3 geformuleerde hypothesen over de effecten van achtergrondvariabelen op de verklarende variabelen zijn als volgt samen te vatten:

$$TBUD = f(INKOMEN, LEVENSFASE, HUISHOUDSAMENSTELLING, BEROEPSARBEID)$$

$$\begin{aligned} GBUD &= f(INKOMEN, PRIMAIRE UITGAVEN) \\ ICAP &= f(OPLEIDING, EERDERE DEELNAME, CULTURELE TRAINING, KUNSTBEOEFENING, CULTURELE KENNIS) \\ SMOT &= f(STATUSGROEP, BEROEPSSTATUS, LEEFTIJD) \end{aligned}$$

Het is niet nodig om uitgebreider op de functionele relaties tussen deze variabelen in te gaan. Voldoende is de opmerking dat hier te volstaan is met een standaard lineair-additief model.

4.3.2. Causale volgorde

Hoewel dat voor de toetsing van de theorie niet noodzakelijk is, is het wel - inzichtelijk om in de verzameling van achtergrondvariabelen een nadere ordening aan te brengen naar oorzaak- en gevolgstatus. Dat is tamelijk eenduidig te doen op basis van levenscyclus-overwegingen. Het resultaat is de hieronder gepresenteerde volgorde.

- Leeftijd (=generatie)
- Sociale achtergrond ouders
- Genoten opvoeding
- Opleiding
- Beroep
- Verklarende variabelen: besteedbaar inkomen, beschikbare tijd, culturele kennis en vaardigheden, culturele normen
- Cultuurdeelnamevariabelen.

De aanname hierbij is dat variabelen van een later genoemde fase een gevolg zijn van eerder genoemde variabelen en daarmee niet als oorzaak van eerder genoemde variabelen kunnen optreden. Variabelen binnen een niveau kunnen elkaar wederzijds beïnvloeden. Figuur 4.5 geeft een overzicht van de hier tot een causaal model uitgewerkte theorie.

4.3.3. Toetsing

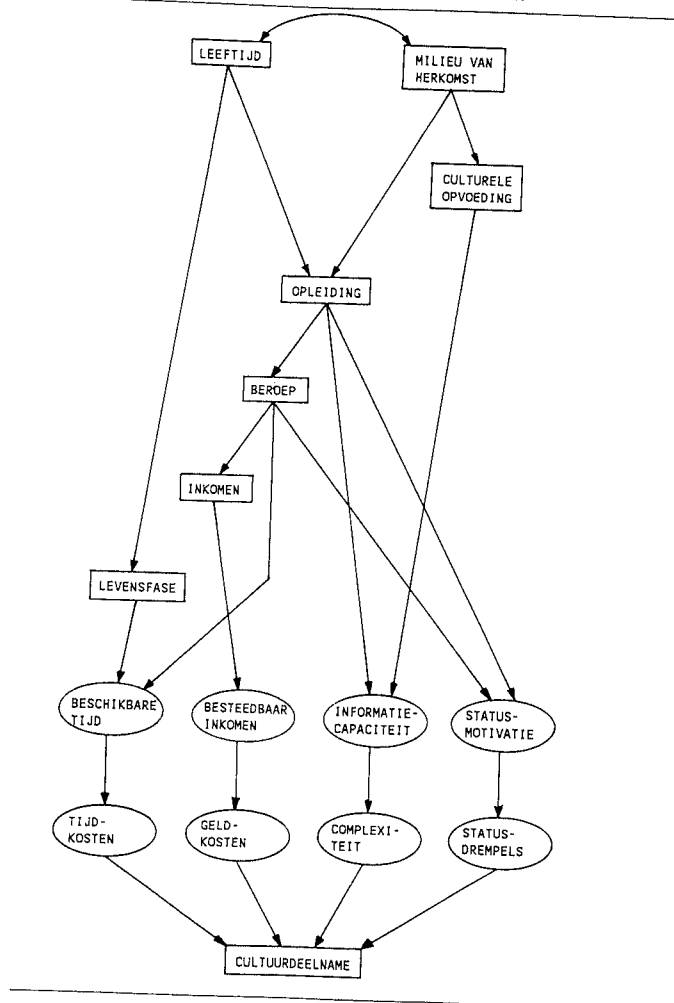
Toevoeging van achtergrondvariabelen aan het lineair-structureel model vraagt om andere toetsingscriteria voor het model. Te evalueren is een model waarin alle effecten via de verklarende variabelen lopen. Het is daarom aanbevelenswaardig de algemene afwijking, van de gereproduceerde correlaties ten opzichte van de werkelijke correlaties, uitgedrukt in een deviatie-grootheid, uiteen te leggen in drie componenten waaraan deze afwijking te danken kan zijn:

- a. Relaties tussen de verklarende variabelen en de afhankelijke variabelen.
- b. Relaties tussen de achtergrondvariabelen en de verklarende variabelen.
- c. Het ontbreken van directe effecten van achtergrondvariabelen op de afhankelijke variabelen.

Alle drie componenten zijn zinvol te interpreteren in relatie tot het gebrek aan passendheid van het model.

Wanneer component (c) substantieel is, is het zinvol het model uit te breiden met de directe effecten van achtergrondvariabelen op culturele activiteiten. Daarmee treedt men wel buiten de aangegeven verklarende theorie. Zulke effecten zijn een weerlegging van het in de theorie gestelde. Het is goed te beseffen dat het vinden van een passend lineair-structureel model voor een bepaalde correlatiestructuur niet per definitie betekent dat de theorie wordt

Figuur 4.5: Vier verklarende mechanismen in een causaal model.

bevestigd. Het is heel goed mogelijk dat de geschatte model-effecten tenslotte de theoretische veronderstellingen (hypothesen) weerspreken. Niettemin is het schatten van zulke effecten zinvol. Zij leveren niet alleen aanwijzingen waar de theorie niet deugt, zij kunnen ook de conclusie leveren dat aanvankelijk geschatte effecten schijn zijn en berusten op 'confounding' door de additioneel aangetroffen effecten.

Het uiteengezette model biedt een groot aantal mogelijkheden om gegevens te analyseren en heeft voordelen boven andere technieken. Het biedt de mogelijkheid van simultane analyse van een groot aantal onafhankelijke, verklarende en afhankelijke variabelen. Verder is een belangrijk voordeel van het model dat het overeenkomt met een theoretisch opgesteld model voor individuele gedragskeuze. De geschatte coëfficiënten zijn onmiddellijk theoretisch interpreteerbaar en in feite is het opgestelde model niet zozeer een data-analytisch model (dat is het ook), maar een precisering van een theoretische argumentatie. Bij het gebruik van dit model treedt (explorerende) data-analyse niet in de plaats van theorievorming, maar heeft de theorievorming de vorm van de data-analyse tot consequentie. De precisering ligt in eerste instantie in de theorieformulering. Een simultaan model als dit dwingt de onderzoeker over alle mogelijke relaties tussen verschijnselen uitspraken te doen. Een andere vorm van precisering ligt in het feit dat een lineair-structureel model een complete logica met zich meebrengt, waarmee in één klap een grote hoeveelheid consequenties van de premissen zijn af te leiden. De redeneerregel van deze logica is de bekende formule van causale analyse:

$$\text{geobserveerde correlatie} = \text{direct effect} + \text{indirecte effecten} + \text{schijn-effecten}$$

Hiermee zijn alle consequenties van de aangegeven relaties gegeven (op basis van een criterium voor de optimale benadering van geobserveerde door geïmpliceerde correlaties) en wordt de onderzoeker direct de rekening van onvolkomen theorievorming gepresenteerd.

4.4. Beperkingen

Zulke grote mogelijkheden en voordelen komen niet zonder beperkingen. De eerste en belangrijkste daarvan is al besproken in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk en houdt in dat de gegevens inderdaad volledig gerepresenteerd moeten zijn via een correlatiematrix. Meer precies houdt dit onder meer in:

- De veronderstelling dat de afhankelijke variabelen, de culturele activiteiten, continue en onbegrensde variabelen zijn.
- De veronderstelling dat de invloeden van de vier onafhankelijke variabelen additief zijn en er geen interactie-effecten optreden.
- De veronderstelling dat de relaties tussen de onafhankelijke en afhankelijke variabelen lineair zijn.
- De veronderstelling van recursiviteit, oftewel het ontbreken van terugkoppelingseffecten.

Deze veronderstellingen gaan vooraf aan de modelschatting. Relaties van een andere dan continue, lineaire, additieve en recursieve aard zijn met dit soort modellen namelijk niet of moeilijk te analyseren.

4.4.1. Continuïteit

De eerste veronderstelling is dat de afhankelijke variabelen, de tendenties om deel te nemen aan diverse culturele activiteiten, onbegrensd en continue variabelen zijn. In werkelijkheid hebben veel metingen van culturele activiteit juist wel een bepaalde begrenzing.

De belangrijkste afwijking van deze veronderstelling is dat een schaal van cultuurdeelname altijd de absolute ondergrens van niet-deelname kent. Dit is niet alleen theoretisch het geval veel personen vertonen in de praktijk geen culturele activiteit. De meeste geobserveerde variabelen op het gebied van cultuurdeelname kenmerken zich doordat zij relatief grote nul-categorieën hebben. Het hier gepresenteerde model kan dan verwachte waarden voor culturele activiteit opleveren die onder deze begrenzing vallen ('negatieve cultuurdeelname').

Een alternatieve voorstelling van zaken is, dat het al dan niet deelnemen en de frequentie van deelname zijn te beschouwen als manifestaties van hetzelfde onderliggend proces en niet als van twee verschillende verschijnselen, die elk een zelfstandige verklaring behoeven. Dit vereenvoudigt de analyse. Begripsmatig laat het model zich zo voorstellen dat als het ware een onderscheid wordt gemaakt tussen de latente tendens tot deelname en de feitelijk geobserveerde deelname. Immers, uit het feit dat cultuurdeelname vaak discreet gemeten is en dat daarbij vaak een grote nul-categorie naar voren komt, is niet te concluderen dat de latente tendens tot deelname ook zo'n verdeling heeft. Binnen de nul-categorieën kunnen verschillen optreden in de mate waarin personen tot een bepaalde activiteit gedisponeerd zijn. Theoretisch is er weinig tegen de aanname van latente cultuurdeelname als continu en normaal verdeeld kenmerk. Daarbij zal een zeker gedeelte van de individuen de drempel om tot deelname te komen niet overschrijden, en ondanks verschillen in dispositie, in de nul-categorie terecht komen. Statistisch gezien blijven er wel enkele problemen over. De bijgeleverde inferentiële statistiek berust op de veronderstelling dat de gegevens afkomstig zijn uit een multivariaat normale verdeling. Deze veronderstelling is voor de in de analyse gebruikte gegevens in strikte zin onjuist, maar het is de vraag hoeveel dat uitmaakt. Robuustheidsonderzoek (Boomsma, 1983) bestaat er nog niet zoveel, maar het heeft al wel duidelijk gemaakt dat schending van deze assumptie ernstiger is bij kleine steekproeven en grotere afwijkingen van multivariate normaliteit. Een geluk is dat de invloed van zo'n schending veel groter is op de bijgeleverde statistische grootheden, als standaardafwijkingen en de CHI-kwadraat-waarden, dan op de schattingen zelf.

4.4.2. Additiviteit

Een tweede veronderstelling voor het geformuleerde lineair-structurele model is additiviteit, oftewel dat er geen interacties bestaan tussen de effecten van de onafhankelijke variabelen. Het model heeft slechts de mogelijkheid om verschillende gewichten voor tijd, geld, informatiecapaciteit en statusmotivatie te bepalen, als de werkingen daarvan onafhankelijk van elkaar zijn. Deze veronderstelling van additiviteit vereenvoudigt zowel de interpretatie van het model, als het schatten van de modelparameters. Bij de interpretatie kunnen dan immers de waarden van de geschatte gewichten zonder meer met elkaar vergeleken worden. Wanneer er interactie-effecten optreden, is dat niet meer mogelijk: de grootte van een gewicht is dan mede afhankelijk van de

grootte van een ander gewicht.

Het is zeer de vraag in hoeverre deze aanname van additiviteit realistisch is. In het vorige hoofdstuk zijn in feite herhaaldelijk veronderstellingen geformuleerd die hiermee in strijd zijn. Zo is over de invloed van tijd- en geldbudgetten gesteld dat tijd en geld tot de noodzakelijke voorwaarden voor deelname te rekenen zijn. Echter, iemand die helemaal geen tijd voor cultuur beschikbaar heeft, kan op grond van het met vergelijking (3) weergegeven model toch tot deelname komen, door een voldoende motivatie uit informatiecapaciteit of statusdrang. Gegeven het feit dat vrijwel elke deelname tijd kost, is deze consequentie van het model absurd, en steeds absurder, naarmate een activiteit meer tijd kost. Dezelfde argumentatie gaat op voor besteedbaar geld, als het gaat om activiteiten met een toegangsprijs.

De veronderstelling over het noodzakelijk voorwaardelijk karakter van de invloed van tijd en geld is in een model te verwerken via een multiplicatieve relatie: $CUL = GBUD \cdot TBUD \cdot (ICAP + SMOT)$. Zo'n model impliceert dat bij het daadwerkelijk nul worden van één van de beide onafhankelijke variabelen $GBUD$ of $TBUD$ de tendens om deel te nemen aan cultuur ook werkelijk nul wordt.

De vraag is evenwel in welke mate deze extreme gevallen, van in het geheel niet beschikken over tijd of geld om aan cultuur deel te nemen, ook in werkelijkheid vaak optreden. Daarbij is de aard van de gemeten afhankelijke variabele van belang. Wanneer het gaat om de analyse van een eenmalige gebeurtenis, één bepaald optreden van de New York Philharmonic, of een activiteit met een bijzonder hoge prijs als de bezichtiging van Mexicaanse antiques, kan een tekort aan tijd en geld daadwerkelijk optreden. Veel personen hebben juist op dat tijdstip geen tijd, of kunnen een zo'n reis niet betalen. In de navolgende analyses gaat het echter nooit om gebeurtenissen met een beperkt bereik, maar om genres of accommodaties waarbij men vaker de gelegenheid tot deelname heeft, tegen een redelijke prijs. Het is daarom niet nodig om de analyse complexer te maken door interactieve relaties te veronderstellen.

4.4.3. Lineariteit

Een volgende veronderstelling bij het geschetste model is lineariteit. Er is sprake van een lineaire relatie als een verschil tussen twee individuen op de onafhankelijke variabele gepaard gaat met een evenredig verschil op de cultuurdeelnamevariabele. De veronderstelling van lineariteit kan om een aantal redenen problematisch zijn. Zo is voor de effecten van beschikbare tijd en geld een alternatieve veronderstelling mogelijk, dat de effecten wellicht monotoon stijgend zijn, maar daarom nog niet lineair. Een verschil in beschikbare tijd en besteedbaar geld maakt wellicht meer uit voor hen die betrekkelijk weinig geld en tijd hebben, dan voor hen die er relatief veel van hebben. De relatie tussen activiteit en geld en tijd loopt dan eerder volgens een logaritmische vorm dan via een rechte lijn. Dit is echter geen grote afwijking van het model. Dergelijke monotone relaties zijn echter goed te benaderen door lineaire functies.

Problematischer is de veronderstelling dat de relatie tussen cultuurdeelname enerzijds en informatiecapaciteit en statusmotivatie anderzijds lineair is. Immers, in eerste instantie lijkt het aannemelijk dat er sprake is van een negatief kwadratisch verband, een bergparabool. Personen met een gegeven informatiecapaciteit hebben een voorkeur voor activiteiten met een overeen-

komstig complexiteitsniveau. Zij zullen minder voorkeur hebben voor zowel activiteiten met een geringer complexiteitsniveau als met een hoger complexiteitsniveau. Vanuit de culturele activiteiten geldt hetzelfde: bij een gegeven complexiteitsniveau hoort een publieksgroep met overeenkomstige informatiecapaciteit. Zowel de deelname van personen met een geringere capaciteit als van personen met een hogere capaciteit zal kleiner zijn.

Een analoge argumentatie is te geven voor statusmotivatie en activiteiten met een bepaald niveau van statusverlening. Voor personen met een gegeven status zijn sommige activiteiten te high-brow en andere te low-brow. Bij een culturele activiteit van een zeker statusniveau behoort een maatschappelijke groep met een overeenkomende status. Leden van sommige andere groepen zullen zich voor deelname te goed voelen en weer andere groepsleden durven er niet naar toe.

De relatie van cultuurdeelname met informatiecapaciteit en statusmotivatie is een volstrekt andere dan de relatie van cultuurdeelname met tijd en geld. Iemand met een grote hoeveelheid tijd en geld kan zich weliswaar dure en tijdrovende activiteiten veroorloven, maar heeft geen reden om de goedkope en weinig tijdvragende zaken daarom achterwege te laten. Bij deelname op grond van informatiecapaciteit of statusmotivatie geldt juist dat men wel activiteiten achterwege laat als de eigen informatieverwerkingscapaciteit of nagestreefd statusniveau het gebodene te zeer overtreft.

In de schaaltheorie (Van der Ven, 1977) is eenzelfde onderscheid bekend. Beschouwd vanuit de schaaltheorie zijn culturele activiteiten in hun relatie tot informatiecapaciteit en statusmotivatie niet-monotone items. In relatie tot beschikbare tijd en besteedbaar geld zijn het monotone items. Deze monotonie betreft de zogenaamde tracelines (of item-specifieke functies), die de relatie tussen het latente kenmerk en de geobserveerde variabele weergeven. In bekende schaalmodellen voor monotone items kunnen deze lineair zijn (factoranalyse), logistisch (Rasch-schalen), een sprongfunctie (Guttman-schaling) of monotoon van vrije vorm (Mokken-schalen). Voor schalen met monotone tracelines zijn voldoende standaardprocedures bekend, die relatief goed passen binnen de gereedschapskist van regressie- en correlatietechnieken die wij hier toepassen. Voor verschijnselen met niet-monotone tracelines is een standaardbehandeling, via correlaties, niet beschikbaar. Wel is het mogelijk om de monotonie van de tracelines te onderzoeken, wanneer men metingen heeft voor de onafhankelijke variabelen. Het meest geschikte model om de relaties van informatieverwerkingscapaciteit en statusmotivatie mee te schatten is een vergelijking van de volgende vorm:

$$CUL = 1/(ICAP_i - COM_j)^2 + 1/(SMOT_i - STA_j)^2$$

De moeilijkheid bij deze modellen is dat ze lastig te combineren zijn met de causale modellen die gebruikt worden om de overige stukken van de theorie te representeren. Het is daarom erg aantrekkelijk om met een lineaire specificatie te volstaan.

We moeten ons daarom afvragen onder welke voorwaarden de niet-monotone relaties van culturele activiteit met informatiecapaciteit of statusmotivatie toch goed te benaderen zijn met een lineaire functie. Dit zal vooral het geval zijn bij activiteiten waarvan de complexiteit of het te verwerven prestige verligt van de gemiddelde informatiecapaciteit of geambieerde status van de onderzochte groep individuen. In dat geval vervalt namelijk een deel van de parabool en ontstaat er een monotone of vrijwel monotone curve. Omdat aan culturele activiteiten voor het overgrote deel door een elitegroep wordt deel-

genomen, is de verwachting dat de data relatief vaak aan deze voorwaarde voldoet. Er is pas een duidelijk niet-monotoon effect te verwachten, als het om culturele activiteiten gaat waaraan wordt deelgenomen door een publiek uit het gemiddelde van de bevolking.

4.4.4. Recursiviteit

Een laatste belangrijke veronderstelling bij het geformuleerde model is recursiviteit: variabelen zijn eenduidig als onafhankelijk of afhankelijke variabelen te beschouwen en wisselen deze positie niet. Het model veronderstelt daarmee dat er geen invloed bestaat van de cultuurdeelnamevariabelen *CUL* op de variabelen *GBUD*, *TBUD*, *ICAP*, en *SMOT*. Deze veronderstelling is voor *GBUD* en *TBUD* op zichzelf absurd: als tijd en geld is besteed aan één culturele activiteit, heeft men immers daardoor minder tijd en geld voor alle andere activiteiten, zowel culturele als niet-culturele. Deze veronderstelling lijkt daarmee vreemd, maar is daarom nog niet onrealistisch. Tijd en geld besteed aan cultuurdeelname maken immers maar een zeer klein deel van het totale tijd- en geldbudget uit. De invloed van culturele consumptie op de budgetten zal daarom te verwaarlozen zijn. Het omgekeerde geldt natuurlijk niet! Wanneer iemand een krap budget heeft, is dat ook van invloed op kleine uitgaven (zij het minder dan op de grote uitgaven). We zouden pas rekening behoren te houden met terugkoppelingseffecten van tijd en geld, wanneer het om aanzienlijke bestedingen binnen het budget gaat.

Een op het eerste gezicht merkwaardige consequentie van deze veronderstelling is dat in het 'individuele keuzemodel voor culturele activiteiten', geen rekening is gehouden met het feit dat verschillende culturele activiteiten in de tijd- en geldbesteding concurrenten en alternatieven van elkaar zijn. Het is de keuze tussen culturele activiteiten en andere niet-culturele activiteiten die het onderwerp van modellering is, en niet de keuze tussen alternatieven in het cultureel gedrag zelf. Is dit op het eerste gezicht merkwaardig, bij nader inzien is dat niet zo. Immers, het empirisch onderzoek laat een overweldigende overlapping van publieksgroepen zien en nimmer een negatieve samenhang, die in het geval van een elkaar uitsluitende keuze tussen activiteiten te verwachten is!

Problematisch is de veronderstelling van recursiviteit ook voor de variabelen *ICAP* en *SMOT*. Het is aannemelijk dat deelname aan cultuur de statusmotivatie en de informatiecapaciteit ten aanzien van cultuur verhoogt. Vooral als informatiecapaciteit betrekking heeft op specifieke vormen van culturele activiteit is een invloed te verwachten. Specialistische kennis over stijlen, acteurs en wat dies meer is natuurlijk ook aan andere bronnen dan deelname te ontleen (opvoeding, opleiding en media), maar dat de deelname zelf een rol speelt, ligt voor de hand. Datzelfde geldt voor de relatie tussen statusmotivatie met betrekking tot cultuurdeelname en de feitelijke deelname. Theoretisch is er niets problematisch aan de veronderstelling van wederzijdse effecten tussen deelname enerzijds en informatiecapaciteit en statusmotivatie anderzijds. Het is precies wat we volgens de geschetste theorie mogen verwachten. De problemen komen, wanneer de sterkte van wederzijdse effecten geschat worden. Idealiter zijn daarvoor paneldata noodzakelijk. Ook met cross-sectionele gegevens zijn zulke schattingen in beginsel wel mogelijk, maar dat levert toch veelal schattingsproblemen op (Ganzeboom, 1983a: 63). Daarom wordt in de hier te gebruiken modellen met de veronderstelling gewerkt dat *ICAP* en *SMOT* cultuurdeelname beïnvloeden en niet andersom.

Hoofdstuk 5

CULTUURDEELNAME IN DE STAD UTRECHT

In hoofdstuk 3 is een verklarende theorie voor het deelnemen aan culturele activiteiten gepresenteerd. Volgens deze theorie is het deelnemen aan cultuur is een functie van het besteedbaar inkomen, de beschikbare tijd, de informatiecapaciteit en de statusmotieven van een persoon, in relatie tot de kosten in tijd en geld, de complexiteit en de statusdrempels van de betreffende culturele activiteit. Uit deze algemene veronderstellingen over de werking van de vier verklarende mechanismen, aangevuld met veronderstellingen over de verdeling van relevante kenmerken over sociale groepen, respectievelijk culturele evenementen, zijn vervolgens een aantal empirisch toetsbare voorspellingen afgeleid over de samenstelling van culturele publieksgroepen. Deze verbaal geformuleerde theorie is in hoofdstuk 4 verder uitgewerkt tot een formeel datamodel. Bovenstaande theorie is, met hulp van een aantal nader omschreven veronderstellingen over de te meten variabelen, om te zetten naar een multivariaat analysemodel van lineair-structureel vergelijkingen.

In dit hoofdstuk worden deze voorspellingen getoetst en de vrije coëfficiënten van het lineair-structurele model met empirische gegevens geschat. Deze hiertoe te analyseren gegevens zijn nieuw verzameld; er is nog niet eerder een rapportage van verschenen. In tegenstelling met het in hoofdstuk 6 te gebruiken materiaal zijn de gegevens afkomstig uit een lokale steekproef, namelijk een getrokken uit de bevolking van de stad Utrecht van 18 jaar en ouder. Deze beperking tot alleen de stad Utrecht verklaart mede waarom aanbodfactoren hier geen rol zullen spelen. Bij de invloed van het aanbod zijn vooral de verschillen tussen stad en platteland, tussen regio's en tussen grotere en kleinere steden van belang. Gezien het feit dat de hier te analyseren gegevens afkomstig zijn uit één tamelijk grote stad, beschouwen we het aanbod als constant..

5.1. De Utrechtse gegevens

De gegevens over de Utrechtse bevolking zijn verzameld in de maanden maart en april van de jaren 1984 en 1985. Voor de dataverzameling is gebruik gemaakt van de omstandigheid dat studenten in de Sociaal-Culturele Wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Utrecht als onderdeel van hun studie een interviewtraining krijgen aangeboden. Naast een instructie over 'the art of asking questions' hoort een praktijkconfrontatie tot de noodzakelijke onderdelen van die training. Gebruikelijk daarbij is dat de af te nemen interviews niet 'voor spek en bonen' zijn, maar er zo nieuwe en bruikbare gegevens worden verzameld. De gebruikte vragenlijst komt voor een deel overeen met de vragenlijst van het onderzoek 'Beleving van Monumenten' (Ganzeboom, 1982a, 1983a, 1984a). Een belangrijk verschil is echter dat in dit nieuwe onderzoek niet een, maar een groot aantal verschillende vormen van cultuurdeelname het onderwerp zijn. Teneinde selectieve respons zoveel

mogelijk te voorkomen is respondenten gevraagd mee te werken aan een onderzoek naar 'Vrijtijdbesteding'.

5.1.1. De steekproef

De steekproef is getrokken via een stratenlijst van de stad Utrecht. Iedere interviewer kreeg een lijstje met straatnamen met de opdracht via een systematische loopprocedure vijf respondenten te selecteren. Naast deze opdracht tot systematische selectie van huisnummers, waren er instructies voor selectie op leeftijd (tenminste twee respondenten onder de veertig en tenminste twee boven de veertig) en op geslacht (tenminste twee vrouwen en tenminste twee mannen) meegegeven. Dit om een oververtegenwoordiging van ouderen en vrouwen, die immers vaker thuis zijn, tegen te gaan.

De aard van deze steekproefprocedure heeft enige consequenties voor het verzamelde materiaal. Ten eerste is het moeilijk na te gaan hoe groot de feitelijke non-respons is geweest. Weigeringen zijn wel genoteerd, maar het aantal adressen waar niemand is aangetroffen die aan de vereiste omschrijving voldeed, is door de interviewers niet precies bijgehouden. Adressen waar niemand thuis was, werden niet opnieuw bezocht. Op basis van rapportage door de studenten is het aantal weigeringen op 45% te schatten; relatief hoog in vergelijking met onderzoek waar met een bevolkingssteekproef met vaststaande namen en adressen wordt gewerkt. In het Utrechts Monumenten-onderzoek (Ganzeboom, 1983a: 158) bedroeg het aantal weigeringen 33% van het totaal aantal benaderden.

Een tweede consequentie van deze vorm van dataverzameling is geweest dat er een bepaalde steekproefvertekening optreedt. Oververtegenwoordigd zijn huisvrouwen, bejaarden en studenten, terwijl werkende mannen en personen met een eigen bedrijf ondervertegenwoordigd zijn. De vertekeningen zijn echter niet van die omvang dat daardoor een relevante analyse wordt belemmerd: er bestaat voldoende spreiding over alle demografische categorieën om gefundeerde uitspraken mogelijk te maken. Om de vergelijkbaarheid met de in het hoofdstuk 6 te rapporteren analyse mogelijk te maken, is het bestand herwogen naar leeftijd en geslacht. Daarmee verdwijnt grotendeels de oververtegenwoordiging van studenten en huisvrouwen.

Tabel 5.1 geeft een overzicht van de achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd, opleiding, beroepsarbeid, inkomen, hoofdbezigheid) van de herwogen steekproef. In totaal is er in dit onderzoek van 558 inwoners van Utrecht een bruikbare vragenlijst verkregen. In de analyse beperken we ons echter tot de mensen die bij ondervraging tussen 18 en 64 jaar oud zijn (N=436). Het uit de analyse verwijderen van de 65-plussers vindt zijn reden in het feit dat deze groep een nogal uitzonderlijke positie inneemt. Zij hebben vergelijkenderwijs een zeer ruim tijdbudget, maar dat gaat niet samen met een grote culturele activiteit, om redenen en beperkingen die verbonden zijn met het bejaard zijn. Teneinde een gecompliceerde analyse met interactie-effecten te vermijden, is besloten de culturele activiteit van bejaarden in een afzonderlijk analyse (§5.4.3.) te bestuderen. In totaal hebben 558 respondenten aan het onderzoek meegewerkt, vrijwel gelijkmatig verdeeld over de twee jaren. De vragenlijst is in de beide jaren voor de hier gerapporteerde variabelen volledig identiek gebleven.

Alvorens over te gaan tot een toetsing van de theorie voor cultuurdeelname, worden eerst de diverse meetinstrumenten van de benodigde variabelen besproken. Deze variabelen zijn naar hun aard te onderscheiden in drie

Tabel 5.1: Overzicht van de belangrijkste achtergrondkenmerken (N=436).

GESLACHT		LEEFTIJD	
vrouw	50%	18 - 24	24%
man	50%	25 - 34	32%
		35 - 44	16%
		45 - 54	13%
		55 - 64	16%
OPLEIDING VADER		BEROEP VADER	
lo		boeren & zelfstandigen	3%
lbo	13%	handarbeid ongeschoold	16%
(m)ulo/mavo	13%	handarbeid geschoold	12%
mbo	9%	employees lager	23%
mo	11%	employees middelbaar economisch	9%
hbo	16%	employees middelbaar cultureel	14%
wo	25%	hogere beroepen economisch	11%
		hogere beroepen cultureel	8%
OPLEIDING		BEROEP	
lo		boeren & zelfstandigen	3%
lbo	13%	handarbeid ongeschoold	16%
(m)ulo/mavo	13%	handarbeid geschoold	12%
mbo	9%	employees lager	23%
mo	11%	employees middelbaar economisch	9%
hbo	16%	employees middelbaar cultureel	14%
wo	25%	hogere beroepen economisch	11%
		hogere beroepen cultureel	8%
Huishoudinkomen		BEZIGHEID	
< fl. 10000	20%	beroepsarbeid	36%
fl. 10000-20000	32%	studerend/schoolgaand	27%
fl. 20000-30000	23%	werkloos/wao	13%
fl. 30000-40000	20%	huishoud	23%
fl. 40000-50000	4%		
fl. 50000-60000	2%		
> fl. 60000	1%		

Tabel 5.2: Index voor CULTURELE OPVOEDING (10 indicatoren).

	%ja
- In ouderlijk gezin werden "heel veel" boeken gelezen	78%
- Ouders hebben respondent "aangezet veel boeken te lezen"	55%
- Als kind al lid van bibliotheek	69%
- Vroeger thuis > 100 boeken	46%
- Aanwezigheid Nederlands woordenboek vroeger thuis	83%
- Aanwezigheid atlas vroeger thuis	89%
- Ging met ouders naar museum	49%
- Ging met ouders naar toneel of concert	33%
- Ouders gingen naar de schouwburg	46%
- Ging met ouders steden en dorpen bezichtigen	56%
Consistentie (α)	.83

soorten:

- De sociale achtergrondvariabelen, die een demografische indeling van de bevolking weergeven (waaronder belangrijke verdelingen naar opleiding, beroep en inkomen).
- De culturele activiteiten: een veelheid (72) van gedragingen en genre-voorkeuren.
- De vier verklarende variabelen, waarmee de in de theorie gepostuleerde mechanismen ter verklaring van cultuurdeelname geïndiceerd zijn.

5.1.2. Achtergrondvariabelen

De sociale achtergrondkenmerken van de respondenten zijn grotendeels volgens conventionele procedures gemeten (zie tabel 5.1):

Geslacht

Na een oriënterende analyse bleek het geslacht van de ondervraagde geen specifieke relaties te hebben met culturele activiteiten. Sekse is daarom als variabele uit de analyse weggelaten.

Opleiding (OPL)

De opleiding van de ondervraagden en van hun vaders is gemeten in 7 klassen, lopend van (1), alleen lager onderwijs, tot (7), universiteit. Personen die op het moment van ondervraging nog onderwijs volgen zijn ingedeeld op grond van die opleiding.

Leeftijd (LFT)

De leeftijd van respondenten is gemeten in jaren. Ten behoeve van tabellen is de leeftijdvariabele soms gecategoriseerd in generaties van 10 jaar, maar in de analyse is zij steeds continu gebruikt.

Beroep (BER) / culturele beroepsstatus (CULBER)

Het beroep van de respondenten en dat van hun vaders is in het oorspronkelijke databestand gecodeerd volgens de viercijferige CBS-code (CBS, 1971). Deze basisinformatie is echter vervolgens niet geschaald naar prestige of sociale klasse, maar in plaats daarvan is het beroep geschaald naar een, mede voor dit onderzoek nieuw ontworpen index voor de culturele status van beroepen. Evenals een prestigeladder ordent deze index de beroepen van hoog naar laag. De rangorde van culturele status is ook sterk gecorreleerd met die van prestige. Het verschil is dat beroepen uit de culturele en intellectuele sector (kunstenaars, onderwijzers, leraren) een relatief hoge positie op de rangorde voor culturele status innemen en beroepen uit de commerciële sector (zakenlieden, verkopers) een relatief lage. De achtergronden en exacte meting van de index zijn eerder uiteengezet in Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn (1987). In dit boek zullen deze indices voor culturele en economische status en verschillen met prestige in een afzonderlijke paragraaf (§5.4.2) worden behandeld.

Inkomen (INK) / huishoudinkomen (HINK)

Bij de meting van het inkomen is zowel naar het netto-inkomen van de respondent als dat van de partner (in 9 klassen) gevraagd. In de analyse zal gebruik gemaakt worden van de som van deze netto-inkomens, vereenvoudigd het huishoudinkomen genoemd.

Culturele opvoeding (CULOPV)

De in het ouderlijk milieu genoten opvoeding, gericht op culturele activiteiten, is geïndiceerd met 10 items. Deze items handelen vooral over het gedrag van de ouders in de opvoeding. De 10 indicaties vormen een bijzonder homogeen geheel ($\alpha = 0.83$). Tabel 5.2 geeft daarvan een overzicht.

5.1.3. Afhankelijke variabelen

Voor de afhankelijke variabelen, die de mate van culturele activiteit indiceren, is de meetprocedure complexer. De culturele activiteiten waar het om gaat hebben verschillende vormen: bezoek aan culturele accommodaties, lidmaatschappen en abonnementen, tijdbestedingen en genre-voorkeuren. Tabel 5.3 geeft een overzicht van alle afzonderlijke indicatoren die in de analyse betrokken zijn. Bij elkaar een veelheid aan informatie die, om er niet in verloren te raken, voor analyse tot een hanteerbare hoeveelheid indices gereduceerd moet worden. Deze reductieprocedure dient aan verschillende eisen te voldoen. Enerzijds moeten de indices zo geconstrueerd zijn, dat de theoretisch relevante dimensies (complexiteit, statusverlening, tijdskosten, geldkosten) tot uitdrukking komen. Anderzijds moet de indexconstructie zo plaatsvinden dat de items van één index onderling homogeen zijn, oftewel te beschouwen zijn als manifestaties van eenzelfde onderliggende dimensie. Daartoe is allereerst een explorerende factoranalyse van de onderlinge correlaties uitgevoerd. Het daaruit resulterende correlatiepatroon wordt overheerst door de grote onderlinge overlapping die de publieksgroepen binnen elk van de onderscheiden 'soorten' activiteiten (museumbezoek, theaterbezoek, concertbezoek, lezen) vertonen. Een verklaring hiervoor kan zijn, dat twee activiteiten binnen één soort meer gemeenschappelijke determinanten hebben dan twee activiteiten van verschillende soorten. Er moet echter ook rekening gehouden worden met het feit dat de onderlinge overlapping deels is afgedwongen door de manier van vraagstelling. Elke sectie van de vragenlijst wordt voorafgegaan door een ingangsvraag. Zo is iedere respondent gevraagd of hij wel eens een museum bezocht had in de afgelopen twee jaar. Bij een ontkennend antwoord zijn de vervolgvragen over museumbezoek niet meer gesteld. Het resultaat van deze explorerende factoranalyses en een aantal bijkomende overwegingen is in tabel 5.3 terug te vinden. Het patroon lijkt vrij sterk op dat van de soortgelijke analyses bij Ganzeboom (1983a, 1984a). Uiteindelijk wordt in de analyse met twaalf indices verder gewerkt:

Boekenbezit (BOEKBEZ)

Deze variabele indiceert de financiële uitgaven die gedaan zijn voor de aanschaf van leesmateriaal, met name voor boeken.

Serieuze lezen (SERLEZEN)

Hierin is het lezen van 'serieuze' (complexe) teksten samengevat, zowel in boeken als in periodieken, dag- en weekbladen.

Populair lezen (POPLEZEN)

Hierbij gaat het om het lezen van 'populaire' (relatief eenvoudige) teksten, niet alleen in boeken, maar ook in plaatselijke kranten en familiebladen.

Klassiek concertbezoek (KLASCONC)

Verschillende vormen van bezoek aan concerten en accommodaties voor uitvoering van klassieke muziek zijn door deze variabele geïndiceerd.

Popconcertbezoek (POPCONC)

Hieronder ressorteren verschillende vormen van bezoek aan popconcerten en accommodaties voor uitvoeringen van popmuziek. Hieronder is ook jazzmuziek gerekend.

Bezoek traditioneel theater (TRADTEA)

Een index voor verschillende vormen en entourages van theateruitvoeringen, die binnen het traditionele repertoire vallen, zowel licht als ernstig: klassiek toneel, blijspel en ballet.

Bezoek modern theater (MODTEA)

Met deze variabele zijn diverse vormen en entourages van theateruitvoeringen in het hedendaagse genre samengevat, waaronder de experimentele en politiek gemotiveerde opvoeringen.

Monumentenbezoek (MONBEZ)

Geeft de frequentie van architectuurbezoek weer, in de vorm van het bezoeken van oude steden, dorpen en gebouwen.

Bezoek cultuurhistorische musea (HISTMUS)

De variabele die het bezoeken van musea en tentoonstellingen van cultuurhistorische aard indiceert.

Bezoek kunstmusea (KUNSTMUS)

Hiermee wordt het bezoek aan musea en tentoonstellingen van kunstzinnige aard geïndiceerd.

Muziekinstrument spelen (INSTRUM)

Deze index duidt op het al dan niet bespelen van een instrument (of zingen in een koor), waarbij een schaling is gemaakt, lopend van geen muzikale activiteit, via het bespelen van eenvoudig instrument (zingen, gitaar, koperblazen) naar het bespelen van een moeilijk instrument (piano, strikinstrumenten).

Televisie kijken (TV-KIJKEN)

Een index die de frequentie van televisie kijken aangeeft en daarbij alleen betrekking heeft op een aanbod van eenvoudige kost. Programma's, waarnaar het kijken als het ware 'spoort' met cultuurdeelname, zoals literaire programma's, filmrubrieken of kunstprogramma's, zijn niet in de index opgenomen. Bij deze index gaat het niet om een vorm van cultuurdeelname, maar om een ander alternatief soort tijdbesteding.

Cultuurparticipatie (CULPART)

Tenslotte is een algemene index voor cultuurdeelname gevormd. Deze is de som van het aantal keren dat iemand meer dan gemiddeld actief is op tien van de afzonderlijke indices. Populair lezen en televisie kijken zijn van deze index uitgezonderd, omdat zij negatief met de andere correleren.

Tabel 5.3: Twaalf indices van culturele activiteit, frequentie, indeling naar indicatoren en consistentie (Cronbach's α).

BOEKENBEZIT (BOEKBEZ)	% ja
Lid van boekclub	---
Koopt boeken in boekhandel (> 4 keer per jaar)	19%
Kocht boek korter dan 1 maand geleden	33%
Bezit persoonlijk meer dan 100 boeken	29%
	23%
$\alpha =$	.26
SERIEUS LEZEN (SERLEZEN)	
Laatste boek was serieuze lectuur	40%
Leest wel eens gedichtenbundels	24%
Leest wel eens literair werk	58%
Leest wel een populair-wetenschappelijk werk	39%
Leest wel een geschiedkundige boeken	38%
Lid van de openbare bibliotheek	35%
Frequentie bibliotheekbezoek (> 2 keer per maand)	28%
Leest landelijk dagblad	54%
Leest opinieweekblad	29%

$\alpha =$	.74
POPULAIR LEZEN (POPLEZEN)	
Laatste boek was populaire lectuur	28%
Leest wel eens detective/thrillers	44%
Leest wel eens ontspanningslectuur (Boeket)	24%
Leest wel eens streek-/familieromans	27%
Leest plaatselijk dagblad	48%
Leest familiebladen	31%

$\alpha =$	.58
BEZOEK TRADITIONEEL THEATER (TRADTEA)	
Laatste theaterbezoek betrof traditioneel theater	22%
Bezoekt licht toneel/blijspel	22%
Bezoekt ballet	17%
Bezoekt Grote Zaal Stadsschouwburg	39%
Bezoek klassiek toneel	16%

$\alpha =$	.73
BEZOEK MODERN THEATER (MODTEA)	% ja
Laatste theaterbezoek betrof modern theater	---
Bezoekt modern/experimenteel toneel	20%
Bezoekt politiek/vormingstheater	25%
Bezoekt Blauwe Zaal Stadsschouwburg	13%
Bezoekt Theater Kikker	26%
Bezoekt Theater 't Hoogt	14%

$\alpha =$	.79

Tabel 5.3 (vervolg): Twaalf indices van culturele activiteit, frequentie, indeling naar indicatoren en consistentie (Cronbach's α).

BEZOEK KLASSIEKE CONCERTEN (KLASCONC)	% ja
Laatste concertbezoek betrof klassieke muziek	25%
Bezoekt opera/oratorium	13%
Bezoekt religieuze muziek	12%
Bezoekt kamermuziek	19%
Bezoekt klassieke orkestmuziek	28%
Bezoekt Muziekcentrum Vredenburg	48%
Bezoekt Stadsschouwburg	23%
Bezoekt Geertekerk, Nicolaaskerk	14%

$\alpha =$	.81
BEZOEK POPCONCERTEN (POPCONC)	
Laatste concertbezoek betrof populaire muziek	13%
Bezoekt popconcerten	31%
Bezoekt jazzmuziek	18%
Bezoekt Rasa, SSR, NV-huis	17%
Bezoekt Kreatum	12%

$\alpha =$	.71
MUZIEKINSTRUMENT BESPELEN (INSTRU)	
Geen	29%
..	---
Speelt intensief moeilijk instrument	14%
BEZOEK KUNSTMUSEA (KUNSTMUS)	
Laatste bezoek betrof kunstmuseum	39%
Bezoekt musea voor moderne kunst	30%
Bezoekt musea/galerie voor hedendaagse kunst	36%
Bezoekt musea met klassieke beeldende kunst	31%
Bezoekt Museum voor Hedendaagse Kunst	9%
Bezoekt Galerie (Jas, Kunstliefde)	11%
Bezoekt Centraal Museum	34%

$\alpha =$	.71
BEZOEK CULTUURHISTORISCHE MUSEA (HISTMUS)	
Laatste bezoek betrof cultuurhistorische museum	30%
Bezoekt musea voor cultuurhistorie	44%
Bezoekt Speeldoos en Pierement	24%
Bezoekt Catharijneconvent	17%
Bezoekt Spoorwegmuseum	24%
Bezoekt Universiteitsmuseum	10%
Bezoekt Kostuummuseum	9%

$\alpha =$	.70
MONUMENTENBEZOEK (MONBEZ)	
Aantal bezoekers aan steden, dorpen of gebouwen in het afgelopen jaar	63%
Aantal maanden sinds laatste bezoek	---

$\alpha =$	.88

Tabel 5.3 (vervolg): Twaalf indices van culturele activiteit, frequentie, indeling naar indicatoren en consistentie (Cronbach's α).

TELEVISIE KIJKEN (TVKIJKEN)	%ja
Aantal dagen in de week >6	34%
Aantal uren in de week >20	71%
Volgt drie of meer programma's vast	34%
Kijkt regelmatig NOS-journaal	71%
Kijkt regelmatig actualiteitenrubrieken	38%
Kijkt regelmatig Dallas, Falcon Crest e.d.	23%
Kijkt regelmatig Nederlandse series	22%
Kijkt regelmatig quizprogramma's	17%
Kijkt regelmatig films	44%
Kijkt regelmatig natuurprogramma's	26%
Kijkt naar Belgische zenders (> 3 keer per week)	16%
$\alpha =$	.73

Het feit dat er ingangsvragen zijn gebruikt om de vragenlijst hanteerbaar te maken en er vervolgens factoranalyses zijn toegepast om de indicatoren te groeperen, resulteert in een vrij sterke samenhang van indicatoren binnen één index. Dit is af te lezen aan de consistentiemaat (Cronbach's α), die in tabel 5.3 is weergegeven. Voor vrijwel alle indices zijn deze tussen de 0.70 en 0.80; een redelijk niveau van betrouwbaarheid.

De volgende vraag is hoe deze twaalf indices voor culturele activiteiten gedifferentieerd zijn naar de theoretisch relevante dimensies: tijdskosten, geldkosten, complexiteit en statusdrempels. Daarover zijn op basis van veronderstellingen een aantal uitspraken te doen. De dimensie van complexiteit is bij een aantal cultuurvormen het duidelijkst terug te vinden. Zo is voor lezen de connectie met de complexiteitsdimensie voor de hand liggend, hoewel het verschil tussen populair lezen en serieus lezen ook in verband is te brengen met statusdrempels. Bij de index voor boekenbezit zijn een aantal indicatoren over lezen gecombineerd, die een beroep doen op een ruim geldbudget. Wat betreft theater is modern theater enerzijds te beschouwen als een relatief complex cultuuraanbod en anderzijds cultuuraanbod met lage statusdrempels. In dergelijk theater vindt men echter niet alleen aanbod met een hoge complexiteit: ook politiek en vormingstheater is onder modern theater te rekenen en deze vormen van theater heeft vaak een eenvoudige structuur. Daartegenover staat traditioneel theater waarvan de activiteiten ook een enigszins gemengd complexiteitsniveau hebben, maar traditionele statusdrempels. Concert is eenduidiger te benoemen. Klassiek concert loopt analoog met traditioneel theater: relatief complex en traditioneel in statusaanspraken. Het popconcert is de tegenhanger voor het klassiek concert in statusdrempels, maar qua complexiteit scoort het popconcert lager dan het klassiek concert. In het verlengde van concertbezoek ligt de eigen muzikale activiteit. Een instrument bespelen is voor complexiteit, statusdrempels en geldkosten een onbepaald geheel, maar lijkt zich van de anderen te onderscheiden in de hoeveelheid tijd die men erin moet investeren. Museum- en monumentenbezoek kunnen ook samen behandeld worden. Kunstmusea lijken zich ten opzichte van cultuurhistorische musea te onderscheiden door hun grotere complexiteit en hogere statusdrempels. Monumentenbezoek zal wat complexiteit en status betreft ongeveer overeenkomen met bezoek aan cultuur-

historische musea. De geldkosten die met deze drie vormen van cultuurdeelname verbonden zijn, lijken van geen belang. Tenslotte hebben we de tijd besteed aan televisie kijken. Op basis van de hierin opgenomen programma-voorkeuren mag verondersteld worden dat het om relatief weinig complexe materie gaat. Aan televisie kijken lijken ook geen statusdrempels en geldkosten verbonden te zijn. Wat betreft tijdsinvestering is het moeilijker een eenduidige karakterisering te geven van televisie kijken. Televisie kijken neemt van alle onderscheiden activiteiten de meeste tijd in beslag. Dat wil echter niet zeggen dat de tijdsprijs ervan noodzakelijk hoog is. Men kan televisie kijken immers goed combineren met andere activiteiten. Op grond van deze aannamen zijn specifiekere voorspellingen te formuleren over een differentiatie van activiteiten naar de veronderstelde werkzame mechanismen:

- Naarmate personen over een ruimer tijdbudget beschikken, zullen zij meer deelnemen aan alle activiteiten en met name aan culturele activiteiten die zich op vaste tijden in de avonden afspelen (modern en traditioneel theater, popconcert en klassiek concert). Voor andere vormen van activiteit, die immers alle minder tijdgebonden zijn (uitgezonderd wellicht van instrument spelen), geldt dit in mindere mate.
- Naarmate personen over een groter geldbudget beschikken, zullen zij in het algemeen meer deelnemen aan vormen van culturele activiteit. In het bijzonder zullen zij zich onderscheiden naar boekenbezit.
- Naarmate personen over meer informatieverwerkingsvermogen beschikken, zullen zij meer aan cultuur deelnemen en met name aan modern theater, klassiek concert, kunstmusea en serieus lezen. Dit in vergelijking met de minder complexe tegenhangers. Daarnaast lijken in het bijzonder serieus lezen en kunstmusea meer dan modern theater en klassiek concert een beroep te doen op cognitieve en in het onderwijs verwervbare vaardigheden. De verwachting is daarom dat zij relatief sterk onder invloed staan van de genoten opleiding en de daar verworven kennis en vaardigheden. Televisiekijken en populair lezen behoren tot de zeer eenvoudige activiteiten. Hier is een negatief effect van informatiecapaciteit te verwachten.
- Naarmate personen meer door statusnastrevings gemotiveerd zijn tot cultuurdeelname, zullen zij cultureel actiever zijn, en met name meer aangetrokken worden door traditioneel theater en klassiek concert. Een negatief effect van statusoverwegingen is mogelijk te verwachten bij populair lezen en televisiekijken.

Alles bijeen genomen, is de indexconstructie als volgt te schematiseren naar de theoretische dimensies en van daaruit te verwachten effecten:

	TIJD	GELD	COMPLEXITEIT	STATUS
BOEKBEZ	0	++	0	+
SERLEZEN	+	+	++	+
POPLEZEN	+	+	-	0
MODTHEA	++	+	+	0
TRADTHEA	++	+	+	++
POP CONC	++	+	--	0
KLAS CONC	++	+	+	++
INSTRUM	++	+	+	0
KUNSTMUS	+	+	++	+
HISTMUS	+	+	+	+
MONBEZ	+	+	0	+
TV-KIJKEN	0	-	--	--

5.1.4. Verklarende variabelen

In deze paragraaf wordt de operationalisatie uiteengezet van de variabelen die de werking van de vier gepostuleerde mechanismen kunnen indiceren.

Tijdbudget (TIJD)

Tijdbudget (TIJD)
Voor de beschikbare hoeveelheid vrije tijd was in het Utrechtse onderzoek een direct meting opgenomen. Iedere respondent is gevraagd naar de totale hoeveelheid beschikbare vrije tijd in de week voorafgaand aan het onderzoek, waarbij de tijd besteed aan (huishoudelijk) werk, studie en (persoonlijke) verzorging is uitgezonderd. De beschikbare vrije tijd werd nader gedifferentieerd naar een aantal periodes in de week:

- maandag - vrijdag overdag,
- maandag - donderdag 's avonds,
- zaterdag - zondag overdag,
- vrijdag - zondag 's avonds.

Deze vraagstelling is in de loop van de analyse een te ruwe indicator gebleken en een slechte voorspeller van deelname aan culturele activiteit. Hiervoor zijn een drietal oorzaken te geven. Ten eerste blijkt dat niet de hoeveelheid beschikbare tijd zozeer van belang is, maar vooral het tijdstip waarop de respondent tijd heeft. Daarom is de toetsing van de tijdsdrukhypothese te beperkt tot beschikbare tijd in de avonduren. Ten tweede is het belangrijk niet alleen naar het tijdbudget als zodanig te kijken, maar ook naar efficiëntie van de tijdsbesteding van een persoon. Differentiaties in hoeveelheid vrije tijd worden voornamelijk teweeg gebracht door het al dan niet gepensioneerd zijn en door het al dan niet verrichten van beroepsarbeid. Het is de vraag of de beschikbare tijd op dezelfde manier gemeten kan worden als voor de groep actieven. Dit is een belangrijke reden om de culturele activiteiten van bejaarden apart te behandelen (§5.4.4.). Ten derde is niet alleen het eigen tijdbudget, maar ook het tijdbudget van partner en overige gezinsleden en in het bijzonder de overeenkomst tussen de tijdbudgetten van de diverse personen van belang. Veel culturele activiteiten vinden namelijk plaats in het gezelschap van partner en/of familie. Deze laatste informatie is hier niet beschikbaar. Daarom is getracht via aannamen (vergelijk Tazelaars (1985:p 242) 'minimodellen') de hoeveelheid tijd die iemand ter beschikking heeft te benaderen, met hulp van achtergrondkenmerken die op de gezinssituatie betrekking hebben. Bij het opstellen van dit model van beschikbare vrije tijd is gebruik gemaakt van gegevens uit de Tijdsbestedingsonderzoeken 1975 en 1980. Dit resulteert tenslotte in een model waarbij als indicatoren voor beschikbaarheid van tijd gebruik zijn:

- a. Het als dan niet verrichten van beroepsarbeid.
- b. De aanwezigheid van kinderen.
- c. De leeftijd van de kinderen.

Samen met de beschikbare tijd 's avonds geven deze indicatoren een schatting van de beschikbare tijd, vooral voor de avonduren. In tabel 5.4 is de constructie verder toegelicht.

Geldbudget (GELD)

Voor de verklaring van deelname aan culturele activiteiten is het realistisch er van uit te gaan dat bij verdeling van het besteedbaar inkomen niet zozeer de keuze tussen besteding aan cultuur en besteding aan primaire behoeften speelt. Een aantal primaire posten zal een hoge prioriteit hebben. Bij de verklaring van cultuurdeelname gaat het om de keuze tussen culturele

Tabel 5.4: Index voor TIJDBUDGET.

Uitgangssituatie:		6 punten
meer dan 1 thuiswonend kind	(27%)	-1
jongste kind jonger dan 11	(19%)	-1
meer dan 25 uur beroepsarbeid	(26%)	-1
minder dan 5 uur vrije tijd 's avond door de week	(13%)	-1
minder dan 5 uur vrije tijd 's avonds in weekend	(10%)	-1
Beschikbare vrije tijd:		restant

Tabel 5.5: Index voor GELDBUDGET.

HUISHOUDINKOMEN = INKOMEN ONDERVRAAGDE + INKOMEN PARTNER

Ontbrekende waarden aangevuld met formule :

$$\text{HUISHOUDINKOMEN} = -17.4 + 1.2 * \underset{(1-7)}{\text{OPLEIDING}} + 14.7 * \underset{(0-1)}{\text{WERKEN}} + .35 * \underset{(18-64)}{\text{LEEFTIJD}}$$

AANTAL AFHANKELIJKE PERSONEN = 1 + PARTNER + 0.5 * KINDERTAL

Het GELDBUDGET is tenslotte berekend met de formule :

$$\text{GELDBUDGET} = \text{HUISHOUDINKOMEN} / \text{AANTAL AFHANKELIJKE PERSONEN}$$

activiteiten en andere vrijetijdsbestedingen. De beste meting van het geldbudget is daarom het totaal te besteden bedrag aan vrijetijdsactiviteiten. In het Utrechtse onderzoek is echter alleen naar het netto beschikbare huishoudinkomen gevraagd. Om dichterbij het kenmerk als boven bedoeld te komen is er een correctie ingevoerd voor het aantal personen dat van dit inkomen afhankelijk is. Hierbij is elk kind voor een halve volwassene geteld. Enige bijzonderheden over de constructie zijn vermeld in tabel 5.5.

Culturele kennis en vaardigheden (CKEN)

De belangrijkste componenten van het informatieverwerkingsvermogen zijn de kennis en vaardigheden van een persoon op cultureel gebied. Culturele kennis en vaardigheden zijn in het onderzoek op een veelheid van gebieden gemeten:

- De herkenning van 8 foto's van Utrechtse straten.
- Een kennistest over historische en architectonische objecten in de Utrechtse binnenstad.
- De herkenning van 8 afbeeldingen van klassieke en moderne Nederlandse schilderkunst.
- Een zelfbeoordeling op muzikaal terrein.

Tabel 5.6 geeft een overzicht van de verschillende vragen en de succesfrequentie van de ondervraagden. Bij analyse blijkt deze lange reeks items een zeer sterk homogene structuur te hebben. Gezien het feit dat een aantal verschillende culturele terreinen door dit meetinstrument worden bestreken, mag van algemene culturele kennis worden gesproken.

Tabel 5.6: Index voor CULTURELE KENNIS (33 indicatoren).

	% ja
----	----
- Zegt verstand te hebben van klassieke muziek	49%
- Zegt viool op gehoor te kunnen herkennen	92%
- Zegt klarinet en fagot op gehoor te kunnen onderscheiden	61%
- Weet dat fagot lager klinkt dan klarinet	59%
- Zegt beetje noten te kunnen lezen	52%
- Zegt muziek van Beethoven en Mozart uit te kunnen elkaar houden	42%
- Zegt muziek van Mahler en Beethoven uit te kunnen elkaar houden	26%
- Herkent Van Gogh	73%
- Herkent De Kooning	6%
- Herkent Lucebert	5%
- Herkent Appel	20%
- Herkent Mondriaan	45%
- Herkent I. Israëls	8%
- Herkent Gerard Dou	7%
- Herkent Vermeer	52%
- Herkent Achter den Dom	60%
- Herkent Kloostergang St. Marie	54%
- Herkent Geertekerk	37%
- Herkent Stadsschouwburg	83%
- Herkent Politiebureau Tolsteeg	71%
- Herkent Stadhuis	93%
- Herkent Muziekcentrum Vreeburg	78%
- Herkent Boven Clarenburg	94%
- Zegt kennis te hebben geschiedenis stad Utrecht	56%
- Weet karakteristiek Utrechtse grachten	64%
- Weet herkomst naam 'Utrecht'	33%
- Weet oorzaak halve Dom	56%
- Benoemt bouwstijl Dom goed	50%
- Benoemt bouwstijl Kloostergang St. Marie goed	34%
- Benoemt bouwstijl Geertekerk goed	39%
- Benoemt bouwstijl Stadhuis goed	23%
- Benoemt bouwstijl Stadsschouwburg goed	17%
- Benoemt bouwstijl Politiebureau Tolsteeg goed	12%
----	----
$\alpha =$	.85

Culturele normen (CNORM)

De laatste verklarende variabele in de analyse is de culturele normen. Die geven aan in welke mate respondenten zich aangetrokken voelen tot, dan wel zich afgestoten voelen door cultuurdeelname, op grond van de aspecten van statusverwerving en statusbevestiging. In de vragenlijst zijn een aantal uitspraken aan de ondervraagden voorgelegd, waarin normen over het deelnemen aan cultuur zijn uitgedrukt. Deze uitspraken (zie tabel 5.7) zijn geformuleerd op basis van verwachtingen uit de statusnastrevings-theorie. Een eerste veronderstelling is dat cultuurdeelname een gedragsvorm is die karakteristiek is voor de eigen groep (tabel 5.7: uitspraken 1, 4, 7, 13). Een uitspraak van dit type is: "Het bezoeken van een museum is typisch iets voor de mensen met wie ik veel omga". De negatieve variant hiervan biedt de gelegenheid zich af te zetten tegen sociale groepen die tot de actieve cultuur-

Tabel 5.7: Index voor CULTURELE NORMEN (17 indicatoren).

	% ja
----	----
1. Het bezoeken van een museum is typisch iets voor mensen met wie ik veel omga. (+)	18%
2. In een schouwburg komen veel mensen met wie ik me niet goed op mijn gemak voel. (-)	60%
3. Het is belangrijk dat alle kinderen op school dingen als schilderen en tekenen leren. (+)	83%
4. Veel mensen die ik ken zijn geïnteresseerd in klassieke muziek. (+)	28%
5. Het bijbrengen van een goede smaak is een van de belangrijkste onderdelen van een goede opvoeding. (+)	43%
6. Het is belangrijk dat alle bewoners van een land de kunst van dat land goed kennen. (+)	33%
7. In mijn kennissenkring behoort het lezen van serieuze boeken tot de dingen die men veel doet. (+)	53%
8. Het leren bespelen van een muziekinstrument behoort onderdeel te zijn van wat je op school leert. (+)	54%
9. In het onderwijs moet kinderen bijgebracht worden van kunst te genieten. (+)	76%
10. Het bezoeken van een museum is typisch iets voor mensen die zich beter voor willen doen dan ze zijn. (-)	69%
11. Musea hebben mensen uit alle rangen en standen wat te bieden. (+)	61%
12. Om van een museum te kunnen genieten, moet je veel van kunst en geschiedenis weten. (+)	19%
13. Het bezoeken van een schouwburg is typisch iets voor de mensen met wie ik veel omga. (+)	37%
14. Het is belangrijk dat kinderen in hun opvoeding wordt bijgebracht wat goede muziek is. (+)	37%
15. Mensen die praten over hoe interessant het boek was dat ze juist gelezen hebben, proberen op die manier op te vallen. (-)	62%
16. Ik denk dat veel mensen die een schouwburg bezoeken zich alleen maar interessant voor willen doen. (-)	76%
17. In een schouwburg komen alleen maar mensen uit hogere milieus. (-)	68%
----	----
$\alpha =$	.71

deelnemers behoren, zoals: "Ik denk dat veel mensen die een schouwburg bezoeken, zich alleen maar interessant voor willen doen" (uitspraken: 2, 10, 12, 15, 16 en 17). Met deze uitspraken richt men zich op de sociale drempels rondom culturele activiteiten, zoals die van buitenaf gepercipieerd worden. Een laatste component van de hier gemeten statusmotivatie is gevormd door uitspraken die aangeven dat cultuurdeelname een gedragsvorm is die bij alle leden van de samenleving, en in het bijzonder bij (school-)kinderen in de opvoeding, gestimuleerd moet worden (uitspraken: 3, 5, 6, 11, 14). Bij factoranalyse onderscheiden de items in tabel 5.7 zich in twee enigszins afzonderlijke dimensies. De achtergrond is technisch. Op de ene factor laden de positief geformuleerde uitspraken, en op de andere de negatief geformuleerde uitspraken. Beide dimensies blijken in behoorlijke mate samen te hangen met verschillende vormen van cultuurdeelname. Na eerste analyse is besloten ze tot één index samen te voegen.

Tabel 5.8: Correlatiematrix, Utrecht, 18-64 jaar, N=436.

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
(1) INSTRUM	1.00											
(2) SERLEZEN	-.06	1.00										
(3) POPLEZEN	.19	.20	1.00									
(4) BOEKBEZ	.09	.02	.54	1.00								
(5) TRADTEA	.26	-.11	.44	.29	1.00							
(6) MODTEA	.18	-.24	.38	.28	.51	1.00						
(7) KLASCONC	.34	-.20	.45	.31	.48	.34	1.00					
(8) POPCONC	.17	-.20	.33	.20	.38	.52	.18	1.00				
(9) MONBEZ	.21	-.09	.37	.30	.27	.19	.26	.18	1.00			
(10) KUNSTMUS	.19	-.24	.48	.33	.45	.48	.38	.40	.30	1.00		
(11) HISTMUS	.12	-.01	.28	.23	.31	.18	.28	.18	.28	.33	1.00	
(12) TVKIJKEN	-.21	.17	-.31	-.15	-.30	-.29	-.25	-.22	-.28	-.17	1.00	
(13) TIJD	-.10	.13	-.15	.01	-.22	-.25	-.17	-.36	-.17	-.25	-.07	.15
(14) GELD	.08	.03	.27	.27	.07	.08	.19	-.03	.16	.15	.10	-.07
(15) CKEN	.31	-.21	.52	.32	.32	.39	.43	.29	.37	.50	.34	-.34
(16) CNORM	.11	-.01	.19	.18	.18	.17	.23	.02	.25	.21	.15	-.03
(17) HINK	-.06	.19	.12	.21	-.10	-.13	.02	-.27	.01	-.04	.05	.06
(18) BER	.15	-.10	.44	.35	.33	.24	.38	.07	.15	.31	.20	-.24
(19) OPL	.27	-.30	.53	.32	.39	.41	.40	.37	.28	.44	.23	-.44
(20) CULOPV	.34	-.11	.38	.22	.34	.27	.31	.32	.27	.36	.25	-.43
(21) CULBERV	.33	-.22	.33	.18	.28	.25	.29	.28	.15	.28	.17	-.35
(22) OPLV	.33	-.20	.40	.16	.28	.24	.30	.27	.19	.31	.17	-.38
(23) LFT	-.15	.22	-.18	-.06	-.19	-.28	-.06	-.38	-.06	-.17	-.02	.27
(13) TIJD	1.00											
(14) GELD	-.15	1.00										
(15) CKEN	-.20	.21	1.00									
(16) CNORM	.02	.13	.20	1.00								
(17) HINK	.39	.61	.08	.14	1.00							
(18) BER	-.02	.31	.39	.13	.29	1.00						
(19) OPL	-.27	.13	.53	.09	.11	.54	1.00					
(20) CULOPV	-.22	-.01	.40	.12	-.17	.33	.54	1.00				
(21) CULBERV	-.26	.06	.38	.11	-.10	.36	.54	.55	1.00			
(22) OPLV	-.22	.05	.39	.08	-.11	.41	.61	.64	.71	1.00		
(23) LFT	.20	.26	-.05	.09	-.45	-.03	-.43	-.40	-.30	-.34	1.00	

Wellicht ten overvloede vestig ik er de aandacht op dat de inhoud van de hier gepresenteerde items voor culturele normen niet handelt over onderscheidingsdrang. Het gaat niet om uitspraken waarin men meedeelt gemotiveerd te zijn tot cultuurdeelname vanwege het exclusieve karakter van de activiteit. Voor de niet-deelnemers geldt volgens deze uitspraken wel dat het exclusieve karakter van cultuurvorm een reden is om weg te blijven; voor de deelnemers geldt dat zij zeggen dat cultuurdeelname echt iets is voor mensen met wie zij veel omgaan, alsook voor alle andere leden van de samenleving. Niet alleen heeft cultuur iedereen wat te bieden, ook moeten in opvoeding en onderwijs alle zeilen worden bijgezet om de anderen hiervan te overtuigen. Deze culturele normen verwoorden een "beschavingsoffensief".

Tabel 5.9: Regressievergelijkingen voor de samenvattende index en 12 culturele activiteiten: (a) alleen sociale achtergrond; (b) alleen verklarende variabelen; (c) achtergrond en verklarende variabelen.

		TIJD	GELD	CKEN	CNORM	LFT	CULOPV	OPL	CULBER	R
CULPART	a:					-.02	.28	.37	.13	.60
	b:	.23	.05	.46	.20					.63
	c:	.15	.09	.28	.20	-.15	.18	.13	.11	.73
BOEKBEZ	a:					.06	.12	.20	.20	.41
	b:	-.08	.20	.28	.19					.40
	c:	-.02	.16	.28	.06	-.03	.05	.13	.14	.47
SERLEZEN	a:					.03	.12	.42	.15	.57
	b:	.04	.15	.46	.06					.54
	c:	-.02	.16	.28	.06	-.10	.09	.23	.11	.63
POPLEZEN	a:					.06	.06	-.31	.06	.28
	b:	-.09	.09	-.21	.04					.25
	c:	-.04	.05	-.13	-.03	.10	.12	-.29	.07	.35
INSTRUM	a:					.03	.24	.12	-.03	.30
	b:	.04	.01	.27	.05					.30
	c:	-.02	.08	.20	.05	-.06	.22	.00	-.06	.38
TRADTEA	a:					-.00	.09	.19	.20	.39
	b:	.14	-.03	.32	.11					.40
	c:	.13	-.05	.21	.11	-.10	.07	.00	.22	.47
MODTEA	a:					-.13	.07	.28	.05	.42
	b:	.19	-.01	.26	.11					.40
	c:	.13	.03	.13	.15	-.20	-.00	.15	.05	.48
KLASCONC	a:					.18	.12	.31	.17	.48
	b:	.09	.05	.36	.15					.46
	c:	.09	.00	.22	.14	.03	.06	.11	.20	.54
POPCONC	a:					-.23	.15	.25	-.14	.46
	b:	.32	-.11	.25	-.01					.44
	c:	.22	-.01	.18	.03	-.23	.11	.11	-.11	.55
KUNSTMUS	a:					.08	.15	.32	.13	.47
	b:	.13	.04	.49	.09					.57
	c:	.11	.04	.38	.09	-.05	.09	.07	.11	.60
HISTMUS	a:					.19	.24	.14	.05	.33
	b:	.01	.02	.32	.07					.34
	c:	-.01	.01	.24	.06	.03	.15	.01	.06	.37
MONBEZ	a:					.10	.18	.29	-.05	.36
	b:	.10	.06	.32	.17					.43
	c:	.06	.09	.26	.17	.02	.12	.08	-.08	.45
TVKIJKEN	a:					.10	.18	-.29	-.01	.47
	b:	-.10	.00	-.33	.05					.36
	c:	-.00	-.05	-.14	.06	.12	-.21	-.21	.00	.51

": niet significant ($p > .05$). Ook getest werd de invloed van de variabelen: opleiding vader, beroep vader en huishoudinkomen, maar deze hebben geen significante effect.

5.2. Regressie-analyse

Wanneer we nu tot een daadwerkelijke verklaring van cultuurdeelname in de Utrechtse bevolking overgaan, maken we gebruik van de in tabel 5.8 gepresenteerde correlatiematrix. De matrix is verdeeld naar de drie soorten variabelen: culturele activiteiten, verklarende variabelen en sociale achtergrondvariabelen. Als de vraag naar de verklaring van deze relationele structuur eerst op eenvoudig niveau benaderd wordt, ligt het voor de hand de volgende regressievergelijkingen te berekenen:

- De voorspelling van culturele activiteiten uit sociale achtergrondvariabelen.
- De voorspelling van culturele activiteiten uit de vier verklarende variabelen.
- De voorspelling van culturele activiteiten uit de vier verklarende variabelen en de sociale achtergrondvariabelen.

Met regressiemodellen (a) worden beschrijvende vragen beantwoord, namelijk in hoeverre culturele activiteiten sociaal ongelijk gespreid zijn. Het regressiemodel (b) toetst de gedachte dat deelnemen aan culturele activiteiten een functie is van de vier gepostuleerde verklarende mechanismen. Bij regressiemodel (c) is vraag in welke mate de vier verklarende variabelen de invloed van de sociale achtergrond intermedieëren. De theoretische verklaring is volledig geslaagd te noemen als de invloeden van sociale achtergrondvariabelen wegvallen uit de regressie-vergelijking bij introductie van de verklarende variabelen.

In tabel 5.9 zijn al deze regressiemodellen gepresenteerd. In de eerste vergelijkingen handelt het om de afhankelijke variabele cultuurparticipatie (CPART), die als de som van alle onderscheiden cultuurdeelnamevormen (met uitzondering van televisie kijken en populair lezen) is te beschouwen. Omdat deze een gemiddeld beeld geeft voor alle culturele activiteiten, richten we de bespreking hierop. Het model (a) voor de algemene index van cultuurdeelname is:

CULTUURPARTICIPATIE

LEEFTIJD	-.02 ns
CULTURELE OPVOEDING	.28
OPLEIDING	.37
CULTURELE BEROEPSSTATUS	.13

R =	.63

Uit regressiemodel (a) blijkt dan dat cultuurparticipatie het sterkst gedifferentieerd is naar opleiding. Daarnaast zijn ook de culturele opvoeding en culturele beroepsstatus van belang, maar de leeftijd maakt geen verschil. Verder zijn er geen achtergrondvariabelen vermeld, omdat die geen of nauwelijks effect blijken te hebben. Uiteraard is dit eerst getoetst en de weggelaten variabelen zijn vermeld onder tabel 5.9: de opleiding van de vader, de beroepsstatus van de vader en het huishoudinkomen. Dit resultaat ten aanzien van cultuurdeelname komt overeen met bevindingen uit eerder onderzoek. De overeenkomsten met gelijksoortige analyses uit een onderzoek met gegevens die ook de stad Utrecht betreffen zijn groot (Ganzeboom, 1983a, 1984a). Daar werd een soortgelijke verhouding tussen de invloed van deze vier achtergrondvariabelen aangetroffen. Verder is de hier geconstateerde verhouding tussen de effecten van opleiding en beroepsstatus al vaak

in landelijk onderzoek aangetroffen (bijvoorbeeld Wippler, 1968; Bakker, 1985). Invloeden van culturele opvoeding op cultuurparticipatie zijn uit landelijk onderzoek niet bekend. Bakker (1985) vindt wel een effect van de opleiding van de ouders, maar van een wat geringere omvang. Regressiemodel (b) voor cultuurparticipatie levert als resultaat dat drie van de vier verklarende variabelen een significant predictieve waarde voor de mate van cultuurdeelname hebben. De sterkte van die predictie is uitgedrukt in de volgende regressiegewichten:

CULTUURPARTICIPATIE

CULTURELE KENNIS	.46
CULTURELE NORMEN	.20
GELDBUDGET	.05 ns
TIJDBUDGET	.23

R =	.63

Door de bank genomen legt culturele kennis bij de verklaring van culturele activiteit derhalve het grootste gewicht in de schaal, op afstand gevolgd door culturele normen en het tijdbudget. De invloed van het geldbudget verschilt niet significant van 0.

Bij de introductie van de achtergrondvariabelen in regressiemodel (c) blijkt dat de vier verklarende variabelen geen volledige verklaring kunnen bieden voor de ongelijkheid in cultuurdeelname, geconstateerd in regressiemodel (a), maar daar wel een groot deel van te kunnen interpreteren.

CULTUURPARTICIPATIE

LEEFTIJD	-.15
CULTURELE OPVOEDING	.18
OPLEIDING	.13
CULTURELE BEROEPSSTATUS	.11

CULTURELE KENNIS	.28
CULTURELE NORMEN	.20
TIJDBUDGET	.15
GELDBUDGET	.09

R =	.73

De achtergrondvariabelen blijven van invloed, hoewel de reductie van de effecten aanzienlijk is. Met name de coëfficiënt voor opleiding neemt behoorlijk af ten opzichte van model (a), namelijk van 0.37 naar 0.13 (-65%). Ook de invloed van culturele opvoeding verloopt gedeeltelijk via de verklarende variabelen, gezien de afname van 0.28 naar 0.18 (-35%). Interessant is verder dat bij het constant houden van de verklarende variabelen een invloed van leeftijd op cultuurdeelname naar voren komt. Jongeren blijken cultureel actiever dan ouderen (-0.15). Bij constant houden op alle overige variabelen wordt ook het effect van het geldbudget significant, maar het blijft klein. Alles bijeen genomen spreken de resultaten van de analyse het meest voor de informatiehypothese, maar de invloed van tijdbudgetten en statusmotivatie is daarmee toch niet geheel ondervangen.

De analyse voor de algemene index cultuurparticipatie geeft een soort gemiddeld resultaat. Aan verschillen tussen specifieke culturele activiteiten, die mede onderwerp van de hypothesen zijn, kan geen recht gedaan worden. Het is daarom praktisch de regressieresultaten voor de specifieke cultuurvormen tegen die voor cultuurparticipatie als algemene index af te zetten. Bij een vergelijking van de regressiemodellen van de afzonderlijke activiteiten met die voor cultuurparticipatie moet men er rekening mee houden dat deze overkoepelende variabele een hogere betrouwbaarheid heeft dan de deelactiviteiten (correlatiematrix tabel 5.8), en dat daarbij de regressiecoëfficiënten voor de algemene index om die reden hoger zullen zijn. Het gaat bij een vergelijking dus meer om het patroon van coëfficiënten dan om de hoogte. De meest saillante punten per activiteit laten zich als volgt opsommen. Onder de drie indicatoren voor lezen valt het boekenbezit op doordat het de index is die het meest substantieel in verband staat met verschillen in geldbudget. De ongelijkheid naar opleiding voor boekenbezit is niet zo groot. Dat is wel zo voor serieus lezen, dat van alle bestudeerde culturele activiteiten de grootste oververtegenwoordiging van hogere opgeleiden kent. De invloed van culturele kennis is vergeleken daarmee gering; ook hier is er een invloed van het geldbudget. Populair lezen heeft een negatief effect voor opleiding en culturele kennis. Andere variabelen hebben geen invloed. Traditioneel theater bezoeken lijkt sterk op de gesommeerde index voor cultuurparticipatie. De informatiecomponent is het belangrijkste en we vinden ook een relatief groot effect van het tijdbudget. Verder is de invloed van de culturele normen relatief groot, in vergelijking met de andere activiteiten. Al deze kenmerken gelden ook voor modern theater, maar daar is de invloed van culturele kennis geringer, en de invloed van opleiding groter. Dit is strijdig met de veronderstelling dat modern theater complex zou zijn. Kennelijk overheersen hier de relatief eenvoudige componenten. Klassiek concert lijkt in alle opzichten op de hier besproken theatersoorten: culturele kennis en culturele normen zijn het belangrijkste. Het popconcert wijkt hiervan af door de relatief grote invloed van het tijdbudget, de afwezigheid van invloed van culturele normen, het grote leeftijdseffect en het negatieve effect van culturele beroepsstatus. De nulde orde correlatie tussen leeftijd en het bezoeken van popconcerten is van alle culturele activiteiten zelfs de hoogste. Het bijwonen van popconcerten als culturele activiteit valt derhalve wat uit de toon. Hoger opgeleiden zijn bij popconcerten vrijwel even sterk oververtegenwoordigd als bij klassieke concerten. Een gedeelte van dit sterke opleidingseffect komt voor rekening van de oververtegenwoordiging van jongeren, die nu eenmaal hoger opgeleid zijn dan ouderen. Instrument spelen wijkt dan enigszins af, door het uitspringende effect van de culturele opvoeding. Een instrument spelen leert men kennelijk niet zozeer op school, maar thuis. Er is echter geen effect van de beschikbare tijd op het musiceren. Cultuurhistorische musea kennen slechts een relatief geringe oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden, maar toch is culturele kennis de belangrijkste determinant. Het bezoek aan cultuurhistorische musea is één van de weinige activiteiten, waarbij het tijdbudget geen enkele rol van betekenis speelt. Bij kunstmusea is dat wel het geval en deze activiteit spant de kroon in de invloed van culturele kennis. Gezien het feit dat relatief veel vragen uit de kennistest op beeldende kunst en kunsthistorie betrekking hebben, is dit niet verrassend. Ook monumentenbezoek valt binnen het bekende stramien, al heeft het een relatief groot effect van culturele normen. Televisie kijken vertoont een patroon dat geheel tegengesteld is aan dat van

de meeste culturele activiteiten. Het is met name populair onder lager opgeleiden, met lage scores op culturele opvoeding en culturele kennis. Het kijken naar televisie wordt het meest gedaan door mensen die in toerusting duidelijk verschillen met de meeste cultuuredeelnemers. Verder is er geen effect van de beschikbare tijd.

Deze samenvatting van de regressievergelijkingen uit tabel 5.9 resulteert in beschrijvingen van culturele publieksgroepen. In hoeverre zijn deze beschrijvingen nu in verband te brengen met de geformuleerde hypothesen over de invloed van tijdbudgetten, geldbudgetten, culturele kennis en culturele normen? Bovenstaande argumenten kunnen worden opgesplitst in (a) resultaten die voor de theorie spreken, (b) resultaten die ertegen spreken, en (c) resultaten die onverklaarbaar zijn met de hier gepresenteerde mechanismen.

De invloed van het tijdbudget is in de helft van de gevallen goed traceerbaar. Het meest springt de invloed van het tijdbudget naar voren bij theater en concertbezoek, dat zich in de druk bezette avonden afspeelt. De 'thuisactiviteiten' die niet aan een bepaald tijdstip gebonden zijn, differentiëren niet naar beschikbare tijd. Tegen de veronderstellingen over de invloed van beschikbare tijd spreekt echter dat instrument spelen (een tijdsintensieve activiteit) niet duidelijk verschil tussen mensen met veel en met weinig beschikbare tijd. Ook treden er variaties in het effect van beschikbare tijd op (namelijk tussen klassiek en popconcert en tussen kunstmusea en cultuurhistorische musea) die niet goed zijn terug te voeren op de veronderstellingen die tot nu toe over beschikbare tijd naar voren zijn gebracht.

De invloed van het geldbudget is voor de meeste culturele activiteiten niet significant, maar het teken van de meeste coëfficiënten is toch zo dat mensen met een ruimer budget iets vaker gaan. Dat is ook terug te vinden in de significante coëfficiënt voor de index voor cultuurparticipatie in model (c). Een duidelijk significant effect constateren we alleen voor de duurste activiteiten, namelijk die activiteiten die betrekking hebben op de aanschaf van boeken en lectuur (boekenbezit).

Culturele kennis is de meest differentiërende factor voor cultuurdeelname. De invloed van culturele kennis is duidelijk gerelateerd aan de complexiteit van de activiteit. In twee gevallen (populair lezen, televisie kijken) is de invloed van culturele kennis negatief, hetgeen erop duidt dat die activiteiten zo'n geringe complexiteit hebben dat zij negatieve reacties bij cultuurkenners uitlokken. Serieus lezen en kunstmusea doen klaarblijkelijk een groot beroep op intellectuele vaardigheden in vergelijking met hun tegenhangers (namelijk populair lezen, respectievelijk cultuurhistorische musea en architectuurbezoek). Ook het verschil tussen klassieke concert en popconcert is overeenkomstig de hypothesen. Het verschil is echter niet groot. Een negatief resultaat is echter dat ook een grote invloed wordt aangetroffen van culturele kennis op het bezoeken van popconcerten.

De culturele normen hebben eveneens een consistente invloed op culturele activiteiten. Dit is overeenkomstig de veronderstellingen sterker in het geval van prestigieuze activiteiten als klassieke concertbezoek en modern en traditioneel theaterbezoek.

5.3. Het lineair-structurele model

Hoewel met regressievergelijkingen een goed inzicht in de causale structuur

van de gegevens over de Utrechtse bevolking te verkrijgen is, biedt deze wijze van analyse op een aantal punten geen directe informatie. Ten eerste blijft onduidelijk welke intermediaire rol de vier verklarende variabelen daadwerkelijk spelen in de verklaring van de invloeden van achtergrondkenmerken op culturele activiteiten. Daarvoor is immers niet alleen de werking van de verklarende variabelen van belang, maar ook hoe en de mate waarin ze samenhangen met de achtergrondvariabelen. Ten tweede zeggen de regressievergelijkingen niets over de onderlinge overlapping van de diverse publieksgroepen. Weliswaar impliceren de geschatte vergelijkingen enige overlapping, maar de grootte is niet berekend en of deze waarden met de werkelijkheid overeenstemmen is niet bepaald. Tenslotte resulteert, ondanks de vereenvoudigende aanpak, een onoverzichtelijk geheel. We constateren een veelheid aan coëfficiënten, die in verschillende mate bevestigingen dan wel weerleggingen van de theorie zijn. Een simultane aanpak, waarin alle hoofdelementen van het model tegelijkertijd en gestructureerd bepaald worden, is daarom gewenst.

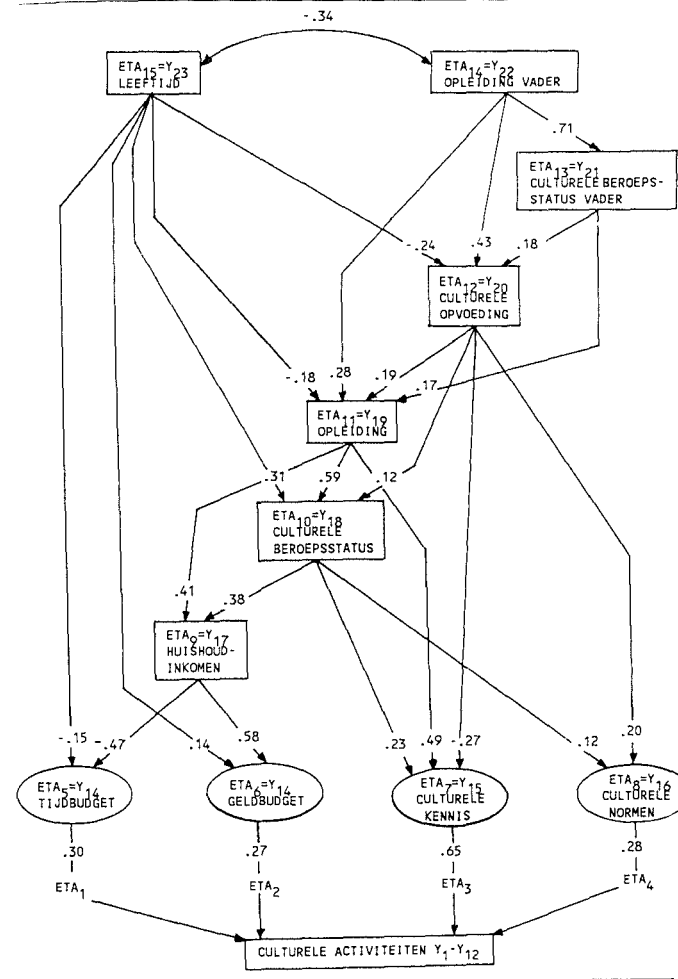
De mogelijkheid tot een simultane aanpak wordt geboden door het in het vorige hoofdstuk uiteengezette lineair-structurele model (zie §4.2.), waarin factoranalyse en regressie-analyse gecombineerd worden. In zo'n lineair-structureel model zijn de onafhankelijke variabelen in een causale structuur geplaatst. Het is mogelijk met een dergelijk model de informatie uit de regressievergelijkingen samen te vatten en tegelijkertijd een inzicht te krijgen in de verhouding tussen de verschillende (indirecte) effecten. Tabel 5.8 geeft voor dit model nog steeds de te verklaren correlatieve structuur weer. De schatting van het model is uitgevoerd met het LISREL-programma (Jöreskog & Sörbom, 1978). Het uiteindelijke geconstrueerde model is in staat de correlatieve structuur te reproduceren met een likelihood ratio van 368 bij 167 vrijheidsgraden. Hoewel dit resultaat aanduidt dat de geïmpliceerde correlatiematrix significant afwijkt van de werkelijke matrix, is het toch heel behoorlijk. Het resulterende lineair-structurele model is weergegeven in de figuren 5.10 en 5.11. Het model valt uiteen in twee delen. Eerst bespreken we de relaties tussen de achtergrondvariabelen en hun invloed op de verklarende variabelen (§5.3.1.) en vervolgens gaan we in op de relaties tussen de verklarende variabelen en de te analyseren 12 activiteiten (§5.3.2.).

5.3.1. De causale structuur van achtergrond- en verklarende variabelen

In figuur 5.10 is het eerste deel van het model weergegeven. Daarbij spelen alleen de achtergrondvariabelen (leeftijd, opleiding vader, culturele beroeps-status vader, culturele opvoeding, opleiding, culturele beroepsstatus, huishoudinkomen) en de vier verklarende variabelen (tijdbudget, geldbudget, culturele kennis, culturele normen) een rol. Omdat alle achtergrondvariabelen via één indicator gemeten zijn, zijn latente variabelen hier niet vereist. In figuur 5.10 zijn ook de achtergrondvariabelen naar hun causale orde weergegeven. Dit verhoogt het inzicht in de werking van de sociale achtergrondkenmerken. De resultaten gepresenteerd in figuur 5.10 bestaan uit een aantal relaties tussen de achtergrondvariabelen, die min of meer bekend zijn uit eerder onderzoek. Ze kunnen als volgt opgesomd worden:

- Personen uit een jongere generatie hebben over het algemeen hoger opgeleide ouders. Onafhankelijk daarvan blijken zij ook meer culturele opvoeding en opleiding genoten te hebben. Ouderen bereiken daarnaast een hogere (culturele) beroepsstatus, bij gegeven opleiding. Dit is ongetwijfeld

Figuur 5.10: Effecten van sociale achtergrond op verklarende variabelen.

- een levensfase-effect.
- De culturele opvoeding van een persoon is in veel sterkere mate een functie van de opleiding van de vader, dan van de culturele beroepsstatus van de vader.
 - De opleiding is voor een groot deel afhankelijk van de opleiding van de vader. Daarnaast spelen ook de leeftijd (jongere generaties) en de beroepsstatus van de vader een rol. Los daarvan is er een klein, maar significant effect van de culturele opvoeding.[1]
 - Culturele beroepsstatus is in belangrijke mate een resultante van de gevolgde opleiding. Er is tevens een klein effect van de culturele beroepsstatus van de vader. Ouderen hebben zich een hogere beroepsstatus verworven.
 - Het inkomen tenslotte is het resultaat van de gevolgde opleiding en de beroepsstatus.
- Tot zover de relaties tussen de achtergrondvariabelen. Figuur 5.9 bevat ook de relaties tussen deze achtergrondvariabelen en de vier verklarende variabelen:
- Het tijdbudget is voornamelijk een functie de leeftijd. Daarnaast is er een sterke correlatie met het geldbudget. Het verband met het geldbudget komt voort uit het feit dat de grootte van het gezin is gebruik bij de constructie van beide variabelen.
- Bij bestudering van het residuenpatroon blijken de hier weergegeven relaties tussen sociale achtergrond en de vier verklarende variabelen de onderlinge correlaties van de verklarende variabelen niet voldoende te representeren. Met name tussen het tijdbudget en het geldbudget bestaat nog een significante residuele correlatie, die niet is terug te voeren op de gemeenschappelijk achtergrond van leeftijd, beroep en opleiding. Bij het vinden van deze residuele correlatie denkt men wellicht aan een bevestiging van Beckers (1976) theorie over de substitueerbaarheid van tijd en geld. Hoewel een dergelijk mechanisme mogelijk een rol speelt, is de meest aannemelijke verklaring van het residu aanzienlijk prozaïsch. Bij de beide budgetten is immers de levensfase (het hebben van een partner en kinderen) in de definitie gebruikt. Aan deze overlappende definities is tegemoet gekomen door een gefixeerde residuele correlatie op te nemen tussen het tijdbudget en het geldbudget.
- Het geldbudget is verbonden met de leeftijd en tevens in sterke mate met het inkomen. Personen met een hoger inkomen en ouderen (dat wil zeggen: zij die al verder gevorderd zijn in de levenscyclus) houden na correctie voor primaire uitgaven meer vrij besteedbaar geld over. Gezien het feit dat het bij het geldbudget om een analytische functie van inkomen en het aantal afhankelijke personen gaat, was dit alleen maar te verwachten.
 - Culturele kennis is zeer sterk verbonden met de opleiding en in mindere mate met culturele opvoeding. Daarnaast beschikken jongeren over meer culturele kennis en vaardigheden. Merk op dat de culturele beroepsstatus niet van invloed is op de culturele kennis. Ook belangrijk is dat de structurele kenmerken van de vader, zoals zijn opleiding, slechts indirect van invloed zijn op culturele kennis.
 - De culturele normen staan onder invloed van de culturele opvoeding en de culturele beroepsstatus. Daarnaast zijn het de ouderen die vaker deze

(1) Dit is andermaal een bevestiging van de hypothese van Bourdieu (DiMaggio, 1982; DiMaggio & Mohr, 1985; De Graaf, 1986), dat culturele vaardigheden, opgedaan in de opvoeding, de kansen op succes in de schoolcarrière bevorderen.

normen hanteren. Opmerkelijk is dat de opleiding niet bijdraagt aan de adhesie met deze normatieve uitspraken. Dit is opmerkelijk, omdat hoger opgeleiden in het algemeen cultureel zeer actief te zijn én een groot aantal van de geformuleerde uitspraken juist betrekking hebben op de functie van het onderwijssysteem (vergelijk tabel 5.6).

5.3.2. Culturele activiteiten en verklarende variabelen

In tabel 5.11 is de tweede stap in het lineair-structurele model weergegeven: de factoranalyse van de twaalf activiteiten vanuit de vier verklarende variabelen. Zoals uiteengezet in hoofdstuk 4, betreft het hier een vorm van confirmerende factoranalyse, waarbij de rotatie is bepaald door het causaal effect van de verklarende variabelen op de latente factoren. Bij deze factoroplossing zijn twee soorten coëfficiënten van belang: de causale effecten van de vier verklarende variabelen en de afzonderlijke factorladingen voor de culturele activiteiten.

De eerste vier coëfficiënten representeren het onderling gewicht van de vier theoretisch onderscheiden determinanten van cultuurdeelname. Dat zijn:

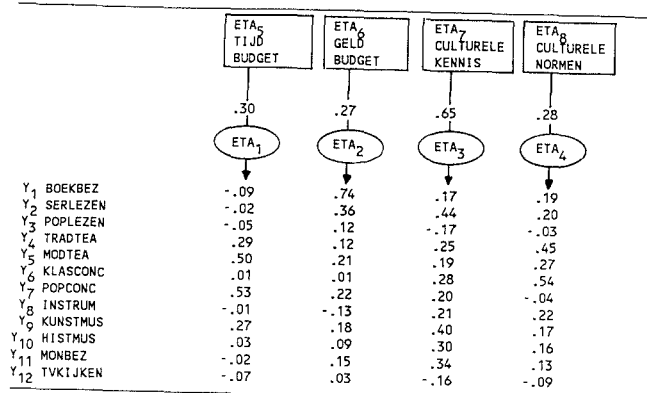
<i>TIJDBUDGET</i>	.30
<i>GELDBUDGET</i>	.27
<i>CULTURELE KENNIS</i>	.65
<i>CULTURELE NORMEN</i>	.28

De determinanten blijken alle vier van belang te zijn voor de verklaring van culturele activiteit. De belangrijkste determinant is de culturele kennis. Dat is overeenkomstig de conclusies ontleend aan de regressie-analyse. Een verschil met deze conclusies is echter dat de sterkte van culturele kennis nu gekwantificeerd is. Verder is een verschil dat de sterkte van de andere determinanten ook kwantitatief bepaald is. De sterkte van de invloeden van culturele normen, tijdbudget en geldbudget ontloopt elkaar niet veel.

De andere coëfficiënten in tabel 5.11 zijn de factorladingen. Zoals uiteengezet in hoofdstuk 4 zijn deze ladingen te beschouwen als uit het datamateriaal geschatte objectkenmerken: benodigde tijd, financiële prijs, complexiteit en statusverlening. Naarmate een coëfficiënt hoger is, kan dit geïnterpreteerd worden als een versterking van het effect van de betreffende achtergrondvariabele.

De meeste coëfficiënten voor de tijdbudget-factor zijn positief of vrijwel 0. Een eventuele sterk negatieve coëfficiënt zou geduid hebben op het feit dat personen met weinig tijd een voorkeur hebben voor een bepaald soort culturele activiteiten. Zo'n resultaat zou ook niet erg voor de hand liggen. Vergelijken we de geschatte coëfficiënten met de vooraf aangegeven hypothesen, dan constateren we dat de grootste effecten van het tijdbudget inderdaad uitgaan naar de cultuurdeelnamevormen, theater- en popconcert-bezoek, die extra gevoelig zijn voor tijdsdruk, omdat zij buitenshuis plaatsvinden en gedurende 'prime time', in een aaneengesloten periode. Verder blijkt het bezoek aan kunstmusea ook mede bepaald door een tijdsfactor. Een uitzondering is de nul-coëfficiënt van klassiek concertbezoek. Dit resultaat voor klassiek concertbezoek is niet goed interpreteerbaar en viel ook vanuit de resultaten van de regressie-analyse niet te verwachten. Daarin bleek namelijk beschikbare tijd wel enige invloed op klassiek concertbezoek te hebben. Het lijkt nog het meest aannemelijk dat het lineair-structureel

Figuur 5.11: Factoranalyse van de 12 culturele activiteiten volgens het lineair-structureel model.

model ons hier naar een verkeerde conclusie leidt. Ook de coëfficiënten voor de geldbudget-factor zijn vrijwel allemaal positief. Alleen het muziekinstrument bespelen heeft een negatieve coëfficiënt. Analooq aan de conclusie bij het tijdbudget betekent dit dat er geen activiteiten zijn met een oververtegenwoordiging van mensen met relatief weinig geld tot hun beschikking. Personen met een gering geldbudget gaan overal minder naar toe, maar vooral minder naar de dure dingen. In afwijking van de invloed van het tijdbudget zijn de ladingen bij de geldbudgetfactor over het algemeen zeer laag. Uitzonderingen zijn het boekenbezit en het serieus lezen. De andere activiteiten zijn blijkbaar zo goedkoop dat de hoeveelheid beschikbaar geld nauwelijks van invloed is. De ladingen van de factor, die door culturele kennis gestructureerd wordt zijn relatief hoog, vergeleken met die voor de andere drie factoren. Twee factorladingen zijn duidelijk negatief, namelijk die voor populair lezen en die voor televisie kijken. De complexiteit van deze activiteiten is blijkbaar zo laag dat zij ligt onder de gemiddelde informatiecapaciteit van de ondervraagden. Deze activiteiten zijn met name populair onder mensen met een geringe culturele kennis en wekken afkeer bij mensen met veel kennis. Ook de andere verschillen tussen de ladingen bevestigen de aannamen over de complexiteit van activiteiten. Klassieke concerten zijn complexer dan popconcerten, kunstmusea zijn complexer dan cultuurhistorische musea en serieus lezen is de meest complexe bezigheid van alle. Minder in overeenstemming met de hypothesen lijkt dat modern theater minder complex is dan traditioneel theater. Onder het modern theater zijn echter niet alleen relatief complexe vormen van (experimenteel) theater gerekend, maar ook politiek en vormingstheater. Het is aannemelijk dat deze relatief eenvoudige theatervormen verantwoordelijk zijn voor de geringe complexiteit. Tenslotte de mate waarin culturele activiteiten statusdrempels hebben, af te

lezen aan de ladingen op de factor voor culturele normen. Er zijn drie licht negatieve coëfficiënten: populair lezen, popconcert en tv-kijken. Dat komt overeen met de veronderstellingen. Aan de andere kant zijn de meest voor statusmotieven gevoelige activiteiten de van oudsher meest prestigieuze cultuurvormen: traditioneel theater en klassiek concert. Deze twee cultuurvormen worden op afstand gevolgd door de andere culturele activiteiten, die geringere positieve ladingen hebben.

Met uitzondering van de lading van klassiek concertbezoek op de tijdsfactor gelijken de resultaten van het lineair-structurele model op die van de regressie-analyse in de voorgaande paragraaf. Waar zitten nu de verschillen tussen de eerder behandelde regressievergelijkingen en het lineair-structureel model? Zijn er verschillen in uitkomsten en waaraan is de voorkeur te geven? Technisch gezien proberen beide procedures de gegeven correlatiematrix (tabel 6.8) te reproduceren. De regressie-analyse houdt daarbij alleen rekening met de invloed van de achtergrond- en verklarende variabelen op de culturele activiteiten, terwijl in het lineair-structurele model ook de onderlinge correlaties van de culturele activiteiten in de analyse zijn betrokken. Daardoor levert het lineair-structurele model ook informatie over welke activiteiten bij elkaar (op dezelfde latente factoren) 'horen'. De aard van de factoren is daarbij voorgestructureerd op basis van de vier verklarende variabelen. In het lineair-structurele model is daarbij het patroon beknopter samen te vatten dan met regressievergelijkingen. Tot sterke inhoudelijke verschillen leiden de beide procedures daarom niet.

Een belangrijk resultaat is dat de regressievergelijking voor gemiddelde cultuurdeelname nauwelijks een effect van het geldbudget oplevert, terwijl er in het lineair-structurele model wel een significante bijdrage van het geldbudget wordt aangetroffen. Dit komt doordat dit effect alleen werkelijk gevolgen heeft voor activiteiten met een behoorlijk hoge lading op de factor voor geldbudget, voor de hele dure activiteiten. Voor de overige activiteiten valt het effect weg omdat er praktisch geen kosten zijn. Bij een gedetailleerde bestudering van de regressievergelijkingen uit tabel 5.9 is een overeenkomstig patroon te vinden. De regressiemodellen lijken globaal gezien een weerlegging van een universele economische wetmatigheid (dat hogere inkomensgroepen een grotere consumptie van culturele activiteiten hebben) op te leveren. Het lineair-structureel model laat zien dat deze wetmatigheid wel in de gegevens is terug te vinden, maar in de meeste gevallen eenvoudigweg niet van toepassing is.

5.4. Bijzondere onderwerpen

In de vorige paragrafen is ernaar gestreefd een gedetailleerd, maar tegelijkertijd compact beeld van de culturele activiteiten van de inwoners van de stad Utrecht te schetsen. Daarbij vormde de verklarende theorie over cultuurdeelname afgeleid uit een individueel keuzemodel het uitgangspunt. Hierdoor was het mogelijk een simultane schatting van het gewicht van de in het keuzemodel opgenomen variabelen te verkrijgen. Daarbij zijn echter enige onderwerpen blijven liggen, die een directe relevantie hebben voor onze vraagstelling. Omwille van de betooglijn zijn opgenomen die in de bovenstaande analyse buiten beschouwing gebleven. In deze paragraaf worden een aantal van deze bijzondere aspecten van cultuurdeelname behandeld.

5.4.1. Esthetische waardering voor architectuur en schilderkunst

De hier toegepaste theorie voor cultuurdeelname berust op de veronderstelling dat de leden van een samenleving tot culturele activiteit komen, omdat en voorzover zij waardering opbrengen voor kunstzinnige producten. De hypothesen over tijd en geld geven daarbij de noodzakelijke voorwaarden voor deelname aan: men moet over een zekere hoeveelheid tijd en geld beschikken om cultureel actief te zijn. Maar alleen restricties brengen mensen niet tot activiteit. Mensen hebben een positief stimulerende motivatie nodig om tot deelname aan culturele activiteit te komen. In onze theorie zijn daarover ook twee hypothesen opgenomen. Volgens de informatiehypothese zijn verschillen in cultuurdeelname afhankelijk van de mate waarin personen in staat zijn aangeboden culturele informatie te verwerken en daardoor waardering te krijgen voor die kunstobjecten. Volgens de statushypothese zijn de verschillen eerder terug te voeren op de mate waarin bepaalde kunstuitingen 'en vogue' zijn in het eigen sociale netwerk. De strategie om deze redenering over cultuurdeelname te toetsen was in zekere zin een tamelijk indirecte. Niet de waardering voor het kunstaanbod, maar de (gerapporteerde) gedragskeuzen die daaruit voortvloeien, zijn immers in de voorgaande analyses de afhankelijke variabelen. Deze gedragskeuzen staan echter niet alleen onder invloed van motiverende factoren, maar ook onder invloed van conditionerende voorwaarden als de beschikbaarheid van het gebodene en de beperkingen die tijd- en geldbudget aan bepaalde gedragskeuzen opleggen.

Het Utrechtse onderzoek biedt over de waardering voor kunstzinnige objecten ook directe informatie, die niet is afgelezen aan door praktische mogelijkheden beperkte gedragskeuzen. In het onderzoek is namelijk een vraagstelling opgenomen omtrent de waardering voor een serie van acht foto's van Utrechtse gebouwen én voor een serie van acht reproducties (ansichtkaarten) van werk van Nederlandse schilders in Nederlandse musea. De ondervraagden is eerst gevraagd of zij het object thuis wisten te brengen (plaats noemen; schilder noemen), en vervolgens of hij wilde aangeven in hoeverre zij het voorgeschotelde object "heel mooi", "mooi", "lelijk" dan wel "heel lelijk" vonden. Het herkenning gedeelte van deze vraag maakt onderdeel uit van het instrument om culturele kennis te meten (tabel 5.6). De vragen naar esthetische waardering zijn het onderwerp van in de hier volgende analyse.

Waardering van architectuur in het Monumentenonderzoek

De analyse van esthetische waardering van kunstobjecten bouwt voort op de analyse waarvan in mijn dissertatie "Cultuur en Informatieverwerking" (Ganzeboom, 1984a) verslag is gedaan. Een van de hoofdvragen van dat onderzoek was hoe esthetische waardering voor architectuur te verklaren valt. Het daarbij gebruikte datamateriaal was afkomstig uit een onderzoek naar "Beleving van Monumenten" (Ganzeboom, 1982a, 1983a), waarin de centrale problemstelling zich richtte op de vraag hoe als monument beschermde architectuur gewaardeerd wordt in verhouding tot (nog) niet als monument beschermde architectuur. In dat onderzoek is aan de ondervraagden (ook een steekproef uit de Utrechtse bevolking) een serie van 96 foto's van gebouwen in de binnenstad van Utrecht ter beoordeling voorgelegd. Het resultaat van dit onderzoek was dat oudere en als monument beschermde gebouwen op aanzienlijk meer waardering onder de bevolking mogen rekenen dan modernere gebouwen. Zelfs wanneer de oudere objecten vergeleken werden met moderne objecten van internationaal erkend niveau in de stad Utrecht,

zoals de Stadsschouwburg van Dudok en het Muziekcentrum van Herzberger. Het verschil in waardering tussen deze twee categorieën (oud en modern) werd in eerste instantie teruggevoerd op een afleiding uit de informatiehypothese. Die gaat uit van de visuele variatie (formele informatie) die door gebouwde omgevingen wordt geboden. Oudere gebouwen worden mooier gevonden omdat zij een grotere hoeveelheid visuele informatie (zo mogelijk in de hand gehouden door een evenwichtige compositie) bieden dan moderne gebouwen. Deze redenering bleek evenwel niet goed op te gaan (Ganzeboom, 1984a, p. 170-172). Weliswaar was het voorspelde verband tussen visuele variatie en esthetische waardering aantoonbaar, maar het was niet buitengewoon sterk. Problematischer voor de verklaring was echter dat er praktisch geen relatie werd aangetroffen tussen de ouderdom van een gebouw en de hoeveelheid geboden visuele variatie. Er bleken bij nadere inventarisatie behoorlijk wat laag gewaardeerde, maar sterk gevarieerde moderne bebouwing te bestaan (prominent voorbeeld: het interieur van het winkelcomplex Hoog Catharijne). Ook bestaan er een aantal oudere gebouwen met een tamelijk eenvoudige vormgeving, die verhoudingsgewijs hoog gewaardeerd werden (bijvoorbeeld hofjes, woonhuizen).

Een tweede poging om het verschil in waardering tussen oudere en moderne bebouwing te verklaren werd gericht op de semantische aspecten van straatbeelden. Doorslaggevend bij de waardering op semantisch niveau bleken twee soorten factoren te zijn. De eerste groep determinanten heeft betrekking op de functie van de bebouwing in het stadsbeeld. Een hoog gewaardeerde functie bleek daarbij die van rustpunt in de stad, in contrast met typisch stedelijke functies als verkeer en winkels. Als indicaties voor een rustpunt-functie werden natuurlijke elementen als groen en water genomen. De tweede groep determinanten van esthetische waardering heeft te maken met traditionaliteit. De meeste waardering kregen gebouwen die in traditionele bouwmaterialen (met name baksteen) en vormen (lijstgevels, schuine daken) zijn uitgevoerd, terwijl moderne bouwmaterialen (als beton, glas en kunststof) zelfs negatief werden gewaardeerd. Het is niet zozeer de objectieve ouderdom die men waardeert, maar meer de pretentie van ouderdom en traditionaliteit die met het gebouw verbonden is. Gebouwen in neo-stijlen, lopend van neo-rennaissance tot 'nieuwe truttigheid' ('aangepaste nieuwbouw'), werden in verhouding tot hun ouderdom bijvoorbeeld systematisch hoog gewaardeerd.

Deze resultaten zijn te verklaren vanuit de informatiehypothese, als men uitgaat van de aanname dat een rustpunt-functie en traditionaliteit vormen van de-activerende informatie zijn. Dan wordt ook de veronderstelling aannemelijker, dat semantisch het verschil tussen oudere en nieuwere objecten ligt in het feit dat nieuwere objecten moeilijk te begrijpen en te waarderen zijn, omdat ze als het ware een overmaat aan complexe informatie bieden. Zo'n aanname sluit goed aan bij gangbare opvattingen over de verhouding tussen klassieke en moderne kunst. Moderne beeldende kunst ziet er soms niet zo ingewikkeld uit, maar het is heel moeilijk om er waardering voor op te brengen. De reden daarvoor is dat het plezier bij het waarderen van moderne objecten zit in een soort informatie die niet direct aan het object is af te lezen, maar ontleend moet worden aan middelrijke bronnen. Men moet een ervaren kunstparticipant zijn en al veel van moderne kunst (architectuur) weten om ervan te kunnen genieten.

Een verklaring opstellen is een, haar toetsen is een tweede. Daarvoor is het noodzakelijk dat men zich richt op de verschillen tussen personen met een verschillende mate van culturele vaardigheid. Wanneer moderne architectuur

Tabel 5.12: Factoranalyse van voorkeuren voor architectuur en schilderkunst.

Bouwkunst	Bouwjaar	M	SD	OUD	MODERN
2. Kloostergang St. Marie	1200	3.3	0.6	.75	-.13
1. Achter den Dom	1400	3.4	0.6	.71	-.06
3. Geertekerk	1400	3.1	0.7	.63	.01
6. Stadhuis	1800	2.9	0.8	.13	.05
5. Politiebureau Tolsteeg	1925	2.2	0.8	.14	.47
4. Stadsschouwburg	1940	2.4	0.9	.09	.61
7. Muziekcentrum	1975	2.1	0.9	-.06	.36
8. Boven Clarenburg (HC)	1975	2.1	0.9	-.07	.38
Schilderkunst	Eeuw	M	SD	OUD	MODERN
8. Vermeer, Melkmeisje	17e	2.9	1.0	.86	-.15
7. Dou, Rembrandts moeder	17e	2.9	1.0	.78	-.24
1. Van Gogh	19e	2.8	1.0	.31	.33
6. Israëls, Strand	19e	2.8	1.0	.40	-.00
5. Mondriaan	20e	2.1	1.1	-.14	.52
3. Lucebert	20e	1.7	0.9	.04	.55
4. Appel, Feest in Lapland	20e	1.8	1.0	-.07	.61
2. De Kooning	20e	1.9	1.1	-.13	.55

laag gewaardeerd is omdat zij moeilijk is om te bevatten, dan volgt daaruit volgens de informatiehypothese dat personen met grotere culturele vaardigheid relatief veel waardering voor moderne bouwkunst opbrengen. In het Utrechtse Monumentenonderzoek is dit getoetst door de verschillen te bekijken tussen hoger en lager opgeleiden, tussen cultureel actieven en cultureel inactieven en tussen personen met een grote kennis van de geschiedenis van de bouwkunst en anderen. Bovenstaande redenering bleek toen niet op te gaan. Over het geheel waren de verschillen niet groot. Voorzover ze wel bestonden, stonden hoger opgeleiden, cultureel actieven en personen met veel culturele kennis juist negatiever tegenover moderne architectuur dan hun tegenpolen. Om een verklaring vanuit de informatietheorie te redden, moest uitdrukkelijk een beroep worden gedaan op ad hoc argumenten. De bevindingen zouden specifiek voor de Utrechtse omstandigheden kunnen zijn, omdat een deel van de voorgelegde moderne objecten uit het Hoog Catharijne complex afkomstig is. Hoger opgeleiden kunnen wellicht beter beoordelen welk een aantasting de aanleg van dit moderne winkel- en kantorencomplex voor de oude stad betekend heeft. De weerzin van de cultureel competenten geldt dan volgens deze redenering niet de moderniteit van de getoonde objecten, maar de aantasting van de oude stad. Door personen met een geringere culturele competentie is deze aantasting misschien niet eens opgemerkt. De bevindingen kunnen ook specifiek zijn voor architectuur, omdat bebouwing niet als kunst, maar als gebruiksvoorwerp wordt ervaren. Het was niet mogelijk deze redeneringen met het beschikbare materiaal op de proef te stellen. Dat kan met het materiaal dat in het Utrechtse onderzoek uit 1984/1985 is verzameld ook niet, maar wel is het mogelijk om dezelfde redenering nog eens op geldigheid te toetsen, maar nu niet alleen met waardering voor architectuur, maar ook met waardering voor schilderkunst.

Tabel 5.13: Relatie tussen achtergrondvariabelen, cultuurdeelname en verschillen in waardering voor MODERNE versus OUDE objecten.

	VOORKEUR VOOR MODERNE BOVEN TRADITIONELE ARCHITECTUUR (*)		VOORKEUR VOOR MODERNE BOVEN TRADITIONELE SCHILDERKUNST (**)	
	r	B	r	B
LEEFTIJD	.13			
CULTURELE OPVOEDING	-.07		.33	
CULTURELE OPVOEDING	-.11	-.12	.47	.31
OPLEIDING	-.01		.22	
CULTURELE STATUS	.04	.14	.28	
CULTURELE KENNIS	-.02		.08	
CULTURELE NORMEN	-.06		.40	.16
CULTUURDEELNAME				.53
R	=		.18	

(*) Vergelijk tabel 5.12; Waardering voor Stadhuis is weggelaten uit index.
 (**) Vergelijk tabel 5.12; Waardering voor Van Gogh is weggelaten uit index.

Analyse

In het onderzoek naar de Utrechtse bevolking uit 1984/1985 zijn twee series foto's van acht gebouwen, respectievelijk acht schilderijen aan de onder-vraagden ter beoordeling aangeboden. Variatie in ouderdom was daarin voor zowel schilderijen als gebouwen nadrukkelijk aanwezig. In tabel 5.12 wordt de factoranalyse voor de beide sets gerapporteerd, waaruit duidelijk blijkt dat de ouderdom van de objecten ook hier overheersend is voor de gemiddelde waardering én voor de factorstructuur waarin de esthetische oordelen uiteenvallen. Oudere objecten worden boven de modernere geprefereerd. In beide gevallen valt de factorstructuur uiteen in twee factoren (oud en modern), hetgeen wijst op een tegenstelling die wordt ervaren tussen oudere en nieuwere objecten en tussen de ondervraagden die uiteenvallen in een groep die grotere sympathie heeft voor oudere objecten en een groep die grotere sympathie heeft voor modernere objecten. Op basis van deze factorstructuur zijn uit de variabelen twee indices geconstrueerd. Een die het verschil in waardering tussen de moderne gebouwen en de oudere gebouwen aangeeft en één die het verschil in waardering tussen de oudere schilderijen en de moderne schilderijen aangeeft. Bij deze indexconstructie zijn de twee objecten die zowel met oud als modern in verband staan (namelijk het Stadhuis, respectievelijk Van Gogh) weggelaten. Vervolgens is de invloed van de achtergrondvariabelen en de mate van culturele activiteit op deze indicatoren van esthetische voorkeuren berekend in tabel 5.13. De regressievergelijking van verschil in waardering voor oude boven moderne architectuur laat zien dat er wat dit betreft weinig variaties in waardering zijn tussen de onderscheiden groepen. Evenals in het eerdere onderzoek hebben hoger opgeleiden significant meer waardering voor oudere objecten. Wanneer in de regressievergelijking de opleiding constant is gehouden, blijken personen met een grotere culturele kennis weer meer waardering voor moderne objecten te hebben. Deze relaties zijn weliswaar significant, maar niet erg sterk. Het is onduidelijk hoe ze te interpreteren.

Vatten we deze analyse van esthetische oordelen samen, dan valt te wijzen op de sterke relatie tussen de ouderdom van de culturele objecten en de esthetische waardering ervoor: hoe ouder, hoe mooier. Volgens de factoranalyses treedt er systematisch verschil van mening aan de dag. Sommige ondervraagden hebben een relatief grote waardering voor moderne objecten, andere juist voor oudere objecten. Dit geldt zowel voor architectuur als voor schilderkunst. Vanuit de informatiehypothese kunnen deze smaakverschillen in verband gebracht worden met de complexiteit van objecten. Hoe modern er een object, des te meer moet men ervan weten om het te kunnen waarderen en hoe lastiger het is om deze informatie aan het object zelf af te lezen. Deze verklaring gaat goed op voor schilderkunst. De voorkeur voor het moderne treffen we hier vooral aan onder personen met een grote culturele competentie en activiteit. Voor architectuur gaat de redenering niet op. Er valt nauwelijks enig verband te constateren tussen de (wel aanwezige) verschillen in waardering voor oud en modern en de achtergrondvariabelen. Daarmee is het resultaat van het Utrechts Monumentenonderzoek wel bevestigd, maar veel wijzer zijn we niet.

Eén van de meer algemene conclusies uit de eerder gehouden cultuuronderzoekingen (vergelijk hoofdstuk 2) is, dat het beroep(-sprengte) slechts in geringe mate een invloed uitoefent op culturele activiteit. Weliswaar bestaan culturele publieksgroepen vaak mensen met een hoge beroepsstatus, bij nadere analyse blijkt dit grotendeels terug te voeren op de hoge opleiding die deze beroepsbeoefenaren hebben. Binnen opleidingscategoriën maakt de beroepsstatus, afgemeten aan het sociale aanzien (prestige), niet veel uit bij de verklaring van verschillen in deelname aan culturele activiteiten. Onder andere Wippler (1968), Ganzeboom (1984a) en Bakker (1985) constateren dat. Aan deze bevinding is de conclusie te verbinden dat dit wijst op de grotere betekenis van informatieverwerking bij de keuze voor culturele activiteit, in tegenstelling tot statusverwerving en -bevestiging (Ganzeboom, 1982c). Immers, het beroep is toch de klassieke indicatie voor sociale status. Wanneer verschillen tussen beroepen geen differentiatie oplevert naar culturele activiteit, doet het lidmaatschap van de belangrijkste sociale statusgroep er blijkbaar heel weinig toe en zijn er vraagtekens te plaatsen bij de werking van het statusverwervingsmechanisme bij de verklaring van cultuurodeelname. In plaats daarvan zijn de verschillen beter te verklaren met culturele kennis en

Culturele en economische status
De argumentatie die in dit boek in hoofdstuk 3 onder de 'statushypothesen' is uiteengezet, is deels ontleend aan het werk van de Franse socioloog Bourdieu (1979). Die ziet cultuureldname als één van de centrale gebieden waarop maatschappelijke klassen (in Bourdieu's geval is het beter te spreken van 'standen' of 'statusgroepen') zich van elkaar onderscheiden. Bourdieu stelt van 'echter' in zijn analyse 'hoog' niet zomaar tegenover 'laag', zoals in de stratificatieleer gebruikelijk is, maar analyseert culturele activiteiten en andere leefstijlkenmerken naar hun positie in een tweedimensionele ruimte, waarvan hij de assen benoemt als 'kapitaalvolume' en 'kapitaalsamenstelling'. Die twee dimensies zijn verder in te vullen aan de hand van de plaats die beroepsgroepen in een leefstijlruimte innemen (Bourdieu, 1979: 141; Ganzeboom, 1988). De dimensie van kapitaalvolume is een rangorde die gelijk is op die van prestige of algemene beroepsstatus. De dimensie van kapitaalsamenstelling onderscheidt beroepen uit de culturele sector (onderwijs,

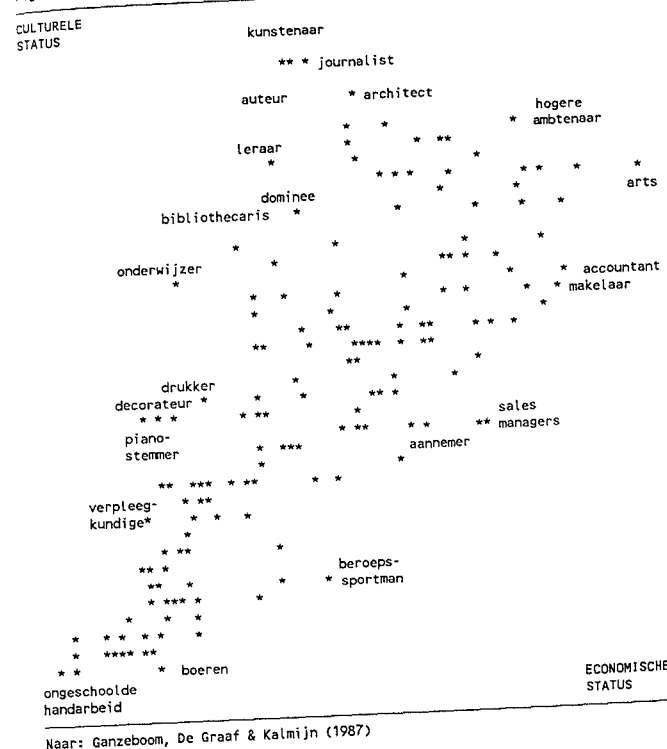
kunstwereld) van die uit de economische sector (bedrijfsleven). Onderaan de verticale dimensie is het onderscheid naar leefstijl niet groot: culturele en economische groepen staan hier niet ver van elkaar af. Wat cultuurdeelname betreft houdt dat in dat mensen onderaan de ladder heel inactief zijn. Op een hoger niveau van kapitaalvolume gaat de voorkeur van degenen met veel 'economische kapitaal' niet direct uit naar cultuurdeelname. Zij benadrukken hun sociale status eerder met materiële symbolen. Als men desondanks cultureel actief is, heeft men een voorkeur voor meer traditionele cultuurvormen. De groep met veel 'cultureel kapitaal' is juist wel graag cultureel actief. Daarbij richt zij zich vooral op moderne, avant garde cultuur. De geforceerde terminologie van Bourdieu ('kapitaal') nemen we hier niet over en voor benoeming van de leefstijlruimte wordt een andere, maar technisch gezien equivalente interpretatie gebruikt. Het is namelijk eenvoudiger te zeggen dat leefstijlen zijn geordend op basis van twee gecorreleerde hiërarchische dimensies. Vanuit het standpunt van de laagste statusgroepen (ongeschoolde arbeider) kijkt men enerzijds omhoog naar een culturele elite (universitair medewerker als hoogtepunt) en anderzijds naar de economische elite (zakenlieden als hoogtepunt). Deze elites hebben hun maatschappelijk aanzien en een gunstige leefsituatie gemeen, maar de manier waarop zij hun positie bereiken hebben en welke kenmerken zij in hun leefstijlen benadrukken, verschillen fundamenteel (Bourdieu, 1979; De Swaan, 1985). De culturele elite bereikt zijn positie via intellectuele prestaties in het onderwijs en werkt vervolgens in sectoren die relatief onafhankelijk staan van het marktmechanisme en winstbejag: het onderwijs, de kunstwereld, overheidsbureaucratieën. Qua leefstijl benadrukken zij intellectuele en liberale denkbeelden en voorkeuren. De economische elite heeft zijn positie veeleer via commercieel initiatief of geërfd vermogen verkregen. In hun leefstijl richten ze zich eerder op formele en conformistische waarden.

Het meten van culturele en economische status

Voor de culturele en economische status van beroepen bestaan geen standaardmeetinstrumenten, zoals voor beroepsprestige (Sixma & Ultee, 1983) en beroepsklassepositie (Van Westerlaak e.a., 1975; Ganzeboom e.a., 1987). Bourdieu zelf gebruikt beroepsindelingen die op zijn hoogst het beroep differentiëren naar 10 à 15 categorieën. Deze categorieën krijgen zonder veel redenering, of op basis van ad hoc argumenten een plaats op de culturele of economische ladder. Dergelijke indelingen hebben vooral exemplarische waarde, doordat de inhoud van Bourdieu's ideeën ermee verduidelijkt worden. Op basis van deze indelingen is het mogelijk ook andere beroepscategorieën op de culturele en economische ladder te plaatsen.

Op basis van de suggesties van Bourdieu is daarom een schaling voor de economische en culturele status van beroepen ontworpen. Een verslag van de constructie en de resultaten van een eerste validering van de schalen zijn gepubliceerd in een artikel (Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn, 1987). De gehanteerde procedure komt erop neer dat er schalen voor economische en culturele status geproduceerd zijn uit de beoordelingen (van beroepen) van een viertal sociologen (waaronder de drie auteurs) met kennis van Bourdieus theorieën. Het criterium van beoordeling van de beroepen (onderverdeeld in 161 categorieën) was geformuleerd als de beschikking hebben over culturele hulpbronnen ("beroepen met daaraan verbonden beheersing van het geschreven woord, culturele kennis en creatieve en kunstzinnige vaardigheden") en economische hulpbronnen ("beroepen die kennis van handel en economie,

Figuur 5.14: Economische en culturele status van beroepen.

Naar: Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn (1987)

commerciële vaardigheden en financiële beloningen met zich meebrengen"). De vier afzonderlijke beoordelingen van de beroepen naar culturele en economische status stemmen behoorlijk met elkaar overeen. De onderlinge correlaties waren 0.79 en 0.75, hetgeen wijst op een relatief grote betrouwbaarheid van de gevolgde procedure. De resulterende schalen staan afgedrukt in Bijlage 5.1. Een directer inzicht in de geconstrueerde schaalposities geeft figuur 5.14, waarin de beoordeelde beroepscategorieën zijn weergegeven. In overeenstemming met Bourdieus theorie resulteert een kegelvormig spreidingsdiagram. De algemene statusladder is als het ware de lange middellijn van de kegel, ofwel het gemiddelde van de economische en de culturele status van een beroep. Onderaan de

statusladder vallen de economische en de culturele ladder samen. Beroepen differentiëren pas naar culturele en economische status in de hogere beroepsgroepen. De contour van de kegel geeft een goed inzicht in de verschillen tussen de beide dimensies. Beroepen die economisch hoog staan, maar cultureel relatief laag, zijn bijvoorbeeld: accountant en zakenman. Beroepen die cultureel hoog staan, maar het verhoudingsgewijs economisch minder doen, zijn: kunstenaar, onderwijzer en wetenschapper. Op een lager niveau van de algemene statusladder doet zich een parallel verschil voor tussen beroepen als typiste en verkoopster, tussen beambte en winkelier en tussen pianostemmer en bouwvakker. Beroepen die hoog scoren op beide dimensies zijn: medisch specialist en advocaat.

In het bovengenoemde artikel is voor een groot aantal uiteenlopende afhankelijke variabelen nagegaan in hoeverre de nieuw ontworpen tweedimensionele schaling van beroepen betere voorspellingen oplevert dan een eendimensionale indicatie, het beroepsprestige. In een groot aantal gevallen blijkt de tweedeling in economische en culturele beroepsstatus productief. Vaak hebben de culturele en economische dimensie een uiteenlopende en zelfs tegengestelde werking op afhankelijke variabelen. Voorbeelden zijn het bezit van luxegoederen (varieert langs de economische ladder), partnersselectie (opleidingshoogte van partner is met name afhankelijk van de culturele dimensie) en politiek gedrag (de economische en de culturele elite vertonen een tegengestelde positie op links/rechts stemmen). De resultaten over culturele gedragingen, betrekking hebbend op het Utrechtse onderzoek, presenteren we hier opnieuw en meer gedetailleerd.

Analyse

Bij de analyse die is weergegeven in tabel 5.15 gaat het met name om de voorspellende kracht van de culturele en economische indicatoren van de beroepspositie. Daarbij zijn zowel de verschillende culturele activiteiten, de esthetische voorkeuren uit de vorige paragraaf, als de culturele normen en de culturele kennis als afhankelijke variabelen in de analyse opgenomen. De analyse is beperkt tot alleen die ondervraagden die ook werkelijk een score op de beroepsstatusvariabelen hebben.

Tabel 5.15 geeft voor elk van deze afhankelijke variabelen de relevante regressiemodellen. Hierin zijn variabelen als opleiding, leeftijd en culturele opvoeding constant gehouden. Er zijn voor elke afhankelijke variabele twee regressiemodellen gepresenteerd. Eén waarin het beroep is geïndiceerd door het prestige (Sixma & Ultee, 1983) en één waar de nieuw ontworpen schalen voor culturele en economische status van het beroep zijn gebruikt. De vragen waarop deze modellen een antwoord geven, zijn:

- Is de invloed van het beroep op culturele activiteiten specifiek een gevolg van de culturele beroepsstatus?
- (Zo ja:) Vergroten de culturele en economische dimensie de verklaarde variantie en heeft het beroep aldus een grotere invloed dan bij toepassing van de ééndimensionele schaling?
- (Zo ja:) Intermediëren de culturele en economische dimensie de invloeden van andere achtergrondvariabelen, met name die voor de opleiding en de culturele opvoeding?

Wanneer de invloed van de beroepspositie verbonden is met het algemeen maatschappelijk aanzien en niet met de culturele of economische statuspositie, dan moet de predictieve kracht van de vergelijking met de twee dimensies gelijk zijn aan de vergelijking met het algemeen prestige. Tevens moeten dan de regressiecoëfficiënten voor de beide dimensies binnen de grenzen van

Tabel 5.15: De invloed van de beroepspositie volgens het prestige en volgens de economische en culturele status van het beroep (alleen beroepsbeoefenaren (N=346)).

		LFT	CULOPV	OPL	PRES- TIGE	ECON STATUS	CULT STATUS	R	F
BOEKBEZ	a:	.07	.14	.23	.17			.42	
	b:	.07	.13	.21		.07	.15	.43	3.3 ⁺
SERLEZEN	a:	.06	.15	.45	.06			.55	
	b:	.06	.14	.23		-.17	.28	.57	14.8
POPLEZEN	a:	.10	.10	-.28	.03			.27	
	b:	.10	.10	-.28		.08	-.01	.28	0.8 ⁺
TRADTEA	a:	-.02	.12	.25	.04			.34	
	b:	-.00	.11	.18		-.10	.27	.38	1.5
MODTEA	a:	-.13	.06	.32	-.02			.41	
	b:	-.13	.05	.30		-.17	.17	.42	4.9
KLASCONC	a:	.20	.15	.33	.08			.44	
	b:	.19	.14	.28		-.16	.31	.48	12.3
POPCONC	a:	-.24	.17	.22	-.13			.46	
	b:	-.24	.18	.22		-.13	-.03	.46	-0.2 ⁺
INSTRUM	a:	-.02	.24	.08	.03			.30	
	b:	-.02	.24	.09		-.10	.10	.31	1.6 ⁺
KUNSTMUS	a:	.11	.18	.34	.06			.46	
	b:	.10	.17	.31		-.03	.15	.46	4.2
HISTMUS	a:	.15	.25	.19	-.04			.33	
	b:	.15	.25	.16		-.19	.19	.36	6.0
MONBEZ	a:	.09	.17	.24	-.09			.33	
	b:	.09	.18	.25		.08	-.10	.34	1.0 ⁺
CULPART	a:	.00	.27	.38	.05			.60	
	b:	-.00	.27	.35		-.11	.21	.61	8.3
CKEN	a:	.25	.23	.49	.04			.62	
	b:	.25	.23	.49		.02	.03	.62	-0.1 ⁺
CNORM	a:	.23	.16	.04	.02			.24	
	b:	.22	.16	.03		-.07	.12	.25	1.9 ⁺
MOD/OLD ARCHITECTUUR	a:	-.10	-.00	.03	.00			.11	
	b:	-.10	-.00	.04		-.04	.04	.12	0.2 ⁺
MOD/OLD SCHILDERKUNST	a:	.15	-.02	-.40	.01			.49	
	b:	.15	-.02	-.41		-.14	.11	.49	3.3 ⁺

Kritieke waarde $F(1,336) : 3.84$ ($p < .05$); ⁺ niet-significant ($p > .05$).

statistische fluctuaties aan elkaar gelijk zijn. In tabel 5.15 is gemakkelijk vast te stellen dat dat vrijwel nergens het geval is. In praktisch alle gevallen hebben de culturele en economische dimensie een tegengesteld teken. Een uitzondering is slechts de vergelijking voor culturele kennis, waar geen enkele invloed van de beroepspositie, hoe ook geïndiceerd, valt te bespeuren. Voor de meeste afhankelijke variabelen (culturele activiteiten) zijn de effecten van de culturele beroepsstatus positief en die van de economische beroepsstatus (gematigd) negatief. Uitzonderingen zijn populair lezen en het bezoeken van architectuur (kastelen, oude dorpen en steden), waarbij de relatie precies omgekeerd is. Deze culturele bezigheden zijn populairder bij de economische elite dan bij de culturele elite. Het spectaculairst zijn de verschillen tussen de dimensies bij serieus lezen, cultuur-historische musea en klassiek concert. Bij het modern en traditioneel theaterbezoek blijken kleine en niet-significante coëfficiënten van het beroepsprestige, tegengestelde en significant verschillen voor de culturele en economische dimensies te bedekken. In een enkel geval (cultuurhistorische musea) overtreffen de beroepseffecten zelfs het effect van de opleiding.

De vraag is welke betekenis gehecht moet worden aan de negatieve coëfficiënten van de economische beroepsstatus. Betekent dit bijvoorbeeld dat mensen uit de economische elite cultureel minder actief zijn dan mensen lager op de economische ladder? Dit is inderdaad het geval, maar daarbij moet dan wel tegelijkertijd het niveau op de culturele statusdimensie in het oog worden gehouden. De economische elite is alleen cultureel minder actief dan de lage groepen op de economische ladder bij dezelfde culturele beroepsstatus. Dat komt praktisch nooit voor daar culturele en economische status betrekkelijk hoog gecorreleerd ($r = .78$) zijn. De nulde orde correlaties tussen economische beroepsstatus en de diverse afhankelijke variabelen zijn dan ook niet negatief, maar wel lager dan de correlaties tussen culturele beroepsstatus en deze variabelen.

De volgende vraag die aan de orde komt is of de culturele en economische beroepsdimensies bijdragen aan een toename in verklaarde variantie. Verder is het interessant na te gaan of er een ander beeld ontstaat van de indirecte effecten. Een F-test voor het verschil tussen de twee vergelijkingen luidt:

$$F_{(1,336)} = [SS_{(\text{model b})} - SS_{(\text{model a})}] / MSE$$

Deze F-waarde is significant als hij groter is dan 3.84. De toegevoegde variantie in de regressievergelijkingen blijkt in de meeste gevallen betrekkelijk gering en is maar in 7 van de 16 gevallen significant. De toevoeging bedraagt in de meeste gevallen tussen 0.5% en 2.0%. De consequenties voor de causale structuur zijn nog geringer: de opleidingscoëfficiënt is in de tweede regressievergelijking, met de twee dimensies, steeds iets kleiner dan in de eerste, maar nooit meer dan een fractie. Daarmee blijft de centrale rol van de opleiding bij de verklaring van culturele activiteit volledig overeind. Toegevoegd is wel het element van een zelfstandige werking van de beroepsstatus op culturele activiteiten. In bepaalde opzichten komt dit overeen met hetgeen volgens Bourdieu's theorie te verwachten is: culturele activiteiten worden het vaakst beoefend door hen die bovenaan de culturele beroepsstatus staan en niet door de elitegroep bovenaan de economische ladder. Niet in overeenstemming met Bourdieu's theorie is dat traditionele culturele activiteiten als klassiek concert en traditioneel theater niet bij uitstek binnen het domein van de economische

elite vallen. Alleen het bezichtigen van monumenten behoort daar wellicht toe. Bij de verklaring van de beroepseffecten valt voorts in het oog dat geen van de beroepsindicaties ook maar enige invloed heeft op de hoeveelheid gemeten culturele kennis. Deze variabele is volledig de resultante van de opleiding, de leeftijd en de culturele opvoeding. Beroepsstatus voegt daar niets aan toe. Wel is er een (geringe) invloed van de culturele beroepsstatus op de culturele normen (waar de opleiding geen enkele invloed op heeft) en wel zodanig dat hogere culturele status samengaat met het uitdragen van sterkere normen omtrent cultuur. De invloed van de beroepsstatus op het aanhangen van de culturele normen blijft echter tamelijk zwak, niet significant en overtreft die van de leeftijd en culturele opvoeding niet. Er is daarmee niet meer dan een zwakke aanwijzing dat beroepsstatus inderdaad een normatieve invloed op cultuurdeelname heeft.

In het kort laat de analyse van de nieuw ontworpen indices voor culturele en economische status van beroepen zich als volgt samenvatten. Het is mogelijk om tot een betrouwbare meerdimensionele indeling van beroepen naar culturele en economische status te komen. De validiteit van de constructie is mede af te lezen aan het feit dat de twee dimensies verschillende invloeden op culturele activiteiten hebben. Hoe hoger de culturele beroepsstatus, des te cultureel actiever men is. Meer economische status draagt niet bij tot culturele activiteit en heeft daarop zelfs een licht negatieve werking. Het verschil tussen culturele en economische beroepsstatus treedt bij vrijwel alle culturele activiteiten op, maar komt het sterkst naar voren bij relatief complexe activiteiten. Niet bevestigd is de veronderstelling dat de economische elite vooral in traditionele culturele evenementen geïnteresseerd zou zijn. Ook aan traditionele cultuur neemt de economische elite namelijk minder deel. Tenslotte is in de bovenstaande bevindingen een bevestiging te lezen van de veronderstelling dat de invloed van beroepsstatus eerder als een statuseffect (via culturele normen) dan als een informatie-effect moet worden beschouwd. De culturele status draagt namelijk niet bij aan de culturele vaardigheden, maar is wel van invloed op het uiten van een normatieve motivatie over culturele activiteit.

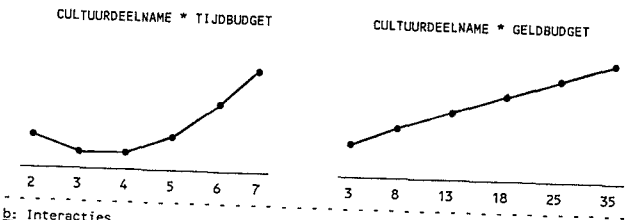
5.4.3. Tijd en geld als noodzakelijke voorwaarden voor cultuurdeelname

Tot nu toe is in de analyse uitgegaan van de veronderstelling dat de onderzoekspopulatie, de bevolking van de stad Utrecht, homogeen is. Dat houdt in dat aangenomen wordt dat de vier overwegingen om te komen tot cultuurdeelname voor alle ondervraagden eenzelfde gewicht hebben. Zo maakt het op grond van een door de statistische modellen geïmpliceerde redenering voor de verklaring van cultuurdeelname wel uit of men veel of weinig vrije tijd heeft, maar werkt het tijdsaspect onafhankelijk van de andere aspecten in het model. Deze aanname vereenvoudigt de statistische analyse natuurlijk, maar het is de vraag of dit niet een te sterke versimpeling van de werkelijkheid inhoudt.

Het hier gepresenteerde theoretische model onderscheidt vier voorwaarden voor het deelnemen aan culturele activiteiten. Deze zijn onder te verdelen in twee noodzakelijke en twee voldoende voorwaarden. Om überhaupt te kunnen deelnemen aan culturele activiteiten moet men beschikken over een bepaalde ruimte in het tijd- en geldbudget om de tijd- en geldkosten voor deelname te bestrijden. Er is echter geen duidelijke reden waarom meer tijd en meer geld leiden tot meer cultuurdeelname. Het is voorstelbaar dat verschillen in

Tabel 5.16: Culturele activiteit onder verschillende condities van beschikbare TIJD en GELD.

a: Bivariate relaties

b: Interacties

	WEINIG TIJD EN WEINIG GELD (N=128)					VEEL TIJD EN VEEL GELD (N=109)					DIF
	M	SD	B	(se)	B	M	SD	B	(se)	B	
LEEFTIJD/10	4.1	0.1	-.28	(.24)	-.08	4.0	0.1	-.51	(.30)	-.19	-
CULTURELE OPVOEDING	4.8	2.7	.34	(.11)	.26	5.7	2.8	.22	(.14)	.16	-
OPLEIDING	3.1	1.8	.00	(.19)	.00	4.6	1.9	.25	(.24)	.13	-
CULTURELE STATUS	-0.5	0.7	1.20	(.43)	.24	-0.1	0.8	.57	(.51)	.12	-
TIJDBUDGET	4.1	0.9	.45	(.28)	.12	6.5	0.5	.67	(.73)	.09	-
GELDBUDGET	8.2	1.8	.17	(.14)	.08	17.8	5.0	.09	(.07)	.11	-
CULTURELE KENNIS	12.9	5.9	.19	(.05)	.32	17.5	5.7	.20	(.07)	.30	-
CULTURELE NORMEN	9.5	3.2	.14	(.19)	.13	10.0	5.0	.17	(.09)	.17	-
R	.72					.63					

DIF : Significantie van het verschil tussen regressievergelijkingen. Geen van de verschillen is significant.

tijd en geld bij verruiming van het budget een steeds kleinere rol gaan spelen. Als dat zo is betekent dat een niet-lineaire relatie tussen tijd en geld enerzijds en culturele activiteiten anderzijds. Tegelijkertijd wijst het op niet-additiviteit in omstandigheden met een zeer krap geld- en tijdbudget maakt het niet uit in welke mate men door statusnastreving of informatieverwerking gemotiveerd is. De omstandigheden maken dan immers deelname onmogelijk. Deze beschouwing leidt tot de volgende voorspellingen over cultuurdeelname:

- Naarmate het geld- of tijdbudget ruimer (groter) is, is de invloed op cultuurdeelname geringer.
- Bij een zeer krap geld- of tijdbudget, is de invloed van dit budget niet te compenseren door een hoge informatiecapaciteit of statusmotivatie voor cultuur.

In tabel 5.16 is de relatie weergegeven tussen de verschillende waarden van het geld- en tijdbudget en de mate van culturele activiteit. In deze grafieken is het noodzakelijke voorwaardenkarakter van tijd en geld niet terug te vinden: bij de ruimere budgetten is het verschil in deelname beslist niet kleiner dan bij krappe budgetten. De invloed van het geldbudget verloopt vrijwel lineair, terwijl bij het tijdbudget eerder een omgekeerde afwijking van lineariteit lijkt op te treden: de verschillen in cultuurdeelname zijn

namelijk groter bij grotere hoeveelheid beschikbare tijd. Een formele significantietest wijst uit dat er in beide gevallen geen reden is om aanname van lineariteit op te geven.

Om de tweede voorspelling te toetsen, is in tabel 5.16 de regressievergelijking weergegeven voor personen die over een krap tijd- en geldbudget beschikken en tegenover de vergelijking van degenen die zowel meer dan gemiddeld tijd als meer dan gemiddeld geld hebben. De verwachting is daarbij dat de invloed van alle onafhankelijke variabelen in de eerste groep wegvalt of althans geringer wordt. Dat is niet het geval. Geen van de geconstateerde verschillen is significant. Geconcludeerd mag worden dat er geen positieve aanwijzingen zijn dat tijd en geld als noodzakelijke voorwaarden voor culturele activiteit gelden.

Welke betekenis is er aan deze uitkomsten te hechten? Houdt de bevestiging van de lineariteitshypothesen in dat tijd en geld geen noodzakelijke voorwaarden voor cultuurdeelname zijn? Is het mogelijk om zonder tijd en geld aan cultuur deel te nemen? Of zouden wellicht ook bij verschillen in budget op hogere niveaus voorkeursverschillen in cultuurdeelname optreden?

Voor al deze interpretaties valt wel iets te zeggen. Van belang is wellicht dat de afhankelijke variabele (de algemene index van cultuurdeelname) geen scherp gedefinieerde tijd- en geldkosten met zich meebrengt. Er worden diverse culturele activiteiten mee aangeduid, waaraan op veel tijdstippen en tegen uiteenlopende geldprijzen kan worden deelgenomen. Ook is het tijd- en geldbudget niet zodanig gedefinieerd dat het laagste niveau werkelijk het absoluut ontbreken van tijd- en geldmiddelen inhoudt. Het noodzakelijke voorwaardenkarakter van de geld- en tijdbudgetvariabelen treedt wellicht pas in werking als de budgetten ook helemaal geen ruimte meer laten voor tijd- en geldkostende activiteiten. Met de ons ter beschikking staande gegevens valt hier echter weinig meer over te zeggen.

5.4.4. Leeftijdsgroepen en cultuurdeelname

Een volgende mogelijkheid tot precisering van de theorie is door een vergelijking van leeftijdsgroepen. Sommige voorwaarden die in de voorgaande analyses van belang zijn gebleken voor de verklaring cultuurdeelname, kunnen specifiek van betekenis zijn voor een bepaalde leeftijdsgroep. Te denken valt daarbij in de eerste plaats aan invloed van de opleiding en de culturele opvoeding, zeker in relatie met de invloed van het beroep. Het ligt in de lijn der verwachting dat deelnamebevorderende voorwaarden die vroeg in de levensloop tot stand komen en vervolgens stabiel blijven, met het ouder worden steeds minder invloed op het al dan niet deelnemen uitoefenen. Hun invloed wordt als het ware indirect vertaald via de invloed van variabelen met een meer actuele betekenis in het huidige leven van het individu, zoals de beroepsuitoefening.

Bij de werking van het tijdbudget laat zich nog een tweede preciserende veronderstelling formuleren, naast die over tijd als noodzakelijke voorwaarde voor deelname. Beperkingen in het tijdbudget komen vaak tot stand door de belasting met beroepsarbeid, een huwelijksrelatie en de zorg voor (jonge) kinderen. Volgens onze gegevens neemt de tijdsdruk als gevolg hiervan gemiddeld tot omstreeks het 40-ste levensjaar toe en daarna weer af, tot het punt waar 65-plussers onder vergelijkbare tijdsrestricties leven als scholieren en studenten (vergelijk figuur 5.18a). Het lijkt redelijk te veronderstellen dat dit ook gevolgen heeft voor cultuurdeelname. De verwachting is dat met de

toename van de tijdsdruk (gemiddeld tot het 40-ste levensjaar) de culturele activiteit vermindert. Maar zal vervolgens met het ruimer worden van het tijdsbudget de culturele activiteit weer toenemen? Realistischer is het te veronderstellen dat de tijdsdruk vooral een afstotende factor is. Zolang de tijdsdruk toeneemt loopt de culturele activiteit daardoor terug, maar bij het beschikbaar komen van meer tijd wordt tijd niet tot een motiverende factor. Onder invloed van tijdsdruk beslissen individuen gaandeweg in hun leven cultuurdeelname te verminderen. Daardoor ondergaan zij ook langzamerhand ontscholing en ontwenning ten aanzien van cultuurdeelname. In dit licht is het negatieve effect van de leeftijd op culturele kennis, los van de opleidingseffecten (uit §5.4), goed te interpreteren: als men eenmaal minder deelneemt, weet men er steeds minder van af en raakt ook steeds minder geïnteresseerd. Verder zullen zich voorkeuren voor vormen van vrijetijdsbestedingen ontwikkelen die zich beter met gezinsverzorging en beroepsarbeid laten verenigen. Om deze redenen is te verwachten dat de invloed van het tijdsbudget het grootst is in de jongere leeftijdsgroepen.

Een derde verschil tussen leeftijdsgroepen kan liggen in een variëteit van normatieve gemotiveerdheid. Onder bepaalde assumpties is het aannemelijk dat verschillen tussen leeftijdsgroepen een historische ontwikkeling weerspiegelen. Als vroeger statusmotivatie meer betekenis had voor cultureel gedrag dan tegenwoordig, dan is de verwachting dat deze verschillen ook tussen cohorten worden teruggevonden. Een ondersteuning voor deze redenering is dat ouderen (die cultureel minder actief zijn) hoger scoren op de culturele normen-index dan jongeren. Kennelijk zijn normatieve opvattingen over wat hoort en wat niet hoort voor ouderen belangrijker dan voor jongeren bij de bepaling van hun gedrag.

De hypothesen voor de verschillen tussen de leeftijdsgroepen zijn als volgt te formuleren. Voor de oudere leeftijdsgroepen maken in het verleden tot stand gekomen voorwaarden voor cultuurdeelname, als een hoge opleiding en een culturele opvoeding, minder verschil dan voor jongere leeftijdsgroepen. Meer actueel tot stand gekomen condities, zoals de beroepsuitoefening, maken in oudere leeftijdsgroepen juist meer verschil. De verschillen tussen leeftijdsgroepen zouden vooral hierin gelegen zijn, dat *tijdsrestricties met name van belang zijn in de jongere leeftijdsgroepen, wanneer de tijdsdruk met de leeftijd toeneemt*. Een ander verschil zou kunnen zijn dat *ouderen meer normatief gemotiveerd zijn dan jongeren*.

Tabel 5.17 zet twee leeftijdsgroepen tegenover elkaar. De grens is gelegd bij het 40-ste levensjaar, waar ook het keerpunt is voor de tijdsdruk. In de analyse beperken we ons tot de algemene cultuurdeelname-index en vermelden de gestandaardiseerde en ongestandaardiseerde coëfficiënten. De overeenkomstige vergelijking voor de totale groep is te vinden in tabel 5.9. In vergelijking met het oorspronkelijke regressiemodel is natuurlijk het leeftijdseffect vrijwel weggefallen, doordat het constant is gehouden. Bij de vergelijking tussen leeftijdsgroepen hebben de diverse variabelen verschillende gemiddelden en varianties. Daarom moeten de ongestandaardiseerde coëfficiënten (met de bijgegeven standard errors) vergeleken worden. Een vuistregel daarvoor is dat een verschil tussen gemiddelden significant is als het groter is dan de som van de twee standard errors.

We constateren in tabel 5.17 een aantal significante verschillen tussen de vergelijkingen van de twee groepen. In overeenstemming met de bovenstaande verwachting, oefent het tijdsbudget alleen invloed uit in de jongere levensfase. Voor de groep onder de veertig bestaat er een tamelijk sterke relatie

Tabel 5.17: Deelname aan culturele activiteiten vergeleken tussen twee LEEFTIJD-groepen.

	JONGEREN (18-40; N=291)					OUDEREN (41-64; N=146)					DIF
	M	SD	B	(se)	B	M	SD	B	(se)	B	
LEEFTIJD/10	2.8	0.6	-.22	(.48)	-.03	5.3	0.7	-.48	(.38)	-.09	ns
CULTURELE OPVOEDING	6.8	2.7	.20	(.09)	.14	4.6	2.7	.37	(.12)	.26	<.05
OPLEIDING	5.0	2.0	.27	(.14)	.14	3.3	1.9	.19	(.19)	.10	ns
CULTUREEL BEROEP	-0.1	0.9	.70	(.28)	.15	-0.2	0.8	-.07	(.43)	-.02	ns
TIJDSBUDGET	4.7	1.5	.56	(.17)	.21	4.3	1.4	.20	(.20)	.08	<.05
GELDBUDGET	11.1	4.8	.05	(.04)	.06	12.7	5.9	.11	(.05)	.18	ns
CULTURELE KENNIS	15.7	6.1	.19	(.04)	.29	15.2	5.8	.19	(.06)	.29	ns
CULTURELE NORMEN	9.3	3.3	.30	(.06)	.25	10.1	3.7	.13	(.07)	.13	<.05
R					.74					.67	

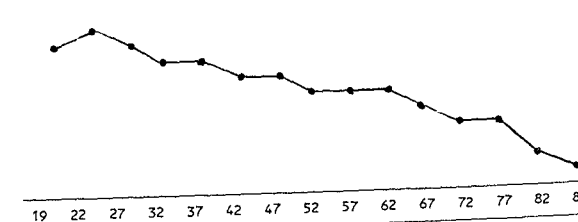
DIF: Significantie van het verschil tussen regressievergelijkingen.

Figuur 5.18: De relatie tussen tijdsrestricties, cultuurdeelname en de leeftijd (N=558).

a: TIJDSBUDGET * LEEFTIJD

b: CULTURDEELNAME * LEEFTIJD

tussen de tijdrestricties en het deelnemen aan culturele activiteiten, voor de 40-plussers in het geheel niet. De andere veronderstellingen komen niet uit. De invloed van de opleiding is in het jongere cohort niet significant groter dan in het oudere cohort. Voor de invloed van culturele opvoeding, culturele beroepsstatus en culturele normen is het resultaat zelfs omgekeerd aan de verwachting. De opvoeding heeft het grootste gewicht bij de ouderen, de culturele normen en het cultureel beroep juist bij de jongeren. Het is onduidelijk hoe deze laatste uitslagen te interpreteren. Was de opvoeding vroeger belangrijker voor cultuurdeelname dan nu? Het is erg verrassend dat de invloed van de factoren die reeds vroeg in de levensloop tot stand komen (culturele opvoeding, opleiding) juist zo persistent zijn voor de oudere groep. De resultaten bevestigen de bewering dat cultuurdeelname niet een gedragsvorm is waar men van de een op de andere dag toe overgaat. De beslissende voorwaarden voor deelname zijn gelegen in de (vroeg) jeugd, waarbij men de vaardigheid en de smaak ontwikkelt om van het gebodene te genieten. Het lijkt erop dat vooral de tijdsdruk in de jonge volwassenheid verantwoordelijk is voor de geringere activiteit onder oudere leeftijdsgroepen. Die heeft een teruggang in deelname tot gevolg die op latere leeftijd bij het toenemen van de vrije tijd op geen enkele wijze wordt teruggedraaid.

5.4.5. De culturele activiteit van bejaarden

Voorgaande analyses hadden betrekking op de leeftijdsgroep tussen 18 en 64 jaar. De 65-plussers zijn steeds buiten de analyse gehouden. De reden daarvoor is dat bejaarden in veel opzichten een uitzonderlijke groep vormen. Objectief gezien kenmerken zij zich door een uiterst ruim tijdbudget: in veel gevallen ontbreken van arbeids- en gezinsverplichtingen en zijn zij vaak verweduwd en alleenstaand. Het is echter duidelijk dat dit in het geval van bejaarden niet noodzakelijk tot grote culturele activiteit hoeft te leiden. Die veronderstelling ligt voor de hand omdat op zekere leeftijd fysieke belemmeringen een grotere rol gaan spelen bij het deelnemen aan cultuur, met name wanneer de activiteiten zich buitenshuis afspelen. Verder is in het voorgaande aannemelijk gemaakt dat bij een grote periode van inactiviteit er culturele ontwenning optreedt. Bij een verruiming van het tijdbudget op latere leeftijd is niet gemakkelijk meer terug te keren tot culturele activiteit, omdat men inmiddels de daarvoor benodigde culturele kennis en sociale ondersteuning mist. Dit argument geldt a fortiori voor bejaarden. Grafiek 5.18 brengt de gemiddelde culturele activiteit van alle in het onderzoek onderzochten naar leeftijd in beeld. In deze figuur wordt bevestigd wat in het voorgaande al naar voren is gekomen. Met het afnemen van de tijdsdruk (na het 40-ste levensjaar) neemt de culturele activiteit niet meer toe. Na het 40-ste levensjaar treedt er geen stijging meer op en na het 65-ste al helemaal niet meer. Na het 40-ste levensjaar is de culturele activiteit min of meer stabiel, rekening houdend met de verschillen in opleiding en culturele opvoeding tussen leeftijdsgroepen. Na het 65-ste neemt de culturele activiteit betrekkelijk snel af, hetgeen wijst op de grote invloed van de lasten van de ouderdom.

5.5. Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk is de verklarende theorie die in de vorige twee hoofdstukken

is ontwikkeld empirisch getoetst aan de hand van in de stad Utrecht in 1984/1985 verzamelde onderzoeksgegevens. De gegevens bevatten materiaal over vijf verschillende terreinen van cultuurdeelname (lezen; theaterbezoek; concertbezoek en instrument spelen; museum- en monumentenbezoek; televisiekijken), die in twaalf verschillende indexen werden gerepresenteerd. Daarnaast bevatten de gegevens indicaties voor sociale achtergrond en vier verklarende variabelen: het tijdbudget, het geldbudget, culturele kennis en culturele normen. De twaalf indices over culturele activiteiten waren systematisch gevarieerd naar de aanspraak die zij op elk van deze vier kenmerken van individuen doen. De analyse werd eerst uitgevoerd met een serie regressievergelijkingen en vervolgens werd het lineair-structurele model dat werd uiteengezet in hoofdstuk 4 geschat. In afzonderlijke paragrafen werden enige bijzondere onderwerpen, zoals de esthetische waardering voor schilderkunst en architectuur, de verschillen in cultuurdeelname tussen leeftijdsgroepen en de invloed van beroepsstatus aan de orde gesteld. Met het oog op de probleemstelling van dit boek is het het belangrijkste de resultaten van de analyse samen te vatten vanuit de algemene hypothesen over de vier mechanismen die gezamenlijk culturele activiteit teweeg zouden brengen. De algemene conclusie luidt dat de analyse van deze gegevens de invloed van alle vier mechanismen op culturele activiteit naar voren heeft gebracht. De invloed van informatieverwerking, zoals geïndiceerd door culturele kennis, overtreft echter de andere drie. Ten aanzien van de andere drie geldt dat de werking van het geldbudget nagenoeg beperkt is tot de enige culturele activiteit, die de grootste aanslag doet op de portemonnee, het aanschaffen van boeken en andere lectuur. Voor de overige activiteiten was er niet veel verschil tussen hen die veel en hen die weinig geld te besteden hebben. Tijdbudget en culturele normen brengen meer over de gehele linie verschillen teweeg, maar deze zijn niet zo groot als die door culturele kennis tot stand komen.

Over de invloed van geldbesteding valt weinig meer te zeggen dan in de algemene conclusie is opgemerkt: we treffen het alleen aan voor dure vormen van culturele activiteit. Om de gedachten te bepalen: daarbij moet gedacht worden aan bestedingen fl. 100,- per jaar.

Wat betreft tijdbesteding ligt de zaak minder eenduidig. Allereerst was het moeilijk een scherpe operationalisering van tijdbesteding te realiseren. Een directe vraag naar totaal beschikbare tijd bleek niet doeltreffend. Het gaat erom op welk moment deze tijd ter beschikking is en de enige onderscheiding die we hier konden maken was tussen 's avonds en overdag. Ook dit leverde nog geen grote verschillen op. Deze ontstaan wel als rekening wordt gehouden met de gezins- en huishoudsituatie op basis van achtergrondvariabelen als het verrichten van beroepsarbeid en het hebben van een partner en kinderen. Een tijdbudgetmethode lijkt niet erg adequaat om de belangrijke verschillen, die deel ook zitten in verplichting tot coördinatie binnen het huishouden, in beeld te brengen. Gegeven deze moeilijkheden bij de meting van beschikbare tijd, kwam toch nog een relatief duidelijk beeld uit de analyse naar voren. Door de bank genomen was er een effect van beschikbare tijd op alle culturele activiteiten. Dit effect was alleen substantieel voor activiteiten die noodzakelijk in de avond en buitenshuis plaatsvinden. Interessant was dat daaraan kon worden toegevoegd dat tijdsdruk alleen een 'wegjaag'-functie heeft: mensen houden op met culturele activiteit omdat ze geen tijd meer hebben. Als ze later in hun leven weer wat meer tijd krijgen, komen ze niet zomaar weer terug. Dit blijkt ook duidelijk uit de analyse van de culturele activiteiten van bejaarden. Hoewel zij gemiddeld over een ruim tijdbudget beschikken,

zijn zij niet erg cultureel actief.

Wat betreft de invloed van informatieverwerking valt nog het volgende in detail op te merken. Culturele kennis is een kenmerk dat grotendeels in het onderwijs tot stand is gekomen. De verschillen in culturele kennis liggen vrijwel geheel tussen hoger en lager opgeleiden. Andere determinanten van cultuurdeelname zoals het milieu van herkomst, een culturele opvoeding en het hebben van een beroep met een hoge culturele status, draagt daar vrijwel niets toe bij. De culturele kennis is heel behoorlijk in staat om een verklaring te geven voor de sterke relatie die tussen opleiding en cultuurdeelname bestaat. Ook komen de verschillen tussen culturele activiteiten naar invloed van culturele kennis met de tevoren veronderstelde complexiteit ervan. Zeer complex blijken met name leesvormen die als 'serieus' zijn gekarakteriseerd (literatuur, opinieweekbladen) en het bezoeken van kunstmusea. Twee activiteiten vallen op doordat zij relatief populair zijn bij groepen van de bevolking die minder dan gemiddeld culturele vaardigheden hebben: televisie kijken en het 'populair' lezen, waartoe onder meer het lezen van ontspanningsweekbladen en triviaalliteratuur is gerekend. Een duidelijke ondersteuning voor de informatiehypothese werd ook aangetroffen bij de analyse van esthetische waardering van schilderkunst. Personen met een grotere culturele kennis hebben waarden moderne (=complexe) objecten hoger dan personen met een kleinere culturele kennis.

De invloed van statusmotivatie werd in dit hoofdstuk geïndiceerd via een meting van normen over cultuur. Deze geven aan in hoeverre volgen de ondervraagde cultuur gangbaar is in de eigen sociale groep en in welke mate de ondervraagde cultuur een nastrevenswaardige gedragsvorm vindt. Wat betreft de invloed op culturele activiteiten was er een duidelijke invloed te bespeuren. Activiteiten met een traditionele entourage (theater en concert) staan het sterkst onder invloed van deze factor. De moeilijkheid met de werking van deze culturele normen was echter dat uit de gegevens niet goed viel op te maken in welke sociale groepen deze normen het meest gangbaar zijn. Kleine effecten werden gevonden van socialisatie in het milieu van herkomst, leeftijd en beroepstatus. Opmerkelijk was dat de opleiding op dit punt geen enkele invloed heeft. Als we deze gegevens mogen geloven verloopt de invloed van de opleiding volledig via het informatieverwerkingsmechanisme. In strijd met de aanvankelijke redenering was dat de beroepsstatus geen grote invloed had op de statusmotivatie. Ook viel niet aan te tonen dat de effecten van deze variabele geringer zou zijn in de jongere leeftijds-groepen. Een erg duidelijk uitslag met betrekking tot de werking van statusmotivatie levert deze analyse derhalve niet op.

Hoofdstuk 6

CULTUURDEELNAME VOLGENS LANDELIJKE GEGEVENS

In hoofdstuk 3 is een theoretisch model ter verklaring van cultuurdeelname gepresenteerd, waarin culturele activiteit gezien wordt als een functie van vier factoren, namelijk tijdbesteding, geldbesteding, informatieverwerking en statusnastreving. Daarnaast zijn er veronderstellingen geformuleerd over de verdeling van beschikbare tijd, besteedbaar inkomen, informatiecapaciteit en statusmotieven binnen verschillende sociale groepen en tegelijkertijd over de vereiste tijdsinvestering, financiële kosten, complexiteit en statusverlening van verschillende culturele activiteiten. Aan de hand van hypothesen over de werking van deze vier factoren en de bijkomende veronderstellingen zijn voorspellingen afgeleid ter verklaring van de determinanten en correlaten van cultuurdeelname. In hoofdstuk 4 zijn bovenstaande veronderstellingen in een formeel causaal model vertaald waarmee specifieke en gekwantificeerde voorspellingen over correlatieve structuren zijn geïmpliceerd. In hoofdstuk 5 zijn deze voorspellingen geconfronteerd met gegevens die in 1984/1985 in de stad Utrecht zijn verzameld. Informatieverwerking is daarbij als de belangrijkste determinant van cultuurdeelname naar voren gekomen en is daarmee het belangrijkste in de verklaring van optredende sociale ongelijkheid in de deelname aan culturele activiteiten. Daarnaast zijn op afstand statusnastreving en de ruimte in het tijdbudget van belang gebleken, terwijl van het geldbudget slechts een geringe rol is aangetoond. In dit hoofdstuk 6 staat de vraag centraal of het theoretische model ook overeenkomt met gegevens uit een aantal landelijke onderzoeken over cultuurdeelname en de daarin optredende samenhangen kan verklaren. In hoeverre kunnen bevindingen op basis van het eenmalige en lokale Utrechtse onderzoek gegeneraliseerd worden naar de gehele Nederlandse bevolking gedurende laatste tientallen jaren?

6.1. De landelijke gegevens

In de onderstaande analyse is ter beantwoording van de vraag naar generaliseerbaarheid gebruik gemaakt van in totaal twaalf bestaande databronnen over cultuurdeelname. Op twee uitzonderingen na betreft het hier representatieve steekproeven uit de Nederlandse bevolking. Eén uitzondering is een bestand dat representatief is voor de bevolking van de provincie Groningen en een tweede uitzondering is slechts representatief voor de werkende beroepsbevolking. Alle bestanden voldoen aan de basisvoorwaarde dat erin informatie over tenminste één culturele activiteit en tenminste drie achtergrondvariabelen, de leeftijd, opleiding en het beroep van de respondent, aanwezig is.

Onze werkwijze met deze twaalf bestanden is in grote lijnen als volgt samen te vatten. Om te beginnen zijn voor alle bestanden de relevante variabelen geïnventariseerd. Daarna zijn deze variabelen, als een eerste stap van de analyse, zodanig gecodeerd dat de vergelijkbaarheid zo groot mogelijk is. Identiteit tussen de coderingen is daarbij het uitgangspunt. Waar identiteit niet

te verkrijgen was, is ernaar gestreefd variabelen te construeren, die dan wel niet identiek zijn, maar toch een behoorlijke functionele equivalentie hebben. Vervolgens is als basis voor verdere analyse per bestand de correlatiematrix berekend. Deze is veelal incompleet in vergelijking met de matrix die voor de schatting van het complete model nodig is. Met deze twaalf incomplete matrices is dan één, nagenoeg complete correlatiematrix berekend door het nemen van het gemiddelde over twaalf matrices. Met deze gemiddelde correlatiematrix is via regressievergelijkingen het gespecificeerde theoretische model berekend.

Deze methode van secundaire analyse lijkt veel op de methode die in het bekende boek van Jencks (1972; een Nederlandse variant is: Dronkers & De Jong, 1978) op loopbaangegevens is toegepast. Op zichzelf is dit middelen van correlaties een tamelijk ruwe werkwijze om tot conclusies te komen, met name als men werkt met gegevens uit verschillende databronnen variërend naar inhoud en kwaliteit. Deze situatie van veel kwaliteitsverschil tussen de databronnen doet zich bij onze twaalf bestanden ook voor. Met de methode van de gemiddelde correlatiematrix is voor een wijze van analyseren gekozen waarbij men relatief ver gaat in het 'uitpersen' van beschikbare gegevens. Bij alle andere methoden wordt aan de strikte vergelijkbaarheid van informatie een groter gewicht toegekend, met als gevolg dat men tot minder, maar wellicht wel betrouwbaardere bevindingen komt.

De betreffende methodologie, met een gemiddelde correlatiematrix, is in het verleden hevig bekritiseerd (De Leeuw, 1978). Kritiekpunten zijn ook niet moeilijk te vinden. Elk onderzoek heeft zijn eigenaardigheden wat betreft vraagstelling, steekproeftrekking en uitwerking. Die vertalen zich in de relationele structuur. Als men dwars door deze eigenaardigheden heenrekenet, daarbij de verschillende tijdstippen van de onderzoeken veronachtzamt en wat betreft de vergelijkbaarheid van gegevens vertrouwend op een betrekkelijk vaag criterium als 'functionele equivalentie', kunnen er wel moeilijkheden optreden.

Tegen deze kritiek is wel iets in te brengen. Allereerst is van belang te wijzen op het feit dat men één methode kan toepassen zonder een andere te veronachtzamen. In plaats van de ruwe methode te volgen en zoveel mogelijk informatie bijeen te brengen, daarbij noodzakelijkerwijs aan validiteit verliezend, is het ook mogelijk te streven naar conclusies met een minder algemene strekking, maar met een grotere geldigheid. De beide paden zijn in onze analyses bewandeld. In het vorige hoofdstuk is er een poging gedaan het theoretische model te schatten met de gegevens van één, geïntegreerd onderzoek, waardoor een groot aantal bronnen van vertekening worden uitgesloten. In een volgend hoofdstuk, waar het gaat om de veranderingen van cultuurdeelname in de tijd, worden gegevens gebruikt die in hoge mate vergelijkbaar zijn. De opzet in dit hoofdstuk is derhalve complementair met de minder algemene, maar preciesere opzet in het vorige en het volgende hoofdstuk. In die zin onderscheidt de onderzoeksofzet in dit boek zich van die van Jencks en zijn navolgers.

Verder is het van belang te wijzen op het belang van vergelijking van gegevens uit verschillende bronnen en de daaruit volgende pogingen om tot generalisatie te komen. Het argument dat elk onderzoek zijn eigenaardigheden heeft en daarom de vergelijkbaarheid gering is, heeft zijn consequenties voor elke conclusie die op basis van één enkel databestand is getrokken. Er bestaat altijd een gerede kans dat men door de specifieke eigenaardigheden van een onderzoek op het verkeerde been wordt gezet.

6.1.1. De geanalyseerde bestanden

Hieronder zijn de bestanden die in de analyse worden gebruikt in chronologische volgorde weergegeven, met de acroniemen die in het vervolg gehanteerd zullen worden:

BOEK61

Deze gegevens zijn ontleend aan een onderzoek naar leesgewoonten uit 1961, 'Mens en Boek', uitgevoerd door de Nederlandse Stichting voor de Statistiek. Het ontleent met name waarde aan het feit dat het het oudste databestand is met beschikbare informatie over cultuurdeelname van individuen in Nederland. Alleen leesgewoonten zijn in de beschouwing betrokken. De resultaten zijn eerder samengevat in NSS (1961).

CBS62

Dit betreft gegevens uit het in hoofdstuk 2 besproken onderzoek 'Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962/1963' van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Bij navraag bleken de data van dit onderzoek nog in vragenlijstvorm aanwezig. Het CBS was bereid om de gegevens opnieuw te laten coderen, met gebruikmaking van actuele codeschema's voor beroep en tijdsbesteding. Over het oorspronkelijke materiaal is gerapporteerd door het CBS (1965). De door het CBS gerapporteerde tabelgegevens over cultuurdeelname zijn later opnieuw gebruikt in Zweers & Welters (1970) en Valkman & Jansen (1975).

GRON65

Met deze benaming wordt aangeduid het gegevens uit het onderzoek 'Vrijtijdsbesteding in de provincie Groningen' dat in 1965 door Wippler uitgevoerd. Het gaat hierbij om een provinciaal beperkte steekproef, maar het materiaal is zo belangrijk geweest in de geschiedenis van het Nederlandse onderzoek naar vrijtijdsbesteding, dat opname hier gerechtvaardigd is. Analyses van dit materiaal zijn eerder door Wippler (1966, 1968, 1969) gerapporteerd.

ORIE68

Dit onderzoek naar "Oriëntatie op arbeid en vrije tijd" is in 1968 als een leeronderzoek uitgevoerd onder leiding van Van Delden en Wippler. Het is in bepaalde opzichten een landelijke replicatie van een gedeelte van Wipplers onderzoek (GRON65). Over dit onderzoek is beknopt gerapporteerd door Van Delden (1969, 1971). De gegevens zijn in de vorm van ponskaarten verworven van Van Delden en voor analyse gereed gemaakt. Een bijzonderheid is dat in dit onderzoek alleen de werkzame beroepsbevolking tot de onderzoeks-populatie behoort.

LSO74

Het 'Leefsituatieonderzoek 1974' is uitgevoerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek. Het meest uitgebreid is verslag gedaan over dit onderzoek in de Sociaal en Culturele Rapporten 1974 en 1976 (SCP, 1974, 1976).

TBO75

Het 'Tijdsbestedingsonderzoek 1975' is uitgevoerd in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Over dit materiaal is gepubliceerd door Knulst (1978) in 'Een week tijd' en het Sociaal en Cultureel Rapport (SCP, 1978).

LSO77

Het 'Leefsituatieonderzoek 1977'. Hierover is verslag gedaan in het Sociaal en Cultureel Rapport 1978 (SCP, 1978). Een specifiek op cultuurdeelname gerichte rapportering is te vinden in Bakker (1985).

IVA78

Over dit survey naar niet-deelname aan culturele en recreatieve voorzieningen. Over dit onderzoek is eerder gerapporteerd door Stoppelenburg (1979).

AVO79

Dit is het 'Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1979', waarover met name in het 'Profijt van de Overheid'-rapport verslag is gedaan (SCP, 1981). Specifiek op culturele activiteiten gericht is het verslag in Eykman (1981, 1982).

TBO80

Deze gegevens zijn ontleend aan het 'Tijdbestedingsonderzoek 1980'. Over dit materiaal is gepubliceerd door Knulst & Schoonderwoerd (1982) in 'Waar blijft de tijd?'.

LSO80

Het 'Leefsituatieonderzoek 1980' (SCP-versie). Ook hiervan vindt men het meest uitgebreide verslag in een Sociaal en Cultureel Rapport (SCP, 1982).

LSO83

Het 'Leefsituatieonderzoek 1983'. Hiervan is verslag gedaan in het Sociaal en Cultureel Rapport 1984. Op cultuurdeelname gericht is de publicatie van Bakker (1985).

In totaal zijn er twaalf onderzoeken beschikbaar, die de periode 1961-1983 bestrijken, met een oververtegenwoordiging van gegevens uit de tweede helft van de jaren zeventig. Bij de analyse van de gegevens uit de landelijke onderzoeken is dezelfde lijn als in het Utrechtse onderzoek aangehouden. Daartoe is er in de bestanden naar zoveel mogelijk overeenkomstige variabelen gezocht. Voor wat de operationalisatie van de variabelen betreft zijn de landelijke onderzoeken op drie punten beperkter dan het Utrechtse materiaal, maar ook op drie punten uitgebreider.

Een eerste beperking in vergelijking tot het Utrechtse onderzoek is, dat het vaak moeilijk is om in de landelijke onderzoeken een genredifferentiatie, zoals tussen klassieke en popmuziek, tussen kunst- en cultuurhistorische musea, of tussen populaire lectuur en serieuze literatuur, terug te vinden. Desondanks ontbreekt het toch niet helemaal. Zo zijn er aanwijzingen omtrent verschillende vormen van leesgedrag te vinden en incidenteel ook over bezoek aan verschillende musea én bezoek aan klassieke dan wel populaire muziek. In de meeste onderzoeken is echter volstaan met het vragen naar het al dan niet, of de mate van deelname aan een vaak globaal aangeduide activiteit. Slechts zelden is er doorgevraagd naar het genre of de accommodatie van de culturele activiteit. Op dit punt is het landelijke materiaal duidelijk minder specifiek dan het Utrechtse. Een tweede omissie van de landelijke bestanden is, dat het geen enkel materiaal bevat over culturele opvoeding die in de jeugd is genoten. Tevens ontbreken gegevens over culturele activiteiten van de ouders tijdens de opvoeding. De derde beperking is dat slechts in één enkel bestand indicaties zijn te vinden voor culturele kennis of vaardigheden,

variabelen die in het Utrechtse onderzoek een centrale positie innamen bij de verklaring van cultuurdeelname. Dit is in het onderzoek naar leesgewoonten in 1962 (BOEK62) waarin is gevraagd naar beheersing van vreemde talen. Tegenover deze beperkingen staan een drietal punten, waarmee het landelijke materiaal uitgebreider is dan het Utrechtse. Allereerst is er de aanbodstructuur waaraan in het Utrechtse gegevens in het geheel geen aandacht is besteed. Omdat het bij het aanbod gaat om differentiatie tussen locaties, is het ook niet mogelijk dit in een plaatselijk beperkt onderzoek te behandelen. In vrijwel alle landelijke onderzoeken zijn metingen voor de urbanisatiegraad van de woonplaats van de respondent aanwezig. Optredende verschillen in cultuurdeelname tussen inwoners van gebieden met een verschillende verstedelijkingsgraad zijn op rekening van het aanbod te schrijven, bij een direct effect van urbanisatiegraad en constant houden van alle andere voor culturele activiteit relevante determinanten.

Een tweede uitbreiding is dat bioscoopbezoek als vorm van culturele activiteit in de landelijke bestanden is opgenomen. Bij de opzet van het Utrechtse onderzoek is indertijd besloten het bioscoopbezoek uit te sluiten omdat het zou afwijken van andere culturele activiteiten. Bioscoopbezoek komt namelijk vooral voor onder jeugdigen en heeft een relatief gespreid karakter. Deze overwegingen acht ik bij nader inzien onjuist. Juist afwijkende patronen van deelname vragen om een verklaring en kunnen voor de geldigheid van de hier toegepaste theorie informatief zijn. Kenmerken van bioscoopbezoekers zijn met de hier besproken theorie te verklaren als men veronderstelt dat:

- bioscoopfilms een relatief lage complexiteit hebben, die de gemiddelde informatiecapaciteit van de bevolking niet te boven gaat,
- bioscoopbezoek met name onder jongeren een normatief bekrachtigde gedragsvorm is, waaraan bij onderlinge conversatie de status als lid van de sociale groep 'jongeren' te ontleen valt.

De derde uitbreiding houdt de beschikbaarheid in van de variabele 'luxegoederen', een index voor het bezit van goederen als kleurentelevisie, video, tweede huis, caravan en een auto. De betekenis van deze luxegoederen-index is tweeledig, net als de werking van het besteedbaar inkomen op cultuurconsumptie tweeledig is. Allereerst is het een alternatieve indicatie voor het consumptief vermogen van personen, of liever van het huishouden waartoe zij behoren. Leden van huishoudens met veel luxegoederen, hebben volgens deze redenering een ruim geldbudget en zijn daardoor ook beter in staat voor cultuurdeelname te betalen. Dit effect treedt met name op bij prijzige vormen van cultuurconsumptie. Van groter gewicht dan dit 'inkomenseffect' is de tijd besteed aan luxegoederen. Het bezit van luxegoederen als een eigen huis, een vakantiehuis, audiovisualia, auto en boot kost tijd. Luxegoederen zijn daarmee een alternatief voor cultuurdeelname in het tijdbestedingspatroon van een individu. Omdat juist dit aspect van inkomen en consumptie ons sterk interesseert zijn bij de constructie van de luxegoederenindex, alleen goederen die beslag leggen op de consumptietijd meegenomen. Apparaten die juist een tijdbesparende werking hebben (zoals een afwasmachine) zijn weggelaten.[1]

[1] Wellicht is er nog een derde relatie tussen luxegoederenconsumptie en culturele consumptie te veronderstellen, namelijk via het beslag op het geldbudget. Een gulden uitgegeven aan luxegoederen is niet meer aan culturele consumptie besteedbaar. Ook dit leidt tot een negatieve samenhang tussen consumptie van luxegoederen en culturele activiteiten. Gezien het marginale bedrag dat doorgaans met cultuurdeelname gemoeid is, is deze interpretatie hier op voorhand uitgesloten.

In tabel 6.1 is een overzicht gegeven van de in de twaalf bestanden beschikbare variabelen. De twaalf bestanden bevatten nogal uiteenlopende hoeveelheden en soorten informatie. Voor een duidelijk overzicht is het noodzakelijk om de in de bestanden aanwezige gegevens zowel per bestand als per variabele te bespreken. Daarom worden hieronder eerst de variabelen per bestand besproken en kijken we daarna afzonderlijk naar de afhankelijke variabelen (culturele activiteiten), de achtergrondvariabelen (demografische kenmerken) en de verklarende variabelen (tijdbudget, geldbudget, culturele vaardigheden, culturele normen).

6.1.2. Overzicht van variabelen per bestand

BOEK61

In dit bestand hebben de afhankelijke variabelen uitsluitend betrekking op leesgedrag en zijn de achtergrondvariabelen tamelijk mager vertegenwoordigd. Positief voor dit bestand is dat het als enige een indicatie voor culturele kennis bevat, namelijk de beheersing van vreemde talen.

CBS62[2]

Het onderzoek naar Vrijtijdbesteding 1962/63 van het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft een tamelijk goede dekking van de afhankelijke variabelen. Met uitzondering van monumentenbezoek zijn alle culturele activiteiten vertegenwoordigd, hoewel daarin geen onderscheid naar genre gemaakt is. Als specifieke vraagstelling is gebruik gemaakt van de conditie "de laatste drie maanden". Hoewel dit de nauwkeurigheid bij de beantwoording ongetwijfeld heeft bevorderd, zijn daardoor de cultuurdeelnamevariabelen scheef verdeeld. Bij de achtergrondvariabelen is het ontbreken van het milieu van herkomst een lacune. Het beroep is viercijferig gecodeerd, zodat het mogelijk is culturele en economische status te onderscheiden. Verder is bijzonder dat een soort dagboek voor tijdbesteding is opgenomen, dat zich beperkt tot de weekeinden. Met het CBS62-bestand zijn we in staat tijdsrestricties mede aan de tijdbesteding zelf af te meten.

GRON65

Het GRON65-bestand betreft een steekproef uit de provincie Groningen. Op het punt van urbanisatie verschilt deze provincie niet extreem van heel Nederland, zij het dat uiteraard de grote steden (categorie C5) ontbreken. Wat betreft afhankelijke variabelen bevat het indicaties voor alle belangrijke vormen van culturele activiteit, maar een genrevoorkeur is daarin niet onderscheiden. Het omvat vrijwel alle achtergrondvariabelen, met uitzondering van het opleidingsniveau van de vader. Van de vader is wel het beroepsprestige beschikbaar. GRON65 is naast het IVA78 is het enige bestand met een meting voor culturele normen (de gepercipieerde culturele activiteit in eigen kring).

(2) De gegevens over dit bestand berusten op een steekproef van n=1000. Inmiddels is een uitgebreider bestand van n=8000 door het CBS vervaardigd, maar de analyse hiervan kon niet meer in dit boek worden opgenomen.

Tabel 6.1: Relatieve frequentie van de belangrijkste variabelen, die op vergelijkbare manier zijn gemeten.

N=	759	916	1119	4095	977	3389	856	17000	2900	438			
LEEFTIJD (LFT)	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
18-24	23%	12%	27%	27%	20%	22%	17%	23%	19%	15%	16%	20%	23%
25-34	25%	28%	22%	23%	27%	26%	28%	28%	29%	37%	30%	27%	31%
35-44	20%	25%	21%	20%	21%	19%	22%	20%	21%	21%	22%	21%	17%
45-54	20%	20%	15%	19%	18%	20%	18%	16%	17%	14%	18%	17%	13%
55-64	13%	15%	16%	11%	14%	14%	15%	14%	15%	13%	15%	16%	16%
URBANISATIE (URB)	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
a1-a4	25%	17%	39%	31%	26%	22%	10%	11%	11%	13%	20%		
b1-b4	24%	23%	17%	21%	26%	23%	37%	38%	35%	38%	31%		
c1-c4	29%	28%	13%	16%	25%	25%	26%	25%	30%	27%	24%		
c5	22%	21%	31%	25%	20%	23%	22%	19%	22%	19%	21%		
amsterdam	11%		7%	4%	6%		6%	7%		2%	4%	5%	
OPLEIDING VADER (OPLV)	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
lo,vglo					64%	64%	65%			56%	70%	33%	
lbo					14%	16%	14%			21%	11%	14%	
ulo,mavo					9%	7%	8%			9%	8%	9%	
mbo					4%	6%	3%			8%	5%	10%	
vwo,mo					3%	5%	4%			5%	2%	6%	
hbo					5%	5%	7%			5%	3%	17%	
wo					1%	3%	5%			2%		11%	
BEROEPSPRESTIGE VADR (BERV)	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
01-20 (VI)				9%	5%		8%					5%	
21-30 (V)				33%	23%		27%					24%	
31-47 (IV)				37%	50%		28%					16%	
48-55 (III)				15%	14%		17%					16%	
56-69 (II)				5%	6%		11%					18%	
70-99 (I)				2%	3%		10%					20%	
OPLEIDING (OPL)	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
lo,vglo	52%	42%	43%	43%	24%	28%	25%	34%	28%	20%	24%	21%	13%
lbo	34%	17%	27%	26%	28%	28%	28%	39%	27%	33%	23%	20%	13%
ulo,mavo	10%	17%	19%	17%	23%	18%	17%	14%	12%	24%	10%	11%	14%
mbo	10%	20%	1%	3%	12%	15%	13%	1%	15%	1%	25%	29%	9%
vwo,havo	1%	1%	3%	4%	5%	1%	6%	8%	7%	11%	6%	6%	11%
hbo	3%	2%	6%	6%	8%	9%	10%	5%	8%	9%	9%	9%	17%
wo	1%	2%	1%	2%	1%	2%	2%	3%	4%	3%	4%	3%	24%
BEROEPSKLASSE (BERKLAS)	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
geen indeling		21%	42%	1%	12%	15%	15%	39%		10%	10%	25%	
boeren		7%	17%	8%	5%	2%	5%	4%	2%	2%	3%	8%	
handarbeid		38%	44%	46%	37%	36%	35%	13%	34%	34%	38%	32%	
zelfstandig		12%	5%	10%	4%	6%	2%	13%	12%	3%	5%	5%	
lage employés		22%	12%	9%	20%	20%	30%	21%	20%	21%	38%	24%	
midden employés		11%	12%	14%	22%	24%	19%	19%	21%	30%	8%	16%	
hogere beroepen		11%	10%	13%	12%	12%	9%	22%	12%	9%	9%	15%	

Tabel 6.1 (vervolg): Relatieve frequentie van de belangrijkste variabelen, die op vergelijkbare manier zijn gemeten.

BEROEPSPRESTIGE (BER)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
01-20 (VI)		7%	6%	5%			5%				5%	6%	
21-30 (V)		27%	24%	21%			29%				29%	27%	
31-47 (IV)		19%	39%	49%			20%				19%	21%	
48-55 (III)		27%	18%	14%			19%				21%	24%	
56-69 (II)		11%	10%	9%			14%				15%	13%	
70-79 (I)		10%	3%	3%			12%				11%	9%	
BURGERLIJKE STAAT (BURSTA)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
ongehuwd		15%	28%	32%	18%	22%	19%	32%	21%	13%	19%	25%	
gehuwd		82%	70%	66%	78%	71%	77%	68%	75%	81%	76%	69%	
gehuwd geweest		2%	2%	2%	4%	7%	4%	5%	6%	5%	6%		
GEZINSFASE (GEZIN)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
inwonend kind		5%	14%	10%	8%	12%	8%	6%	9%	5%	12%	8%	4%
alleenstaand		10%	14%	25%	5%	15%	10%	7%	10%	10%	7%	14%	30%
gehuwd kinderloos		12%	9%	6%	9%	10%	19%	17%	18%	12%	18%	10%	23%
jongste < 14 jaar		54%	43%	42%	45%	41%	33%	46%	46%	52%	46%	39%	25%
jongste > 15 jaar		13%	21%	18%	26%	27%	11%	9%	15%	25%	17%	25%	3%
aant.thw.kind		2.6	2.4	2.9	2.8	2.0	1.9	3.1	2.3	1.9	2.2	1.9	
% met thw.kind		65%	56%	66%	69%	51%	44%	34%	68%	62%	58%	53%	
BEZIGHEID (BEZIG)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
huysvrouw		43%	34%		32%	39%	29%	31%	29%	48%	29%	29%	40%
studerend		1%	7%		8%	7%	6%	8%	4%	4%	4%	7%	26%
werkloos,wao		4%	1%		1%	5%	5%	4%	8%	6%	6%	9%	17%
werkend		53%	57%	100%	57%	51%	54%	58%	59%	42%	58%	52%	30%
TIJDBUDGET (TIJD)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
werk man		44%	46%	78%	44%	39%	42%	39%	43%	29%	43%	37%	15%
werk vrouw		9%	11%	22%	13%	12%	13%	19%	16%	13%	15%	15%	12%
vrije tijd weekavond													11.1
vrije tijd weekend	10.1												21.1
vrije tijd per dag		4.1	5.2		6.5		4.4		6.4				4.9
HUISHOUDINKOMEN (HINK)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
gemiddeld		6.8	8.3	11.2	20.0		27.0	21.9	27.7	27.8	31.5	28.8	22.0
st.deviation		3.1	5.0	3.9	9.2		10.0	11.3	8.6	12.7	10.1	13.1	14.5
geen opgave		17%	2%	0%	12%		15%	8%	12%	14%	23%	14%	20%
TELEVISIE KIJKEN (TVKIJKEN)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
uren/jaar		299	470		500	486		468					
"vaak"		50%	57%								52%	58%	

Tabel 6.1 (vervolg): Relatieve frequentie van de belangrijkste variabelen, die op vergelijkbare manier zijn gemeten.

CONSUMPATIE LUXE-GOEDEREN (CONS)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
afspeelapparatuur					78%	91%	90%	100%		97%	94%		
diaprojector					19%	23%	26%			30%	29%	28%	
auto		36%			72%	67%	76%	69%	76%	82%	84%	81%	
bungalow tent		8%			10%	28%				19%	11%	10%	
tourcaravan		3%			6%	8%	8%			8%	10%	11%	
stacaravan		*			2%	11%	11%			9%	4%	3%	
filmapparatuur					13%	15%	19%			26%	22%	23%	
boot					4%	2%	6%			3%	6%	5%	
video							1%			4%		12%	
vakantiehuis		5%			2%	7%	2%			2%	3%	4%	
kleuren tv							23%				72%	83%	
tuin			73%	61%	73%		77%			82%	79%		
LEESGEWOONTEN (LEESGEW)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
plaats. krant			28%	91%		79%	95%			49%		48%	
land. krant			28%	*		59%	*			91%		55%	
opinieboekblad			10%	*		27%	*			24%	*	26%	
familiebladen			54%			74%	*			78%		34%	
boeken (jaar/ooit)			74%	83%		74%	64%		74%			84%	
boeken (afgl maand)		49%	63%	38%		55%	52%	47%	61%	54%			
bibliotheek					24%	24%	25%		27%	39%	30%	33%	36%
boek kopen								56%					
THEATERBEZOEK (TEABEZ)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
per jaar						1.8	2.6		1.5	1.5			1.2
niet		85%	69%		70%	68%	64%		65%	65%	65%	60%	
soms					25%						30%	30%	
vaak					5%						6%	6%	
TONEELBEZOEK (TONBEZ)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
per jaar								2.8	0.7				
niet		90%	73%	74%				69%	78%				
soms			23%	21%				32%					
vaak			4%	5%				4%					
CONCERTBEZOEK (CONCBEZ)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
per jaar							2.7	0.8					1.6
nooit		92%	88%	85%				75%	78%			59%	55%
soms			10%	12%				20%					
vaak			2%	3%				8%					
MUSIEKINSTRUMENT (INSTRUM)													
	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR
geen		86%	88%	83%		83%	85%		85%	82%		72%	
eenvoudig		5%	7%			8%			10%	11%		12%	
moeilijk		9%	5%			9%			4%	7%		16%	

Tabel 6.1 (vervolg): Relatieve frequentie van de belangrijkste variabelen, die op vergelijkbare manier zijn gemeten.

MUSEUMBEZOEK														
(MUSBEZ)	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR	
per jaar							1.7	2.9	2.3	1.8	1.7		2.1	
nooit			88%	79%	62%	69%	60%	59%	68%	61%	66%	60%	55%	2%
soms				16%	32%	26%			29%			36%	38%	
vaak				5%	5%	4%			2%			4%	7%	
MONUMENTENBEZOEK														
(MONBEZ)	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR	
per jaar							3.5	7.7	5.3				2.5	
nooit/zelden					63%		59%	39%	57%		54%	50%	38%	
soms					31%			48%			39%	39%		
vaak					5%			13%			8%	10%		
BIOSCOOPBEZOEK														
(BIOSBEZ)	LZ61	CB62	GR65	OR68	LS74	TB75	LS77	IV78	AV79	TB80	LS80	LS83	UTR	
per jaar							3.8	3.4		2.1	2.6			
niet		59%	57%	67%	61%	57%	62%		55%	58%	59%	58%		
soms			35%	26%	32%						33%	34%		
vaak			8%	8%	6%						8%	7%		

*%: Alleen een sommatie van percentages van deze categorie met die erboven is beschikbaar en is bij de bovenstaande categorie vermeld.

ORIE68

Dit landelijke bestand is qua vrijetijdsactiviteiten aanzienlijk minder uitgebreid dan zijn voorganger GRON65, maar omvat toch vrijwel alle afhankelijke variabelen. Wel ontbreekt ook hier de opleiding van de vader, maar er is wel een indicatie voor zijn beroepsprestige aanwezig. Verder heeft het ORIE68-bestand alleen betrekking op de werkende (beroeps)bevolking.

LSO74

Het Leefsituatieonderzoek 1974 is de eerste van deze driejaarlijkse onderzoeken, waarvan hier vier afleveringen in de analyse zijn opgenomen. De LSO's bevatten allemaal redelijk goede indicaties voor de afhankelijke variabelen en een goed deel van de achtergrondvariabelen. Toch verschillen ze onderling in hun variabelenset en vraagstelling. In de LSO's (met uitzondering van LSO77) en TBO's is het milieu van herkomst geïndiceerd door de opleiding van de vader. Naar zijn beroep is niet gevraagd. Een eigenaardigheid in drie van de vier LSO's is dat de mate van deelname aan cultuur gevraagd is in termen van "zelden", "soms" en "vaak", wat uiterst vaag genoemd mag worden.

TBO75

Het Tijdbestedingsonderzoek 1975 vormt een paar met het overeenkomstige onderzoek uit 1980. Het hoofdbestanddeel van deze tijdbestedingsonderzoeken bestaat uit een zogenoemd dagboek, waarin ondervraagden per kwartier hun tijdbesteding aangeven, uitgesplitst naar 162 activiteiten. Hoewel er een aantal culturele activiteiten in deze lijst is opgenomen, blijken de somscores van alle aan cultuur bestede kwartieren weinig zinvolle metingen van culturele activiteit op te leveren. Te weinig mensen nemen wekelijks aan culturele

activiteiten deel. Niet alleen wordt zodoende het aantal personen waarover uitspraken is te doen te gering, de metingen bevatten ook een te grote random component. De TBO's zijn evenwel uitgebreid met een gewone vragenlijst, waarin gekwantificeerde en tamelijk gedetailleerde vragen naar culturele activiteiten zijn gesteld. Deze variabelen zijn hier in de analyse opgenomen. Bij de achtergrondvariabelen in het TBO75 is met name het ontbreken van het huishoudinkomen belangrijk. Voor de verklarende variabelen is hier een goede meting van de tijdsdruk beschikbaar, doordat met hulp van het dagboek het feitelijke aantal uren vrije tijd is te berekenen.

LSO77

Van de vier Leefsituatieonderzoeken wijkt dat uit 1977 het meest af van het algemene patroon. Toch is van de vier LSO-surveys de informatie afkomstig uit 1977 voor de bestudering van cultuurdeelname veruit het beste. De afhankelijke variabelen zijn daarin kwantitatief en in een aantal gevallen zelfs dubbel gevraagd. Qua achtergrondvariabelen is het LSO77 het enige bestand dat zowel de opleiding als het beroep van de vader bevat. Verder is in het LSO77 het beroep van de vader en het beroep van de ondervraagde in viercijferige code beschikbaar, zodat een onderscheid naar culturele en economische status te maken valt.

IVA78

Het onderzoek naar "Achtergronden van niet-deelname aan cultuur en recreatie" van het Instituut voor Arbeidsmarktvraagstukken (IVA) onderscheidt zich wat betreft achtergrondkenmerken door lacunes. Zo bevat het geen indicatie voor het milieu van herkomst, televisie kijken en bezit van luxegoederen. Bij de culturele activiteiten ontbreekt het bioscoopbezoek, maar is er daarentegen wel een indicatie voor genre van museumbezoek. Bijzonder aantrekkelijk aan het IVA78 is dat het, evenals GRON65, een indicatie voor culturele normen bevat.

AVO79

Het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1979 van het Sociaal en Cultureel Planbureau is bedoeld om het gebruik van voorzieningen te meten. Opmerkelijk is dat het AVO79 naast het IVA78 als enige bestand een onderscheid tussen cultuurhistorische en kunstmusea mogelijk maakt. Met name voor sociale achtergrond en de verklarende variabelen bestaan er lacunes. Het milieu van herkomst ontbreekt, evenals televisie kijken en de consumptie van luxegoederen.

TBO80

Het Tijdbestedingsonderzoek 1980 is vrijwel een exacte replicatie van het TBO75, waaraan (gelukkig) een meting voor het huishoudinkomen is toegevoegd.

LSO80

Het Leefsituatieonderzoek 1980 bevat minder sociale achtergrondkenmerken dan zijn voorgangers. Zo is er geen indicatie voor het milieu van herkomst en geen gedetailleerd beroep aanwezig.

LSO83

In het Leefsituatieonderzoek 1983 zijn sommige gaten uit de variabelenlijst van het LSO80 weer opgevuld. Zo is weer gevraagd naar milieu van herkomst

via de opleiding van de vader en is het beroep van de ondervraagde ook gedetailleerd opgenomen.

6.1.3. Overzicht van metingen van culturele activiteiten

Bij de afhankelijke variabelen (cultuurdeelname) is zoveel als mogelijk de opdeling naar activiteiten uit het Utrechtse survey gebruikt. In de twaalf bestanden is het echter, zoals reeds opgemerkt, in de meeste gevallen niet goed mogelijk om onderscheid naar genre te maken. Vaak is er in de surveys slechts één vraag gesteld, namelijk naar de frequentie van deelname. Die vraag is in het Utrechtse onderzoek ook gesteld, maar omdat het daar de ingangsvraag was en niet differentieerde naar genre, is deze vraag in analyse voor Utrecht niet betrokken.

Leesgewoonten

Over leesgewoonten is in elf van de twaalf bestanden informatie aangetroffen. De betreffende vragen zijn ingedeeld naar drie indices. Ten eerste een algemene index voor de leesfrequentie (*LEESFREQ*) waarin met name de tijdsinvestering in lezen, gemeten aan de hand van een aantal uiteenlopen indicatoren is opgenomen. Ten tweede een index voor populair lezen (*POPLEZEN*) waarin het lezen van familiebladen, plaatselijke kranten en eenvoudige lectuur is opgenomen. Hierover is informatie aangetroffen in zes bestanden. Tenslotte een index voor serieus lezen (*SERLEZEN*), waarin opgenomen bibliotheeklidmaatschap en het lezen van landelijke dagbladen, opinieweekbladen en boeken. Ook hierover geven zes van de twaalf bestanden uitkomst. Het onderscheid tussen de laatste twee indexen heeft een duidelijk parallel met de overeenkomstige constructie in het Utrechtse bestand. Aangenomen mag worden dat het verschil tussen de twee vooral gelegen is in de mate waarin een beroep wordt gedaan op informatiecapaciteit.

Theaterbezoek en concertbezoek

Het taalgebruik ten aanzien van de podiumkunsten vormt nogal eens een bron van verwarring. Meestal is een onderscheid tussen 'theater' en 'concert' gebruikelijk. Onder 'theater' worden dan vaak, naast het zuivere 'toneel', ook vormen als opera, operette, musical en ballet gerekend, terwijl daarin muziek een wezenlijk bestanddeel van de voorstelling is. Soms is 'theater' ook de aanduiding voor het geheel aan podiumkunsten en zijn zelfs filmvoorstellingen niet uitgesloten. In onze analyse wordt op dit punt een belangrijke plaats ingenomen door de informatie uit de vier Leefsituatieonderzoekingen, waar wordt gesproken over 'voorstellingen voor concert, toneel, opera, musical of ballet'. Daarmee is werkelijk alles op één hoop gegooid. Een onderscheid tussen 'toneel' en 'concert' is wel gemaakt in vijf andere bestanden, waarbij echter de categorieën 'opera, ballet, musical en cabaret' in de meeste gevallen niet zijn opgenomen. Het verschil tussen licht en ernstig toneel is in geen enkel bestand aanwezig, en alleen het AVO79 maakt onderscheid tussen popconcerten en concerten met klassieke muziek. Deze informatie is tenslotte georganiseerd in de volgende vier indelingen. Ten eerste is er een algemene index (*TEAFREQ*), die alle mogelijke informatie bevat over deelname aan theater en concert, die in de surveys te vinden is. Daarbij is voor het AVO79 popmuziek lager geschaald dan klassieke muziek. In elf van de twaalf bestanden is er informatie over deelname aan theater of concert voorhanden. Ten tweede een index voor bezoek aan toneel

(*TONFREQ*), die alleen de informatie bevat die betrekking heeft op 'toneel'. Dit is aanwezig in vijf bestanden. Evenzo is er een index voor concertbezoek (*CONCFREQ*), die alleen informatie bevat die betrekking heeft op 'concert'. Vijf bestanden geven hierover uitsluitel. De informatie uit het AVO79 staat toe te differentiëren tussen populair concert (*POPCONC*) en klassiek concert (*KLASCONC*).

Instrument bespelen

In zeven van de twaalf bestanden is informatie over het bespelen van een instrument beschikbaar (*INSTRU*), waarbij het zelfs in vijf gevallen mogelijk is een onderscheid te maken tussen een eenvoudig en een moeilijker instrument.

Museumbezoek

Over museumbezoek geven elf van de twaalf bestanden uitsluitel, zij het praktisch alleen in frequentietermen. Deze variabele is aangegeven met *MUSFREQ*. Binnen het IVA78 en het AVO79 is een genre-onderscheid mogelijk. De informatie over de genres is voor deze twee surveys afzonderlijk verwerkt tot twee indices, namelijk voor kunsthistorische musea (*KUNSTMUS*) en voor cultuurhistorische musea (*HISTMUS*).

Monumentenbezoek

Over monumentenbezoek (*MONBEZ*) is in zeven van de twaalf bestanden informatie beschikbaar.

Bioscoopbezoek

Naar bioscoopbezoek (*BIOSBEZ*) is gevraagd in 10 van de 12 surveys. In 3 gevallen is daarbij met een gekwantificeerde vraagstelling gewerkt, terwijl in de overige onderzoeken een "nooit, soms, vaak"-vraagstelling is gebruikt.

Cultuurdeelname

Als een eerste stap is een algemene index van culturele activiteit (*CULPART*) samengesteld, waarin alle aangetroffen vormen van cultuurdeelname zijn gesommeerd. Dit met uitzonderingen van de activiteiten die relatief vaak in de lage statusgroepen worden aangetroffen, namelijk populair lezen en tv-kijken. Deze algemene index van cultuurdeelname meet met name of iemand in meerdere activiteiten participeert.

6.1.4. Overzicht van de achtergrondvariabelen

De volgende achtergrondvariabelen in de 12 bestanden in totaal onderscheiden:

Leeftijd (LFT)

De leeftijd is in alle twaalf bestanden aangetroffen, daarbij in twee gevallen reeds gecategoriseerd. De analyse is net als in het Utrechtse onderzoek beperkt tot de leeftijdsgroep tussen 18 en 64 jaar. Aan de culturele activiteit van bejaarden is ook in dit hoofdstuk een afzonderlijke paragraaf gewijd (§6.3.2.).

Urbanisatie (URB)

De urbanisatiegraad van de woonplaats van de ondervraagde is in elf van de twaalf bestanden aanwezig. Alleen in het LSO77 ontbreekt ze omdat de

geografische variabelen om vertrouwelijkheidsoverwegingen uit dit bestand zijn weggelaten. De hier gebruikte codering voor urbanisatie is ontleend aan de standaard CBS-indeling. Deze oorspronkelijke dertiendeling is tot vijf klassen teruggebracht, waarbij Amsterdam, volgens velen de culturele hoofdstad van Nederland en omstreken, apart is genomen.

Opleiding vader (OPLV)

De opleiding van de vader is in vijf van de twaalf bestanden beschikbaar. Verder zijn over deze variabele geen bijzonderheden te vermelden (vergelijk opleiding ondervraagde).

Beroep vader (BERV)

Het beroep van de vader is in drie van de twaalf bestanden opgenomen, waarbij echter slechts eenmaal in combinatie met de opleiding van de vader. Dit betreft het LSO77, waar de viercijferige CBS-codering voor het beroep elke hercodering mogelijk maakt (vergelijk beroep ondervraagde). Omdat in de overige twee bestanden een prestige-indeling met zes categorieën van Van Tulder (Van Tulder 1962; Ganzeboom & De Graaf, 1983) is toegepast, is dat ook voor het beroep vader in het LSO77 gedaan.

Opleiding (OPL)

Deze voor ons onderzoek centrale variabele is in alle twaalf bestanden aan te treffen. Er is een zevendeling gebruikt, lopend van (1) lager onderwijs naar (7) wetenschappelijk onderwijs.

Beroep (BER) / culturele beroepsstatus (CULBER)

Indicaties voor het beroep van de ondervraagde, of voor het hoofd van het huishouden zijn in elf van de twaalf bestanden aanwezig. Hierbij is uitgegaan van een zesdeling, lopend van (1) boeren/landarbeiders naar (6) hogere beroepen, waarbij lagere employés boven (oude) middenstand zijn geordend. Dit komt overeen met een culturele statusindeling van beroepsklassen. Er zijn slechts drie bestanden die een gedetailleerde viercijferige beroepencodering bevatten. In een afzonderlijke paragraaf zal voor deze bestanden een analyse naar de effecten van economische en culturele status van beroepen worden uitgevoerd. Een belangrijke probleem speelt voor de niet-beroepsbekleders, voornamelijk studerende, huisvrouwen en werklozen. Welke beroepsstatus moet aan deze personen worden toegekend (Erikson, 1984)? Het antwoord op de vraag of deze personen naar het beroep van het hoofd huishouden (indien aanwezig) zijn te karakteriseren, hangt af van het beoogde doel. Als het gaat om tijdsbesteding is dit onzinnig. Gaat het daarentegen om consumptief vermogen en de sociale status, dan is die toekenning juist wel zinnig. Dit is sterker het geval naarmate de beroepsloze persoon in kwestie afhankelijker is van de hoofdkostwinner en meer met hem geïdentificeerd wordt. De toekenning van de statuspositie aan beroepslozen is daarom wel geschied voor niet-werkende gehuwde vrouwen, maar niet voor inwonende kinderen. Bij de variabele 'beroep' zijn er derhalve een aantal structureel ontbrekende waarden. In de analyse zijn die behandeld volgens de methode van 'pairwise-deletion'.

Burgerlijke staat, gezinsfase, bezigheid

De burgerlijke staat, de gezinsfase en de hoofdbezigheid (alle bestanden) zijn kenmerken die niet direct in de analyse betrokken zijn, maar wel indirect via het tijdsbeslag dat deze kenmerken met zich meebrengen. In alle twaalf

bestanden zijn de kenmerken gemeten.

Inkomen (INK) / huishoudinkomen (HINK)

Het inkomen van het huishouden is in tien van de twaalf bestanden als variabele beschikbaar. Daarbij is het steeds een gekwantificeerd gegeven. Het gemiddeld inkomen en de standaarddeviatie vertonen een regelmatig oplopende lijn. Een bijzonderheid is dat een aantal ondervraagden (mediaan 13%) geen opgave van het inkomen doet. Deze weigeringen zijn als 'missende waarde' behandeld.

6.1.5. Overzicht van de verklarende variabelen

Tenslotte de vier indices die geconstrueerd zijn voor de verklarende variabelen.

Tijdbudget (TBUD)

Schattingen voor van toepassing zijnde tijdrestricties zijn in alle surveys terug te vinden. Tot deze indicaties horen: hoofdbezigheid, te verrichten beroepsarbeid, burgerlijke staat, het aantal thuiswonende kinderen en de leeftijd van het jongste kind. Daarnaast is er in zes van de twaalf bestanden directe informatie over de beschikbare vrije tijd af te lezen aan het tijdsbestedingspatroon. Analooq aan het Utrechtse onderzoek is het tijdbudget geconstrueerd volgens een puntensysteem:

	6 (5) punten
Totaal ter beschikking	-1
- gehuwd/samenwonend	-1
- meer dan 1 kind	-1
- jongste kind 14 jaar of jonger	-1
- verrichten beroepsarbeid (>25 uur)	-1
- minder dan gemiddelde vrije tijd	-1 (indien aanwezig)

Dit model voor beschikbare tijd voor vrijetijdsbesteding levert een score op tussen 0 en 6 (5) punten.

Consumptiegoederen (CONS)

De aanwezigheid van luxe consumptiegoederen is hier als een verklarende variabele behandeld. Enerzijds is de consumptie van luxegoederen als een alternatieve meting van het beschikbare inkomen te beschouwen, maar anderzijds is de veronderstelling dat deze inkomensindicatie ook het tijdsbeslag van consumptie-alternatieven naar voren laat komen. Daarom zijn in deze index alleen goederen opgenomen die tijdconsumerend (en niet tijdsbesparend) in het gebruik zijn. Hieronder vallen audiovisuele apparatuur en verschillende goederen ten behoeve van weekend- en vakantiebesteding. Indicaties voor de consumptie van luxegoederen zijn opgenomen in tien van de twaalf bestanden, al blijft het soms beperkt tot het hebben van een tuin of een auto.

Televisie kijken (TVKYK)

In het Utrechtse onderzoek is ook televisie kijken naast de (overige) culturele activiteiten als afhankelijke variabele geanalyseerd. We sluiten daarmee aan bij de veronderstelling dat het televisie kijken qua tijdsbesteding het meest direct concurrerend is voor culturele activiteit, maar dat deze relatie ook omgekeerd geldt. In de hiervolgende analyse, waar geen gebruik wordt

gemaakt van factorstructuren, is het concurrerend vermogen van de televisie in beeld gebracht door het opnemen van televisie kijken als onafhankelijke variabele in de regressievergelijkingen. Televisie kijken wordt daarom hier als verklarende variabele opgevoerd. De vraag naar televisiekijken komt in negen van de twaalf bestanden voor. Er bestaan twee vraagvarianten, waarbij in één geval naar 'aantal uren televisie kijken' wordt gevraagd en in een ander geval naar 'nooit, soms of vaak televisie kijken'. Een differentiatie naar genre-voorkeur is nooit aangetroffen, maar het is aannemelijk dat een ruime meerderheid van de tijd die besteed wordt aan televisieprogramma's niet in de culturele sfeer ligt.

Geldbudget (GBUD)

Bij het operationaliseren van het beschikbare geldbudget is net als in het Utrechtse onderzoek gebruik gemaakt van de formule:

$$GELDBUDGET = \text{HUISHOUDINKOMEN} / \text{AANTAL AFHANKELIJKEN}$$

Daarbij wordt voor kinderen 'half geld' gerekend. Informatie voor de meting van het geldbudget is aanwezig in elf van de twaalf bestanden. In de meeste bestanden ontbreekt wel voor een gedeelte van de steekproef (mediaan 13%) een opgave van het inkomen, door weigering. Aan dergelijke huishoudens is een waarde toegekend op basis van de opleiding, leeftijd en het beroep.

Culturele kennis en vaardigheden (CKEN)

Een directe indicatie van culturele kennis en vaardigheden is slechts in één bestand aangetroffen. In BOEK61 is namelijk gevraagd naar beheersing van vreemde talen en het vermogen om in vreemde talen boeken te lezen. Als indicatie voor algemene culturele vaardigheden is dit niet omvattend genoeg. Teleurstellender is dat nu juist in dit bestand buiten het lezen zelf geen deelname aan andere culturele activiteiten is gemeten en ook nog een aantal achtergrondvariabelen ontbreekt. Als basis voor een schatting van de positie van culturele vaardigheden in het proces van cultuurdeelname wordt dat nu wel heel mager.

Culturele normen (CNORM)

In twee bestanden, namelijk GRON65 en IVA78 zijn items opgenomen, die equivalent zijn met de in het Utrechtse onderzoek gevraagde 'culturele normen'. In het Groningse vrijetijdsonderzoek is voor alle activiteiten gevraagd in hoeverre deze gedragvorm 'hoort bij iemands sociale kring'. De letterlijke vraagstelling in GRON65 luidt:

"Ik heb hier een serie kaartjes waarop voorbeelden staan van wat men allemaal na het werk of tijdens weekeinden kan doen. (...) Ik zou graag van U willen weten, welke van deze activiteiten in Uw kringen niet gebruikelijk zijn? En kunt U mij ook zeggen, welke van deze activiteiten bij iemand van Uw positie het best passen?" (Geselecteerd voor index: boeken lezen + - schouwburg/concert.)

In het IVA78-onderzoek is de instemming met, respectievelijk afwijking van de volgende drie uitspraken bij de index voor culturele normen gerekend:

"Voor musea moet je gestudeerd hebben."
"De schouwburg is niets voor arbeiders."

"Naar een museum gaat, dat is toch niets voor ons soort mensen."

Beide bestanden leveren ook behoorlijk veel andere informatie. Een schatting over de rol van culturele normen is daarmee goed te maken.

6.2. Regressie-analyse

In totaal zijn in de voorgaande paragraaf dertig variabelen beschreven. Voor elk van de twaalf bestanden laat zich nu in beginsel een 29*29 correlatiematrix berekenen die de samenhang tussen de variabelen (sociale achtergrond, culturele activiteiten, verklarende variabelen) representeert. Op zichzelf genomen is echter elk van deze matrices grotendeels incompleet, omdat in ieder bestand wel gegevens over bepaalde variabelen ontbreken. De matrix die het slechtst gevuld is, is die van BOEK61 (met zes variabelen). De matrix met de meeste vulling is voor AVO79 (met 24 variabelen). Het probleem om deze correlatiematrices gelijktijdig te analyseren is te omvangrijk en te complex. De benodigde analyse is te omvangrijk omdat het opstellen van een simultaan model voor een 12*29*29 correlatiematrix de gewone rekencapaciteit van structurele modellenprogramma's te buiten gaat. Daarnaast is de analyse buitengewoon complex omdat de twaalf correlatiematrices verre van identiek gedefinieerd zijn en geen van alle volledig gevuld. Niet alleen moet dus een omvangrijk rekenprobleem worden opgelost, maar er moet ook rekening gehouden worden met de eigenaardigheden van de variabelen en de variabelenset van elk afzonderlijk bestand.

Als uitweg is daarom gekozen voor het analyseren van alleen de gemiddelde correlatiematrix. Deze is weergegeven in tabel 6.2. Zij is geconstrueerd door de gemiddelde correlatie te berekenen voor elke cel, op basis van de correlaties uit de verschillende bestanden. Ook in deze algemene correlatiematrix ontbreken een aantal waarden omdat de betreffende combinatie van variabelen in geen enkel bestand wordt aangetroffen. Omdat de variabele culturele kennis maar in één bestand, namelijk BOEK61, voorkomt, en daarin een groot aantal andere belangrijke variabelen ontbreken, zijn er lacunes voor de relaties tussen culturele kennis en beroep, inkomen, geldbudget, tijdbudget, normen en televisie kijken. Verder ontbreekt de correlatie tussen culturele normen en de opleiding van de vader. De hier geconstateerde lacunes hebben alle betrekking op de verklarende variabelen. Het effect van de achtergrondvariabelen op cultuurdeelname is wel uit de matrix is te verkrijgen. Om het effect van de verklarende variabelen te berekenen, moeten tussen cultuurdeelname en achtergrondvariabelen ontbrekende waarden voor de verklarende variabelen worden aangevuld. Voor relatie tussen culturele normen en vaders opleiding nemen we de correlatie van vaders beroep met culturele normen als benadering over. Voor de correlaties met culturele kennis zijn we te rade gegaan bij de correlaties van de opleiding met de betreffende variabelen.

Om de doorzichtigheid van de analyse voor de lezer te bevorderen, is ze weer stapsgewijs opgezet. Eerst bekijken we de relatie tussen sociale achtergrond en de verklarende variabelen. Vervolgens bekijken we de relatie tussen culturele activiteit en (a) sociale achtergrond, (b) de verklarende variabelen en (c) sociale achtergrond en verklarende variabelen tegelijkertijd. Daarbij zien we evenals in het vorige hoofdstuk in eerste instantie af van differentiaties tussen culturele activiteiten onderling en concentreren ons in eerste instantie op de algemene index van cultuurdeelname.

Tabel 6.2: Gemiddelde correlatiematrix, 12 bestanden.

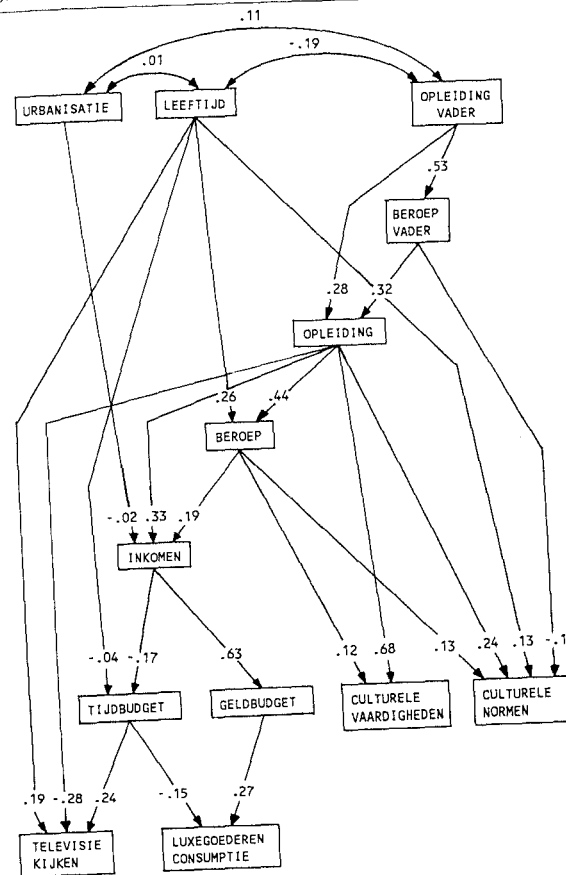
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1. URB	1.00													
2. LFT	.01	1.00												
3. OPLV	.11	-.19	1.00											
4. BERV	.12	-.04	.52	1.00										
5. OPL	.10	.19	.40	.46	1.00									
6. BER	.07	.04	.26	.48	.54	1.00								
7. CULBER	.19	-.06	.32	.33	.26	.66	1.00							
8. HINK	-.02	.04	.12	.24	.35	.43	.27	1.00						
9. CONS	-.07	-.06	.12	.08	.14	.18	.00	.27	1.00					
10. TIJD	.10	-.04	.05	.07	-.01	-.04	.13	-.16	-.14	1.00				
11. GELD	.07	-.08	.24	.19	.31	.29	.27	.63	.09	.24	1.00			
12. CKEN	.15	-.09	.25	(.25)	.67	.50	(.50)	(.30)	(.10)	(.00)	(.20)	1.00		
13. CNORM	.16	-.15	.30	.35	.38	.34	.43	.17	.13	.10	.17	(.35)	1.00	
14. TVKIJK	.04	.12	.15	.15	.21	.15	.15	-.10	-.02	.02	.11	(.20)	.20	1.00
15. CULPART	.13	-.20	.31	.32	.44	.32	.40	.21	.09	.14	.24	.50	.51	-.18
16. LEESFREQ	.07	-.12	.25	.19	.32	.26	.26	.15	.11	.06	.12	.36	-.10	
17. POPLEZEN	.01	-.04	-.02	-.02	.06	.05	.07	.06	.04	.03	.01	-.10	.05	.03
18. SERLEZEN	.12	-.10	.29	.22	.35	.28	.27	.18	.06	.11	.18	.25	.33	-.16
19. TEAFREQ	.10	-.06	.20	.27	.30	.21	.29	.16	.09	.10	.19	.16	.39	-.15
20. TONFREQ	.07	-.07	.16	.29	.27	.20	.26	.10	.01	.12	.11	.16	.34	-.11
21. CONCFREQ	.10	-.06	.18	.30	.26	.19	.28	.08	-.01	.15	.14	.21	.28	-.14
22. POPCONC	.02	-.20			.09	.02		.01	-.05	.17	.21			
23. KLASCONC	.06	.04			.20	.18		.12	.06	.10	.13			
24. INSTRUM	.01	-.09	.16	.11	.17	.09	.09	.05	.04	.06	.09	.01	.18	-.07
25. MUSBEZ	.07	-.04	.20	.21	.27	.20	.23	.15	.06	.05	.15	.23	.33	-.12
26. HISTMUS	.04	-.05			.23	.13		.09	.03	.02	.09		.26	
27. KUNSTMUS	.10	-.05			.33	.22		.13	.01	.10	.16		.23	
28. MOMBEZ	.07	.03	.14	.08	.22	.19	.20	.14	.11	.01	.13	.17	.25	-.08
29. BIOSBEZ	.13	-.41	.20	.11	.22	.06	.20	.02	-.02	.18	.18	.22	.33	-.08

Bron: 12 landelijke bestanden over cultuurdeelname. Coëfficiënten tussen haakjes zijn geschat. Ontbrekende coëfficiënten konden niet worden berekend of geschat.

6.2.1. De causale structuur van achtergrond- en verklarende variabelen

Op basis van de geconstrueerde gemiddelde correlatiematrix zijn de regressie-vergelijkingen te berekenen voor culturele activiteit. Om de interpretatie van de resultaten te vergemakkelijken, richten we eerst onze aandacht op de causale structuur van de achtergrondvariabelen, zoals die is weergegeven in het bovenste gedeelte van figuur 6.3. De bovenste helft van de figuur wordt ingenomen door de gebruikelijk 'status attainment' model. De opleiding van de ondervraagde is een functie van de opleiding van de vader en diens beroep. De beroepstatus van de ondervraagde is voornamelijk een functie van diens opleiding; voorts hebben ouderen een hogere beroepsstatus. Het inkomen is weer een functie van opleiding en beroep. Interessanter zijn de bevindingen met betrekking tot de verklarende variabelen. Het tijdbudget is voornamelijk een functie van de leeftijd: jonge mensen (het gaat weer om personen tussen 18 en 64 jaar oud) hebben meer tijd tot hun beschikking. De twee andere indicatoren van tijdsdruk vertonen meer verschillen tussen bevolkingsgroepen. Televisie kijken wordt meer gedaan door ouderen, mensen met meer tijd en

Figuur 6.3: Causaal model sociale achtergrond en verklarende variabelen.

lager opgeleiden. De consumptie van luxegoederen komt meer voor onder mensen met een ruimer geldbudget en ouderen. Deze structuur komt in grote lijnen overeen met die in het Utrechtse bestand. Opmerkelijke verschillen zijn er eigenlijk alleen voor de twee verklarende variabelen, culturele kennis en culturele normen, die in de landelijke bestanden veel sterker aan de sociale achtergrond zijn verbonden dan in de Utrechtse gegevens. Culturele vaardigheid (dat wil zeggen: het kunnen lezen in vreemde talen) is zeer sterk verbonden aan de opleiding en ook nog een klein beetje aan beroepsstatus. Een sterke normatieve gemotiveerdheid ten aanzien van cultuurdeelname, afgemeten aan de culturele normen, treedt het meest onder groepen met een hoge beroepsstatus, en daarnaast onder ouderen, personen met een vader met een hoge opleiding en ouderen.

6.2.2. Analyse van de cultuurdeelname-index

In alle afzonderlijke bestanden is een index voor de totale cultuurdeelname gevormd. Hierin is alle informatie, die er over cultuurdeelname in een bestand aanwezig is, gecomprimeerd (tv-kijken en populair lezen zijn in de betreffende gevallen niet meegeteld). Op basis van de correlaties uit tabel 6.4 zijn vervolgens de regressies van de cultuurdeelname-index op de andere variabelen berekend:

CULTUURDEELNAME				
	r	(a) β	(b) β	(c) β
URBANISATIE	.13			
LEEFTIJD	-.20	-.14	-.15	
OPLEIDING VADER	.31		.10	.03
BEROEP VADER	.32			
OPLEIDING	.44		.30	.15
BEROEPSSTATUS	.32		.10	-.01
HUISHOUDINKOMEN	.21			
LUXEGOEDEREN	.09		.02	.01
TV-KIJKEN	-.18		-.01	-.01
TIJSBUDGET	.14	.08		.09
GELDBUDGET	.24	.09		.05
CULTURELE KENNIS	.50	.36		.27
CULTURELE NORMEN	.51	.36		.31
R =		--- .63	--- .54	--- .65

Wanneer we allereerst de enkelvoudige correlaties bekijken, is te constateren dat de sterkste correlaten van cultuurdeelname de culturele kennis en de culturele normen zijn. De samenhang van de cultuurdeelname-index met deze twee verklarende variabelen is groter dan met opleiding en overtreft eveneens die met andere variabelen. Verder hangen ook de andere twee verklarende variabelen, het tijdsbudget en het geldbudget, op de verwachte manier met de

cultuurdeelname-index samen. Daarbij is het geldbudget wat hoger gecorreleerd met cultuurdeelname dan het tijdsbudget.

De conclusies die uit de drie regressievergelijkingen te trekken zijn als volgt weer te geven:

- Voor de achtergrondvariabelen constateren we achtereenvolgens in vergelijking (a), naar afnemende sterkte, een effect van de opleiding (.30), de leeftijd (-.15), de opleiding van de vader (.12) en het beroep (.10). Geen noemenswaardige invloed op culturele activiteit hebben: urbanisatie, het beroep van de vader en het huishoudinkomen.
- Bekijken we vervolgens de regressievergelijking (b) met de verklarende variabelen, dan voeren daarin de culturele normen en de culturele kennis eveneens de boventoon. De relatie tussen de effecten van het geldbudget en het tijdsbudget is in de regressievergelijking anders dan in de correlatiematrix. Een deel van de samenhang tussen geldbudget en cultuurdeelname is terug te voeren op de invloed van de culturele kennis en culturele normen, waarop de hogere inkomensgroepen hoger scoren. Het directe effect van het geldbudget is daarom aanzienlijk kleiner dan de correlatie. Het effect van de tijdsbudget is ongeveer even groot als de correlatie.
- Als we tenslotte de volledige vergelijking (c) bezien, met culturele kennis en de culturele normen constant, is te constateren dat het eerder vermelde grote effect van opleiding grotendeels wegvalt. Het effect van de leeftijd is in deze volledige vergelijking zelfs van ongeveer gelijke orde als dat van de opleiding. De beroepsstatus, het inkomen, en de urbanisatie doen er niet toe, terwijl het opnemen van televisiekijken en consumptie van luxegoederen, als verklarende variabelen niet resulteert in een merkbaar effect.

Opvallend zijn de sterke overeenkomsten tussen deze resultaten en die voor de Utrechtse gegevens. Met name de verhoudingen tussen de effecten van de vier verklarende variabelen zijn overeenkomstig. Daarnaast is de overheersende invloed van de opleiding en de significante bijdrage van leeftijd en milieu van herkomst (beroep en opleiding vader) gelijksoortig. Maar waar liggen nu precies de verschillen? In welk opzichten voegt deze analyse iets toe aan de inzichten uit het vorige hoofdstuk?

Een eerste verschil met de Utrechtse gegevens is de toevoeging van de urbanisatievariabele. De correlatie van urbanisatie met cultuurdeelname is significant ($r=.13$), maar toch betrekkelijk gering. Het verband verdwijnt echter in de volledige regressievergelijking. We kunnen derhalve aannemen dat verschillen in culturele activiteit tussen de urbane en rurale gebieden volledig terug te voeren zijn op de demografische samenstelling van deze gebieden. De stedelijke bevolking is hoger opgeleid en uit hogere milieus afkomstig dan de bevolking van de meer landelijke gebieden. Dit resultaat weerlegt de veronderstelling dat aanbodverschillen een belangrijke invloed hebben op de culturele activiteiten van de Nederlandse bevolking. Natuurlijk is het wel van belang na te gaan of deze conclusie stand houdt bij analyse van specifieke aanbodgevoelige vormen van cultuur als bioscoop, theater en concert.

Ten tweede is een saillant verschil met het Utrechtse bestand de grotere invloed van culturele normen, in relatie tot de invloed van culturele kennis. Volgens onze analyse van de landelijke bestanden is de invloed van de culturele normen tenminste net zo sterk als die van culturele kennis en vaardigheden, terwijl in de Utrechtse gegevens de invloed van culturele normen veel zwakker is dan die van de culturele vaardigheden. Hierbij dienen enige kanttekeningen gemaakt worden. Vooral lacunes in de beschikbare gegevens kunnen hier een rol spelen. Zo zijn conclusies over culturele kennis

maar op één bestand (BOEK61) gebaseerd, en die over culturele normen op twee (GRON65, IVA78). Deze drie bestanden overlappen niet, waardoor de onderlinge correlatie tussen culturele normen en culturele kennis aangevuld moest worden. Dit maakt de schatting van het onderlinge gewicht van deze twee determinanten minder sterk. Toch zijn er sterke aanwijzingen dat de invloed van culturele normen inderdaad groter is dan men op basis van de Utrechtse gegevens zou vermoeden. In de twee bestanden waar indicaties voor de culturele normen zijn aangetroffen, overtreft hun effect die van de opleiding. Dat was in de Utrechtse gegevens niet het geval. Ook de nulde orde correlatie met cultuurdeelname is sterker dan in de Utrechtse gegevens het geval is. Zowel in GRON65 als in IVA78 zijn de culturele normen zeer goede voorspellers van mate van culturele activiteit. Relevant is voorts dat de culturele normen sterker zijn verbonden met de sociale achtergrond, met name met het milieu van herkomst. Dat patroon is ook in de Utrechtse gegevens naar voren getreden, maar hier is dat sterker.

Een derde verschil betreft de nieuw toegevoegde variabele, consumptie van tijdverbruikende luxegoederen. Deze consumptie blijkt geen relatie te vertonen met cultuurdeelname. Dit is niet het geval bij de correlaties als we de luxegoederen als een alternatieve indicatie voor inkomen en geldbudget beschouwen, en evenmin als we in de regressievergelijkingen de laatste twee constant houden. Met name dit laatste resultaat is een argument om te zeggen dat de trade-off in tijdbesteding tussen de consumptie van luxegoederen en de deelname aan culturele activiteiten niet groot kan zijn. Dezelfde argumentatie is te ontlenen aan de geringe betekenis van televisie kijken op cultuurdeelname, als relevante achtergrondvariabelen als leeftijd, opleiding, culturele normen en kennis constant zijn gehouden. Ook hier is weinig anders te concluderen dan dat de tijd besteed voor het apparaat slechts van geringe betekenis is voor de keuze om al dan niet aan cultuur deel te nemen. Voor beide argumenten geldt natuurlijk dat nog moet worden nagegaan in hoeverre ze opgaan, wanneer specifiek tijdovende of op avonden beslagleggende vormen van cultuurdeelname beschouwd worden.

6.2.3. Analyse van de afzonderlijke culturele activiteiten

Een volgende stap in de analyse is de verschillende vormen van cultuurdeelname, die in de vorige paragraaf zijn gesommeerd tot één index, weer te disaggregeren en afzonderlijk te bestuderen. Daartoe is de bovenstaande analyse als het ware 14 keer uitgevoerd. De relevante correlaties en regressievergelijkingen zijn gepresenteerd in tabel 6.4. In de regressievergelijkingen zijn de volgende drie regressiemodellen berekend: (a) met de achtergrondvariabelen afzonderlijk; (b) met de verklarende variabelen en (c) een regressiemodel met alle variabelen. In het laatste model (c) zijn variabelen die in geen enkele regressievergelijking een bijdrage leveren, namelijk het beroep en het inkomen, weggelaten. Het consumeren van luxegoederen en televisiekijken is alleen opgenomen bij typisch tijdsintensieve activiteiten. Het probleem dat we eerder hebben besproken in paragraaf 6.1 rond de gebrekkige meting van culturele kennis, is in de situatie met twaalf afzonderlijke vergelijkingen nog sterker voelbaar. In feite is de invloed van culturele kennis alleen voor de verschillende vormen van lezen te evalueren. Bij de overige regressievergelijkingen is daarom de meest directe determinant van culturele kennis, de opleiding, opgenomen in de vergelijking met (alleen) de verklarende variabelen. De resultaten worden hieronder weer stapgewijs bekeken.

Tabel 6.4: Regressiemodellen op basis van gemiddelde correlatiematrix, 12 bestanden, 15 vormen van cultuurdeelname en een algemene index.

		TIJD	GELD	CKEN	CNOR	TV-K	CONS	LFT	URB	OPLV	OPL	BER	HINK	R
CULPART	r:	.14	.24	.50	.51			-.20	.13	.44	.44	.32	.21	
	a:							-.27	.08	.06	.40	.07	.04	.54
	b:	.08	.09	.36	.36									.63
	c:	.09	.05	.25	.32			-.15	.01		.16			.65
LEESFREQ	r:	.06	.12	.50	.36			-.12	.07	.25	.32	.26	.15	
	a:							-.16	.03	.09	.25	.10	.02	.39
	b:	.04	-.00		.27						.22			.41
	c:	.04	-.02		.24			-.13	.00		.26			.43
POPLEZEN	r:	.03	.01	-.10	.05			-.04	.01	-.02	.06	.05	.06	
	a:							-.07	.01	-.08	.08	.01	.04	.11
	b:	.03	-.02		.03						.06			.07
	c:	.03	-.03		.02			-.05	-.00		.07			.09
SERLEZEN	r:	.11	.18	.25	.33			-.10	.12	.29	.35	.28	.18	
	a:							-.13	.08	.13	.25	.09	.04	.43
	b:	.08	.05		.22						.25			.42
	c:	.08	.03		.18			-.12	.05		.29			.44
TEAFREQ	r:	.10	.19	.16	.39			-.06	.10	.20	.30	.21	.16	
	a:							-.10	.07	.06	.25	.03	.06	.34
	b:	.06	.09		.30	-.08	.03				.14			.44
	c:	.05	.08		.29	-.07	.05	-.03	.03		.15			.44
TONFREQ	r:	.12	.11	.16	.34			-.07	.07	.16	.27	.20	.10	
	a:							-.12	.04	.02	.25	.07	-.01	.31
	b:	.09	-.00		.27	-.02	-.04				.17			.39
	c:	.09	-.01		.25	-.01	-.04	-.07	.00		.20			.39
CONCFREQ	r:	.15	.14	.21	.28			-.06	.10	.18	.26	.19	.08	
	a:							-.10	.07	.05	.23	.07	-.03	.30
	b:	.13	.02		.20	-.07	-.05				.18			.36
	c:	.13	.01		.17	-.07	-.05	-.07	.04		.20			.36
POPCONC	r:	.17	.21					-.20	.02		.09	.02	.01	
	a:							-.23	.01		.17	-.06	-.02	.24
	b:	.12	.16					-.01	-.05		.04			.25
	c:	.12	.13					-.03	-.07	-.21	.11			.32
KLASCONC	r:	.10	.13					.04	.06		.20	.18	.12	
	a:							.01	.04		.13	.09	.04	.22
	b:	.09	.05			.03	.04				.19			.23
	c:	.09	.05			.03	.04	.01	.03		.18			.23
INSTRUM	r:	.06	.09	.01	.18			-.09	.01	.16	.17	.09	.05	
	a:							-.11	-.01	.08	.17	-.01	-.01	.22
	b:	.04	.02		.13						.11			.22
	c:	.05	.01		.11			-.10	-.03	.06	.13			.24
MUSFREQ	r:	.05	.15	.23	.33			-.04	.07	.20	.27	.20	.15	
	a:							-.07	.04	.08	.20	.05	.05	.31
	b:	.01	.05		.26						.15			.37
	c:	.01	.05		.25			-.03	.01		.16			.37

Tabel 6.4 (vervolg): Regressiemodellen op basis van gemiddelde correlatiematrix, 12 bestanden, 15 vormen van cultuurdeelname en een algemene index.

		TIJD	GELD	CKEN	CNDR	TV-K	CONS	LFT	URB	OPLV	OPL	BER	HINK	R
HISTMUS	r:	.02	.09		.26			-.05	.04		.23	.13	.09	
	a:							-.09	.02		.23	.00	.01	.32
	b:	-.00	.00		.21						.14			.29
	c:	-.00	.01		.19			-.05	-.01		.15			.30
KUNSTMUS	r:	.10	.16		.23			-.05	.10		.33	.22	.13	
	a:							-.11	.07		.32	.05	.00	.32
	b:	.08	.04		.11						.28			.32
	c:	.08	.02		.08			-.09	.05		.31			.37
MONBEZ	r:	.01	.13	.17	.25			.03	.07	.14	.22	.19	.14	
	a:							.01	.05	.06	.13	.08	.05	.25
	b:	-.02	.06		.19						.13			.29
	c:	-.03	.07		.20			.04	.02		.11			.29
BIOSBEZ	r:	.18	.18	.22	.33			-.41	.13	.20	.22	.06	.02	
	a:							-.48	.11	-.02	.39	-.11	-.04	.53
	b:	.12	.09		.27	-.02	-.06				.10			.39
	c:	.12	.03		.20	.05	-.07	-.45	.07		.32			.57

r: enkelvoudige correlatie

a: model met alleen achtergrondvariabelen

b: model met alleen verklarende variabelen

c: model met verklarende variabelen en selectie van achtergrondvariabelen

Leesgewoonten

Lezen is gesplitst in drie verschillende variabelen: de algemene leesfrequentie, het populair lezen (familiebladen, pulp) en het serieus lezen (opiniebladen, literatuur). Vragen die zich bij leesgedrag met name voordoen zijn: is lezen minder gevoelig voor tijdsdruk dan andere activiteiten? Is het verschil in complexiteit tussen verschillende soorten lectuur terug te vinden in de coëfficiënten van opleiding en culturele vaardigheden?

Bij de beantwoording van deze vragen zien we dat de regressiemodellen voor leesfrequentie en serieus lezen elkaar niet erg veel ontlopen. In de beide modellen is er een overheersende invloed van de opleiding, gevolgd door een invloed van culturele normen aan te tonen. De veronderstelling dat de invloed van de opleiding voornamelijk verloopt via de culturele vaardigheid, is voor leesgewoonten goed te toetsen. Dit omdat het enige bestand waar een goede indicatie voor culturele vaardigheid is aangetroffen (BOEK61), juist betrekking heeft op leesgedrag. De indicatoren voor culturele vaardigheid in dat bestand bestaan alleen uit de beheersing van vreemde talen. Het effect van de opleiding op leesfrequentie (een correlatie van 0.53), wordt tot 0.23 gereduceerd, wanneer in een regressievergelijking de gemeten culturele kennis is opgenomen.

De index voor populair lezen neemt een volstrekt afwijkende positie in, doordat het nauwelijks gerelateerd is aan één van de achtergrondvariabelen uit ons model. Desondanks constateren we zelfs hier, anders dan in het Utrechtse bestand, een significant positief verband met de opleiding. Slechts in één bestand (GRON65) is net als in de Utrechtse gegevens een negatief effect van opleiding op het lezen van populaire teksten terug te vinden.

Qua aanspraken op het tijdbudget zijn de verschillen tussen de indicatoren voor het leesgedrag niet groot. Het effect van het tijdbudget op leesgewoonten is gemiddeld wat lager dan voor de algemene cultuurdeelname-index. Een invloed van het geldbudget is voor leesgewoonten, evenmin als voor andere activiteiten, aangetroffen. Lezen staat slechts onder een geringe invloed van tijd- en geldaspecten.

Opmerkelijk is dat er een tamelijk sterk leeftijd-effect voor zowel leesfrequentie als serieus lezen bestaat: jongere mensen lezen meer dan ouderen. Dit blijft ook zo, als de opleiding (gemiddeld hoger onder jongeren) in regressie constant is gehouden. Voorts mag niet onvermeld blijven dat van alle zwakke invloeden die urbanisatie heeft, de invloed op serieus lezen nog het grootst is (0.05). Dat het leesgedrag een effect van urbanisatie ondergaat, duidt er wel op dat de aanbodstructuur van weinig belang is om verschillen in deelname te verklaren. Lezen is immers minder aanbodgebonden dan welke activiteit dan ook.

Theater- en concertbezoek

De analyse voor theater- en concertbezoek is opgedeeld naar de vijf te onderscheiden variabelen: theaterfrequentie, toneelfrequentie en concertfrequentie dat uiteenvalt in klassiek concert en popconcert. Al deze culturele activiteiten hebben gemeenschappelijk dat zij buitenshuis plaatsvinden, in gezelschap bezocht worden en gereguleerd zijn door een strakke externe programmering. De veronderstelling is dat dit alles eraan bijdraagt dat theater- en concertbezoek bijzonder tijdsdrukgevoelig zijn. In de Utrechtse gegevens is dat beeld bevestigd. De vraag is nu of dat ook opgaat voor de landelijke gegevens. Daarnaast is het aannemelijk dat popconcerten en de andere vormen van theaterbezoek verschillen naar complexiteit en statusdrempels. In het bijzonder is het de vraag of deelname aan deze uitgaansactiviteiten, die vaak binnen een formeel kader plaatsvinden, sterker afhankelijk is van status-overwegingen dan andere culturele activiteiten. Vinden we dat terug in de relevante coëfficiënten van opleiding en culturele normen?

Uit tabel 6.4 blijkt dat voor al de betrokken variabelen de invloed van de opleiding groot is. Voor theater-, toneel- en concertfrequentie ligt het effect van de opleiding rond de 0.20. Het maken van een onderscheid tussen klassiek concert en popconcert is maar in één bestand (AVO79) goed mogelijk en daarom hebben die regressievergelijkingen niet helemaal dezelfde structuur als de voorgaande. Onderling zijn ze echter goed vergelijkbaar. Voor de beide vormen van concertbezoek laten ze een behoorlijk effect van de opleiding zien. De correlaties wijzen er niet op dat popconcerten een hoger opgeleid publiek hebben dan klassieke concerten, zoals uit de Utrechtse gegevens is gebleken. De leeftijdsverschillen tussen de publieksgroepen van klassiek en popconcert zijn natuurlijk groot. Het klassieke concert is de enige culturele activiteit, waar jongeren niet oververtegenwoordigd zijn.

Van de aanbodfactor, vertegenwoordigd via urbanisatie, is volstrekt geen invloed te bespeuren. Daarentegen zijn voor vier van de vijf activiteiten de coëfficiënten voor de invloed het tijdbudget boven het gemiddelde. Hierin is een bevestiging te vinden van de veronderstelling dat de tijdsdruk in het bijzonder een negatieve werking heeft voor deelname aan activiteiten buitenshuis. De tijdsdruk is hierbij voornamelijk afkomstig van beroepsarbeid en huishoudelijke taken. De meerderheid van de effecten voor televisiekijken en consumptie van luxegoederen wel heeft het voorspelde negatieve teken, maar daarmee is direct alles gezegd. De negatieve effecten van deze concurrerende activiteiten zijn klein.

Instrument spelen

Het bespelen van een instrument is een betrekkelijk weinig voorkomende culturele activiteit. Op het eerste gezicht onderscheidt het zich met name door een zeer grote tijdsintensiteit. Het is weliswaar mogelijk te spelen op een tijdstip en plaats waar men wil, maar ieder instrument vergt een behoorlijke tijdsinvestering aan oefening om er plezier aan te beleven, die vaak door vaste lessen of gezamenlijke repetitie vorm krijgt. De verwachting is dat het bespelen van een muziekinstrument als culturele activiteit vooral voorkomt bij personen met een ruim tijdbudget. Deze veronderstelling is echter door de Utrechtse gegevens niet bevestigd en ze komt in de landelijke gegevens evenmin uit: de tijdsdrukcoëfficiënt is zeer klein. De enige factor die enigszins naar instrument spelen differentieert, is (opnieuw) de opleiding. Er is geen sterke oververtegenwoordiging van jongeren onder de muzikanten. Wel is er vergeleken met de invloed van de eigen opleiding een relatief grote invloed van de opleiding van de vader, een resultaat dat ook in de Utrechtse gegevens naar voren kwam. Kennelijk is musiceren één van die dingen die men van huis uit meekrijgt.

Museum- en monumentenbezoek

Het bezoeken van musea en monumenten wordt weer in één analyse behandeld omdat de veronderstelling is dat zij onder min of meer dezelfde condities tot stand komen. Ze doen allebei een beroep op (kunst)historische kennis en liggen ook wat betreft benodigde tijd voor consumptie dicht bij elkaar. Voor het bezoeken van musea is er een onderscheid gemaakt tussen de algemene museumfrequentie, en de frequentie van bezoek aan (eenvoudige) cultuurhistorische musea en (complexe) kunstmusea. We veronderstellen dat het bezoeken van monumenten goed vergelijkbaar is met bezoek aan cultuurhistorische musea.

De verschillen tussen vormen van monumenten- en museumbezoek zijn voor het opleidingseffect analoog aan de resultaten uit het Utrechtse onderzoek. Kunstmusea trekken een aanzienlijk selectiever publiek naar opleiding dan cultuurhistorische musea en monumenten. Op basis van de landelijke gegevens hebben de kunstmusea zelfs, van alle culturele activiteiten, qua opleiding het meest selectief samengestelde publiek, op de voet gevolgd door serieus lezen. In de Utrechtse gegevens zijn deze twee activiteiten ook de meest discriminerende naar opleiding, maar dan in omgekeerde volgorde van belangrijkeheid. Monumenten trekken een relatief gespreid publiek, een conclusie die uit de Utrechtse gegevens en eerder uit het Utrechtse Monumentenonderzoek (Ganzeboom, 1983a) ook naar voren kwam. De opleidingscoëfficiënt van monumentenbezoek is na populair lezen het kleinste van alle bestudeerde activiteiten.

Een opmerkelijk verschil treedt aan de dag bij culturele normen. Het effect van normen op het bezoek aan cultuurhistorische musea en monumenten is behoorlijk veel groter dan op kunstmusea. Een inhoudelijke verklaring voor deze bevinding hebben we niet. Het resultaat berust in het geheel op de gegevens van het IVA78, het enige bestand waarin zowel naar museumgenre als naar culturele normen is gevraagd (twee van de drie normatieve uitspraken gaan over musea). Ook in een afzonderlijke analyse van het IVA78-bestand zelf is deze verhouding tussen museumgenres aangetroffen. Het is dus niet de gesommeerde correlatiematrix die dit resultaat voor culturele normen veroorzaakt.

Verder is het museumpubliek relatief jong (leeftijd), ook als er op de invloed van de overige variabelen constant is gehouden. Daarnaast treedt er nauwe-

lijks nog differentiatie op. Tijdbudgetten, geldbudgetten en urbanisatie maken niets uit bij de verklaring van museum- of monumentenbezoek.

Bioscoopbezoek

Met name jonge mensen bezoeken bioscopen. In het Utrechtse bestand is geconstateerd dat een andere vorm van 'jeugdcultuur', het bezoeken van popconcerten, bijzonder gevoelig is voor restricties van het tijdbudget. Enerzijds is dit interpreteerbaar als een saillant inhoudelijk resultaat (popconcerten vinden 's avonds plaats en gaan derhalve met grote tijdsdruk gepaard), maar anderzijds is het mogelijk dat het een artefact van de constructie van de tijdbudgetvariabele betreft (hierin speelt namelijk de levensfase een grote rol). De vraag is of dit ook geldt voor bioscoopbezoek.

Volgens de landelijke gegevens is het effect van de leeftijd op bioscoopbezoek -0.43; het sterkste effect uit de gehele tabel. Men verwacht dan misschien dat deze oververtegenwoordiging van jongeren ook grotendeels verantwoordelijk is voor een oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden, maar dat gaat niet op. Ook bij gegeven leeftijdsgruppen differentieert de opleiding bioscoopbezoek vrijwel even sterk als bij het theater- en concertbezoek. Verder brengt het tijdbudget een extra differentiatie teweeg. Dit is in overeenstemming met het feit dat het naar de film gaan een activiteit is die in de druk bezette avonduren plaatsvindt, maar ook enigszins strijdig met het gegeven dat het minder tijdstipgebonden is dan theater- en concertbezoek. Niettemin is het tijdbudgeteffect van dezelfde orde (0.14). Tenslotte is vermeldenswaard dat het effect van urbanisatie op bioscoopbezoek het sterkst is van alle activiteiten, hoewel het nog steeds geen substantiële omvang aanneemt (0.07).

Het bioscoopbezoek is een culturele activiteit van met name jongeren. Onze gegevens leveren op dit punt nog een onderschatting, doordat de jongeren onder de 18 jaar in de analyse zijn uitgesloten. De jongere leeftijdsgroep maakt een niet onbelangrijk onderdeel van het bioscooppubliek uit. De bioscoop onderscheidt zich hierin van veel ander accommodaties voor cultuur. Dat het bioscooppubliek jong is, zal geen verwondering wekken. Iedereen die wel eens een bioscoop bezoekt, kan dat zelf vaststellen. Iets anders is te verklaren waarom dit zo is. Een belangrijke vraag, omdat het antwoord een implicatie heeft voor de verklaringswaarde van onze theorie. Die moet namelijk ook een verklaring kunnen geven voor uitzonderingen op het algemene patroon. De oververtegenwoordiging van jongeren in de bioscoop kan verschillende oorzaken hebben.

Een verklaring kan liggen in de specifieke sociale aspecten die aan het bioscoopbezoek zijn verbonden. Naar de film gaan is een onderdeel van het uitgaansgedrag en daarmee een activiteit die een rol speelt in de ontmoeting der geslachten. Bij een nadere argumentatie van deze verklaring, moet men in het oog houden dat de aspecten die jongeren in het naar de film gaan extra aanspreken, gezien de doelen in hun levensfase, ook van toepassing zouden kunnen zijn op ander uitgaansgedrag zoals theater- en concertbezoek. Dat zijn ook activiteiten die geschikt zijn voor wederzijdse kennismaking, onttrokken aan het toezicht in de ouderlijke woning en met vrijwel dezelfde tijdsrestricties.

Een andere veronderstelling is dat er iets in het medium film is, dat bijzonder aansprekend is voor jongeren. Een hoog stimuleringsniveau, via een flitsende presentatie en geluid, deelt de bioscoop met popconcerten, de andere jongerenactiviteit bij uitstek (in iets mindere mate). Als jongeren meer op een dergelijk soort activering gericht zijn, bestaat er een intrinsiek verband tussen het medium film en de leeftijdsgroep. Voor een dergelijke verklaring spreekt,

dat jongeren ook sterk oververtegenwoordigd zijn onder de mensen die thuis film op video en televisie kijken (Faasse & Ganzeboom, 1986: 43). Deze gedachtengang is verder uit te werken tot empirisch toetsbare voorspellingen. Hoe de inhoud van deze uitwerking verder is, op deze plaats vormt het als verklaring voor de eigenaardige samenstelling van het bioscooppubliek slechts een ad hoc operatie. Daarom laat ik het bij deze aantekening.

6.3. Evaluatie van de hypothesen

Het is zinvol de resultaten van de analyse van de landelijke bestanden nog eens samen te vatten vanuit het gezichtspunt van de vier verklarende mechanismen.

Tijdbudget

Evenals in het Utrechtse onderzoek heeft het tijdbudget, voorzover geconstrueerd uit aan beroepsarbeid en gezinsfase verbonden tijdrestricties, een beperkte maar desondanks aantoonbare predictieve waarde voor de mate van culturele activiteit. Het effect treedt overeenkomstig de verwachting eigenlijk alleen naar voren bij uitgaansactiviteiten in de avond: bezoek aan toneel, concerten en bioscoop. Verder is de werking van twee andere variabelen die tijdsdruk indiceren onderzocht: televisie kijken en consumptie van luxegoederen. De invloed van televisiekijken op culturele activiteit is echter helemaal niet aantoonbaar, terwijl een concurrerend beslag op tijdsmiddelen van luxegoederen als auto, vakantiehuis en audiovisuele media, evenmin is aangetoond. De invloed van de aanbodstructuur is in de landelijke bestanden geëvalueerd via het directe effect van de urbanisatiegraad van de woonplaats, lopend van de landelijke gemeenten naar Amsterdam. Deze variabele is bij de verklaring van cultuurdeelname nauwelijks van belang. Slechts bioscoopbezoek ondergaat een beperkte invloed, een aanbodgebonden activiteit. Daarnaast is er echter een effect op het serieus lezen, juist een weinig aanbodgebonden activiteit. Het belang van de aanbodstructuur wordt met dergelijke tegenstrijdige resultaten ontkracht. De bevindingen voor het belang van het aanbod zijn te interpreteren als het succes van de horizontale cultuurspreiding. Het aanbod is zo verdeeld dat alle potentiële klanten behoorlijk bediend kunnen worden. Een alternatieve verklaring is dat Nederland te klein is, en te goed bereikbaar om grote verschillen teweeg te brengen. Opmerkelijk is dat niet alleen de directe effecten van urbanisatie op culturele activiteiten vrijwel nihil zijn, maar dat ook de nulde orde correlaties klein zijn. Er bestaat niet zoveel verschil in cultuurdeelname tussen de gemiddelde bewoner van Amsterdam en de gemiddelde bewoner van een landelijk gebied. Deze bevindingen zijn in strijd met common sense opvattingen over de verschillen tussen bewoners van landelijke en stedelijke gebieden, met name Amsterdam.

Geldbudget

De resultaten voor het geldbudget laten zich zeer eenvoudig samenvatten. Het al dan niet beschikken over voldoende financiële middelen is niet of nauwelijks aan cultuurdeelname gerelateerd. Uitzonderingen zijn alleen die culturele activiteiten die een zeer aanzienlijke aanspraak op dit budget maken. Onder onze variabelen komen die nauwelijks voor.

Culturele vaardigheden

De invloed van informatiecapaciteit is in de landelijke bestanden moeilijk te schatten, omdat maar in één bestand een indicatie van culturele kennis aanwezig is. Het is daarmee alleen mogelijk de invloed op leesgewoonten te bekijken. Het belang van de culturele vaardigheden voor lezen, met name van complexe teksten, blijkt dan van groot gewicht te zijn en een verklaring te bieden voor de grote oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden onder de culturele publieksgroepen. In de andere bestanden moeten we genoegen nemen met het aanzienlijke gewicht dat de meest directe determinant van culturele kennis, de opleiding, op vrijwel alle onderzochte vormen van culturele activiteit heeft. Deze invloed blijkt in het geval van leesgewoonten, concert- en museumbezoek te differentiëren naar complexiteit van het gebodene. Voor de andere culturele activiteiten is de hypothese moeilijker te toetsen omdat er geen goed onderscheid naar genre is gemaakt. Opmerkelijk is niettemin dat onder bezoekers van bioscopen, met een cultuuraanbod van 'voor elk wat wils', een relatief grote oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden voorkomt, ook binnen de relevante groep jongeren. Deze bevinding is in tegenspraak met de hypothese over de invloed van informatiecapaciteit.

Culturele normen

Zijn de resultaten tot op dit punt grotendeels in lijn met de bevindingen uit de Utrechtse gegevens, volgens de landelijke bestanden is de werking van statusaspecten op cultuurdeelname duidelijk sterker dan we uit de Utrechtse gegevens concludeerden. Omdat culturele kennis en culturele normen niet in één bestand gekruist zijn, is de preciese verhouding tussen de mechanismen niet goed te schatten. Opmerkelijk is niettemin dat in de landelijke bestanden de werking van culturele normen die van de opleiding overtreft, hetgeen in het Utrechtse bestand niet zo is. Dit resultaat handhaaft zich wanneer we de beide bestanden, waar de culturele normen expliciet gemeten zijn, afzonderlijk analyseren. Het is dus niet het gevolg van het gebruik van correlatiematrix die gemiddeld is over bestanden.

6.4. Bijzondere onderwerpen

Na de hoofdanalyse voor de Utrechtse gegevens zijn er ook enige bijzondere onderwerpen aan de orde gekomen, zoals de culturele en economische dimensie van beroepsstatus, leeftijdsgroepen en de culturele activiteit van bejaarden. Deze onderwerpen zijn ook voor de landelijke gegevens in een analyse gebracht.

6.4.1. Culturele en economische beroepsstatus

In de analyses voor de effecten van het beroep is veelal uitgegaan van een standaard zedeling naar beroepscategorie, lopend van leidinggevende en academische beroepen naar agrarische beroepen. Nu is voor de Utrechtse gegevens in §5.4.2. aangetoond dat de vaak geringe invloed van het beroep op culturele activiteit gedeeltelijk op het conto te schrijven is van het feit dat standaardindelingen van beroep, hetzij naar sociale klasse, hetzij naar

en wetenschap hoog scoren) en naar hun economische status (waarin beroepen binnen het bedrijfsleven hoog scoren), treden grotere differentiaties op. De culturele status van het beroep is dan van aanzienlijke invloed op culturele activiteit, terwijl het economische aspect er niet toe doet of zelfs een negatieve invloed heeft. Dit effect komt sterker naar voren als de culturele activiteit complexer is.

De vraag is of deze uitslag specifiek voor Utrechtse databestand genoemd moet worden of dat zij zich laat generaliseren naar landelijke bestanden? Daarvoor is het noodzakelijk dat men economische en culturele status van beroepen gedetailleerd kan worden onderscheiden. In de praktijk is het vooral van belang dat beoefenaren van beroepen waarvoor veel culturele kennis en vaardigheden vereist is, zoals kunstenaars, onderwijzers en leraren kunnen worden onderscheiden van beroepsbeoefenaren met veel economische kwaliteiten, zoals vertegenwoordigers en zakenlieden. Deze differentiatie is mogelijk in drie van de twaalf bestanden: CBS62, LSO77 en LSO83. Hieronder zijn de regressievergelijkingen voor deze bestanden gepresenteerd, die laten zien hoe sterk het verschil in cultuurdeelname is tussen de twee dimensies van beroepsstatus.

	CULTURDEELNAME					
	CBS62		LSO77		LSO83	
	(a)	(b)	(a)	(b)	(a)	(b)
URBANISATIE	.09	.05			.05	-.10
LEEFTIJD	-.15	-.14	-.08	-.06	-.10	-.10
OPLEIDING VADER			.09	.08	.13	.12
OPLEIDING	.24	.20	.32	.28	.26	.21
BEROEPSSTATUS	.13		.12		.13	
CULTUREEL BEROEP	.37		.26		.26	
ECONOMISCHE BEROEP	-.16		-.09		-.04	
TIJDBUDGET	.18	.16	.06	.05	.08	.06
TV KIJKEN	-.10	-.08	-.06	-.05	-.06	-.06
LUXEGOEDEREN			.04	.05	.04	.04
GELDBUDGET	.00	.02	.06	.05	.08	.08
	---	---	---	---	---	---
R =	.46	.50	.49	.51	.51	.53

De regressievergelijkingen voor de culturele en economische dimensie van het beroep zijn berekend voor de drie bestanden afzonderlijk en ook voor alle culturele activiteiten afzonderlijk. (Deze laatste analyses worden hier niet gerapporteerd.) Hieruit is te concluderen dat het verschil tussen de twee dimensies algemeen voorkomend is en het sterkst optreedt voor theater- en concertbezoek, museumbezoek en serieus lezen. Het treedt minder sterk aan de dag voor: instrument spelen, bioscoop- en monumentenbezoek. De resultaten van het Utrechtse onderzoek kunnen we hiermee als bevestigd beschouwen. De culturele status van beroepen heeft een tamelijk sterke invloed op de culturele activiteiten. Verder zijn er op grond van de drie meetpunten geen aanwijzingen dat deze invloed over de periode 1962-1983 is veranderd. Opmerkelijk aan deze resultaten is voorts dat er een hoge correlatie is tussen

culturele beroepsstatus en urbanisatie: beroepen met een hoge culturele status vindt men in veel sterkere mate in stedelijke gebieden dan beroepen met een hoge economische status. Dat versterkt het argument dat het verschil in culturele activiteit tussen bewoners van stedelijke en van landelijke gebieden vrijwel uitsluitend te wijten is aan het verschil in potentieel cultureel publiek, niet aan het aanbod.

6.3.2. Leeftijdsgroepen en cultuurdeelname

Voor het Utrechtse bestand is het causale model afzonderlijk berekend voor de leeftijdsgroepen onder en boven de veertig. Beredeneerd is daarbij dat voorwaarden voor cultuurdeelname, die vroeg in de levensloop tot stand komen en daarna stabiel blijven (opvoeding, opleiding), voor de verklaring van cultuurdeelname in de jongste leeftijdsgroep van groter belang zijn dan in de oudere groep. Juist het omgekeerde moet dan gelden voor later in het leven verkregen kenmerken als beroepsstatus. Deze redenering blijkt echter voor de Utrechtse gegevens in het geheel niet op te gaan. Het was juist andersom: het ouderlijk milieu bleek juist belangrijker binnen het oudere cohort dan binnen het jongere. Wel werd bevestigd dat tijdbudgetrestricties vooral opgaan voor de jongste leeftijdsgroep. Met het ouder worden, wordt cultuurdeelname door een steeds krappere tijdbudget verhinderd. Als na het 40-ste levensjaar de tijdbudgetrestricties weer afnemen, leidt dit niet tot het heropvoeren van de culturele activiteit.

In hoeverre dezelfde conclusies zijn te trekken voor de landelijke bestand, is hier uitgemaakt met de regressiemodellen in tabel 6.6, die zijn berekend op basis van de gegevens uit het TBO80 en LSO83. De leeftijdsgroepen contrasteren voor deze bestanden minder dan in het Utrechtse bestand. De resultaten zijn:

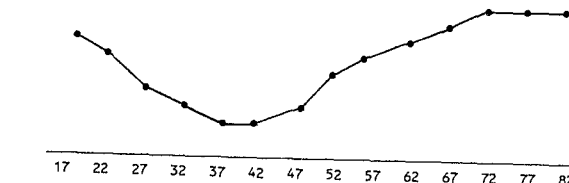
- In beide bestanden is de invloed van de opleiding van de vader op cultuurdeelname geringer in het oudere cohort. Voor de opleiding van de onder-vraagde geldt dat de invloed in het jongere cohort groter is. Wanneer het juist is om deze cohortverschillen als een historische verschuiving te interpreteren, maken ze aannemelijk dat de invloed van het milieu van herkomst aan het afnemen is.
- De tijdbudget-coëfficiënt is in beide gevallen het grootst in het jongste cohort (de verschillen tussen de cohorten zijn significant). Hoewel het verschil kleiner is dan bij het Utrechtse bestand, is er eenzelfde patroon. Het gebruik van consumptiegoederen heeft in beide bestanden geen negatieve werking op cultuurdeelname. Televisie kijken heeft wel een negatieve invloed, maar de verhoudingen tussen de cohorten zijn voor de beide bestanden nogal verschillend. Op basis van het LSO83 constateren we slechts een geringe invloed van televisie kijken op cultuurdeelname, die het grootst is in de jongere generatie. Maar volgens het TBO80 is de invloed van televisie kijken op cultuurdeelname tamelijk groot en juist groter voor de oudere leeftijdsgroep. De meting voor televisie kijken is in het TBO80 aanzienlijk beter dan in het LSO83 (feitelijk aantal uren per week in kwartierenboekje versus één enkele vraag). We zijn daarom geneigd meer waarde te hechten aan het resultaat van het TBO, namelijk dat de invloed van televisie kijken het grootst is in het oudere cohort.

Tabel 6.5: Culturele activiteit in twee LEEFTIJD-groepen volgens twee landelijke bestanden.

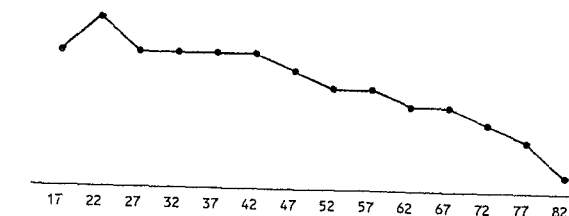
	TBO80		LS083	
	JONG 18-40	OUD 41-64	JONG 18-40	OUD 41-64
URBANISATIE	.04	.09	.04	.03
LEEFTIJD	-.03	-.02	.02	-.10
OPLEIDING VADER	.13	.08	.15	.10
OPLEIDING	.21	.25	.24	.28
BEROEP	.07	.07	.12	.12
TIJDBUDGET	.12	.04	.15	.06
GELDBUDGET	.10	.16	.05	.13
TV KIJKEN	-.09	-.18	-.07	-.02
LUXEGOEDERENCONSUMPTIE	.04	.07	.00	.10
R =	.46	.53	.48	.58

Figuur 6.6: Tijdrestricties en cultuurdeelname per leeftijdsgroep.

a: TIJDBUDGET * LEEFTIJD

b: CULTURDEELNAME * LEEFTIJD

6.4.3. De culturele activiteit van bejaarden

Evenals voor de Utrechtse gegevens zijn in de voorgaande analyse de 65-plus-sers weggelaten. De doorslaggevende overweging hierbij is geweest dat het tijdbudget van bejaarden sterk afwijkend is van de rest van de volwassen bevolking en dat er tegelijkertijd een contaminatie optreedt met specifieke belemmeringen die het bejaard zijn met zich mee kan brengen. Weliswaar beschikken bejaarden over een veel ruimer tijdbudget dan anderen, maar dat leidt niet tot culturele activiteit, waarschijnlijk omdat zij (fysieke) hinderpalen ontmoeten die voor jongere mensen over het algemeen niet gelden. Om een beeld te krijgen van de culturele activiteit van bejaarden, bekijken we de gegevens in figuur 6.8. De gegevens komen uit het Leefsituatieonderzoek 1983 (die uit het TBO80 vertonen hetzelfde beeld). Het is duidelijk dat de culturele activiteit na het veertigste jaar en na de pensionering geen opleving ondergaat en zelfs na het 70-ste jaar snel afneemt. Ook in dit opzicht laat de analyse van het Utrechtse bestand zich goed generaliseren naar het landelijke niveau.

6.5. Samenvatting en conclusies

Evenals in het vorige hoofdstuk werd in dit hoofdstuk de eerder geformuleerde verklarende theorie over cultuurdeelname met onderzoeksgegevens. In tegenstelling tot de gegevens in het vorige hoofdstuk, die nieuw verzameld waren en betrekking hadden op een kleine, eenmalige en lokale steekproef, werden in dit hoofdstuk reeds verzamelde en landelijke gegevens uit meerdere, omvangrijke databestanden uit verschillende jaren geanalyseerd. Daarmee winnen we het voordeel in representativiteit, maar komen ook verschillende nadelen tegen. Deze bestaat uit onvergelykbaarheid van de gebruikte variabelen en incompleteheid van de databestanden, ook op theoretisch belangrijke punten. Als analysestrategie werd ervoor gekozen zoveel mogelijk informatie aan de bestanden naar boven te halen. Dit werd bereikt door uit te gaan van de gemiddelde correlatiematrix die op basis van de gegevens uit de twaalf bestanden berekend kon worden. Ook met deze strategie was het niet mogelijk om alle relevante variabelen in de analyse te betrekken: op sommige punten moesten correlaties via aannames worden bepaald. Het is daarom van belang om de conclusies van dit hoofdstuk met enige omzichtigheid te hanteren. Sommige berusten op betere gegevens dan andere. In ieder geval is het steeds gewenst te blijven zien tegen het perspectief van het vorige hoofdstuk, waarin deze moeilijkheden niet optraden.

Met betrekking tot de werking van het *geldbudget* kon slechts de eerder conclusie worden dat verschillen in besteedbaar inkomen van weinig belang zijn voor deelname aan de meeste activiteiten. In tegenstelling met het vorige hoofdstuk hadden we niet de beschikking over een meting van een echt 'dure' activiteit, zoals het kopen van boeken of kunst. De werking van het *geldbudget* vervlakte daarmee nog meer. Zoals al eerder gesteld, betekent dit natuurlijk niet dat verschillen in besteedbaar inkomen nooit belangrijk zullen zijn voor cultuurdeelname. Maar voor de hier geanalyseerde activiteiten (die overigens een goede doorsnee geven van waar het bij cultuur om gaat) geldt dat -- tegen de huidige prijzen -- kennelijk niet.

Wat betreft de werking van het *tijdbudget* waren we in hoofdstuk juist in staat om wat meer reliëf aan te brengen. Niet alleen beschikten we over

metingen van beschikbare tijd, die goed overeenkomt met die in de Utrechtse gegevens, het was ook mogelijk om de consumptie van luxegoederen in de analyse te betrekken. Dit is belangrijk omdat in de theorie over tijd- en geldbesteding de tijdskosten van luxebestedingen als een belangrijke concurrent voor cultuurdeelname wordt aangewezen. Op soortgelijke manier werd in dit hoofdstuk een belangrijke vorm van mediaconsumptie, namelijk televisie kijken, beschouwd. Een groot succes voor de theorie hebben deze uitbreidingen niet gebracht. Wel kon, evenals bij de Utrechtse gegevens een duidelijk effect van beschikbare tijd op culturele consumptie worden aangewezen. Ook waren er in de landelijke gegevens aanwijzingen dat dit effect sterker is voor uitgaansactiviteiten in de avond. Een concurrerend effect van consumptie van luxegoederen en van mediaconsumptie werd echter niet aangetroffen. Daarmee blijft de conclusie dat tijdsallocatieprocessen weliswaar een rol spelen bij de verklaring van cultuurdeelname, maar daarin geen hoofdrol spelen.

Zo'n hoofdrol is er wel voor *informatiecapaciteit*, maar in de landelijke bestanden werd helaas hiervoor nauwelijks een directe indicatie aangetroffen. Niettemin leveren de landelijke bestanden ook het beeld van de overheersende rol van de opleiding. In één bestand werd een indicatie voor culturele vaardigheid aangetroffen, namelijk de beheersing van vreemde talen. Dit bleek een zeer krachtige voorspeller van de culturele activiteiten in dat bestand, maar deze hadden alleen maar betrekking op leesgewoonten. Andere voorspellingen uit de informatietheorie doorstonden de test ook goed: het verschil tussen complexe en eenvoudige activiteiten leverde telkens weer het verwachte verschil in effect van opleiding. Kortom: op basis van de landelijke bestanden is er geen reden te twifelen aan de overheersende rol van informatiecapaciteit in de totstandkoming van culturele activiteiten. Een enigszins bijgesteld beeld verkrijgen we uit de analyse van *statusmotieven* in de landelijke bestanden. Deze bijstelling levert een beeld op dat dichter bij de oorspronkelijke redenering ligt dan de Utrechtse gegevens suggererden. In twee bestanden werden indicaties voor statusmotieven ten aanzien van cultuurdeelname aangetroffen. Deze maakten een groter verschil naar deelname dan in het Utrechtse bestand werd gevonden. Bovendien waren de betreffende culturele normen sterker gebonden aan de sociale achtergrond, in het bijzonder ook de beroepsstatus, zoals de klassieke sociologische theorievorming doet verwachten. Belangrijk is hierbij aan te tekenen dat de betreffende landelijke gegevens op dit punt een solide indruk maken, zodat er reden is het Utrechtse resultaat in twijfel te trekken: statusmotieven nemen een duidelijke plaats in bij de totstandkoming van cultuurdeelname.

Hoofdstuk 7

VERANDERINGEN IN DEELNAME

Cultuurdeelname is in de vorige hoofdstukken beschouwd als een functie van vier factoren: (a) de beperkingen die het tijdbudget aan dit gedrag oplegt, (b) de overeenkomstige beperkingen vanuit het geldbudget, (c) het vermogen om plezier te beleven aan verschillende vormen van culturele stimulering en (d) de sociale statusmotieven of culturele normen die culturele activiteit omringen. In twee hoofdstukken zijn uit deze vier mechanismen afgeleide hypothesen met empirische gegevens in verband gebracht. Uit de gegevens van het Utrechtse databestand (hoofdstuk 5) bleek dat de informatiecapaciteit de meeste differentiatie in cultuurdeelname teweeg brengt en het geldbudget het minst. De invloeden van het tijdbudget en de culturele normen zitten daar qua belangrijkheid tussenin. De resultaten van de twaalf landelijke databestanden (hoofdstuk 6) weken in zoverre hiervan af, dat ze wezen op een groter effect van culturele normen dan voor het Utrechtse bestand is geconstateerd. In de voorgaande hoofdstukken zijn de empirische gegevens slechts cross-sectioneel beschouwd. De gegevens uit Utrecht in waren beperkt tot metingen in twee opeenvolgende jaren (1984/1985), zodat een vergelijking in de tijd niet goed mogelijk was. Maar ook bij de landelijke gegevens, die op uiteenlopende tijdstippen betrekking hebben (1961-1983), is geen aandacht besteed aan de vraag welke veranderingen in cultuurdeelname zich in de afgelopen decennia hebben voorgedaan. De bestudering van een historische ontwikkeling is uitgesteld tot het voorliggende hoofdstuk. De redenen hiervoor zijn tweeledig.

De eerste en belangrijkste reden is dat het vraagstuk van de historische ontwikkeling in publieksovername niet alleen theoretisch een interessant probleem is, maar ook vanuit beleidsmatig oogpunt. Een ontwikkeling in de tijd van cultuurdeelname staat namelijk in direct verband met de doelstelling van 'cultuurspreiding' die in de afgelopen decennia steeds de leidraad voor het beleid van de overheid en andere actoren (daarbij inbegrepen cultuurbemiddelaars en cultuurproducenten) op het gebied van cultuur is geweest (Bevers, 1988). Als zodanig is dat een afzonderlijke beschouwing waard.

De tweede reden om het vraagstuk van de ontwikkeling in de publieksovername in de afgelopen decennia afzonderlijk te behandelen, is dat op dit punt een zeer nauwkeurige vergelijking van gegevens noodzakelijk is. In het vorige hoofdstuk, waar het ging om een doorsnee van het te schatten model in een reeks van onderzoeken, is genoeg genomen met een globale vergelijkbaarheid van variabelen. Voor een relevante weergave van een historische ontwikkeling is echter grotere precisie gewenst. Een groot probleem daarbij is dat in de twaalf onderzoeken een nogal verschillende verzameling variabelen ter beschikking staat, die daarnaast ook nog eens variëteit aan metingen kent. Een eerste eis die aan de te vergelijken bestanden gesteld moet worden, is dat zij juist qua opzet en variabeleninhoud goed op elkaar gelijken. Een tweede eis voor zinvolle vergelijking is dat de periode die tussen twee tijdstippen ligt, een behoorlijk aantal jaren omspannt.

Dit hoofdstuk begint met een beschouwing over de cultuurspreidingsproble-

matiek vanuit historisch en beleidsmatig oogpunt. Vervolgens wordt ingegaan op de vraag welke consequenties er uit het gehanteerde verklaringsmodel volgen voor de ontwikkelingen van publieksomvang en publiekssamenstelling. Daarvoor zijn een aantal bijkomende veronderstellingen gemaakt over de ontwikkeling van de individuele kenmerken die van invloed zijn op cultuurdeelname en historische ontwikkelingen die het aanbod heeft doorgemaakt.

7.1. Cultuurspreiding als oogmerk van beleid

In het cultuurbeleid maakt men een onderscheid tussen twee vormen van sociale ongelijkheid in cultuurdeelname. Ten eerste onderkent men de ongelijkheid in deelname tussen sociale groepen die gedefinieerd zijn naar sociale status, zoals opleiding, inkomen en beroep. Deze kwestie noemt men die van de sociale of verticale cultuurspreiding. Ten tweede onderkent men de ongelijkheid in deelname tussen inwoners van ruimtelijk gescheiden gebieden. Deze verschillen doen zich voor tussen stad en platteland, tussen het westen van het land en de rest en tussen Amsterdam en de andere steden. Men noemt dit de kwestie van de horizontale of geografische cultuurspreiding. Beide zaken worden vaak in één adem genoemd en daardoor wel verward. Gezien het feit dat op het terrein van de horizontale cultuurspreiding een veel explicieter beleid is gevoerd dan voor de verticale cultuurspreiding (onder meer via een vestigingsbeleid voor orkesten en de verplichting voor toneelgezelschappen een deel van de voorstellingen buiten hun standplaats te geven), komt het zelfs voor dat met 'cultuurspreiding' uitsluitend de horizontale cultuurspreiding wordt bedoeld.

Vanuit het gezichtspunt van een overkoepelende vraagstelling naar verdeling van levenskansen is het bepaald een aantrekkelijk gezichtspunt om beide zaken op één lijn te zien. Het gaat om twee vormen van sociale ongelijkheid die beide verklaring (en wat betreft het beleid: bestrijding) behoeven. Het is echter belangrijk niet over het hoofd te zien dat achter deze beide vormen van sociale ongelijkheid een verschillend mechanisme schuilgaat. Terwijl de sociale cultuurspreiding voornamelijk een kwestie is van voorkeuren en restricties van sociale groepen, moet de verklaring van de geografische ongelijkheid van cultuurdeelname toch in eerste instantie gezocht worden in aanbodfactoren.

Zoals mede door Knulst (1985) is geschetst, behoort het streven naar cultuurspreiding tot het erfgoed van meer dan één ideologische stroming. Hoewel de doelstelling van cultuurspreiding vaak in verband wordt gebracht met een socialistische ideologie, ligt een koppeling met religieus geïnspireerde ideologieën eigenlijk meer voor de hand. Immers, cultuurspreiding betekent niet de leefwijze van achtergestelde groepen in de samenleving emanciperen en waardige (=gesubsidieerde) erkenning geven, maar juist de leefwijzen van maatschappelijk elites over te brengen op deze achtergestelde groepen. Het gaat om een 'beschavingsoffensief'. De gewoonten en gebruiken van maatschappelijke elites worden gepropageerd voor de samenleving als geheel. Personen die deze gewoonten en gebruiken overnemen, maken deel uit van de gemeenschap der beschaafde mensen.

Deze cultuurspreidingsgedachte staat niet alleen op gespannen voet met de ideologie van emancipatie van de eigen leefvormen van achtergestelde groepen, maar eveneens met de theoretische veronderstelling dat cultuurdeelname door sociale elites gebruikt wordt om zich te onderscheiden van

andere groepen in een samenleving. Bij geslaagde cultuurspreiding vervalt immers deze mogelijkheid tot onderscheiding. Op basis van het onderscheidingsmotief is eerder te verwachten dat elites telkens weer op zoek gaan naar nieuwe vormen van culturele activiteit om zich zo te profileren. Een voor de hand liggende reactie daarop zou dan zijn dat de achtergestelde groepen de verschillen in deelname tegengaan door zelf de sociale drempels te slechten. Cultuurdeelname wordt dan een dalend cultuurgoed, maar wel dankzij het streven van lagere groepen om hogerop te komen in de beschavingshiërarchie. Het beeld dat door het cultuurspreidingsstreven opgeroepen wordt, is evenwel het omgekeerde. Het zijn de elitegroepen, die hun manier van leven trachten over te brengen op de lagere strata. Daarbij ondervinden zij een hardnekkige tegenstand van de leden van die lagere statusgroepen, die zich maar niet tot de aangedragen culturele genietingen laten verlokken. Het is veelzeggend om op dit punt de resultaten van de inhoud van culturele normen uit het Utrechtse onderzoek (§5.1.4.) naar voren te halen. Terwijl cultureel actieven het belangrijk achten "dat iedereen kennis neemt van de kunst van het land", vinden dat "in het onderwijs" en "in een goede opvoeding" de vaardigheid moet worden bijgebracht om van kunst te genieten en dit moeiteloos verbinden met de uitspraak "dat musea mensen van alle rangen en standen wat te bieden hebben", kunnen niet-actieven zich veel minder in dit soort standpunten vinden. Culturele activiteit en een hoge status gaan samen met de opvatting dat cultuur voor iedereen is, lage status en geringe culturele activiteit (eigen en van de sociale omgeving) met de opvatting dat dit niet zo hoeft te zijn. Een klassiek onderscheidingsmechanisme speelt daarbij geen grote rol.

Hoe dan ook, het cultuurspreidingsperspectief is sinds de tweede wereldoorlog vast onderwerp in het overheidsbeleid geweest, gevoed door zowel socialistische als christelijke idealen. Tot de jaren zestig is de cultuurspreiding onomstreden gebleven. Heel duidelijk is dit verwoord in de bijdrage van In 't Veld-Langeveld (1961) aan de jubileumuitgave "Drift en Koers" ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging, waarin zij zich onomwonden voor dit beschavingsoffensief uitspreekt (zie §2.1.3.). Opmerkelijk is dat zij zich in een interview twintig jaar later (In 't Veld-Langeveld, 1981) van deze stellingen heeft teruggetrokken ("Opdringerigheid is fout."). Vanaf de jaren zestig heeft de gedachte terrein gewonnen dat beschavingsoffensieven verwerpelijk zijn, omdat zij getuigen van een cultureel imperialisme en daarmee authentieke leefwijzen van achtergestelde strata verdrukken. Sterker dan voorheen wordt daarna benadrukt dat het niet aangaat om de mensen naar schouwburg, concertzaal en museum te sleuren, maar dat kunst juist naar de mensen toegebracht moet worden en moet aansluiten bij hun dagelijkse leefwereld. Opmerkelijk is dat ook deze gedachtengang weer vanuit de culturele actieven zelf geformuleerd is en in de praktijk is gebracht. Er is geen spoor van een emancipatiestreven binnen de lagere statusgroepen zelf te ontdekken.

De gedachten over cultuurspreiding hebben in de afgelopen decennia dus wel enige fluctuaties gekend. Het is echter nog maar de vraag in hoeverre deze verschuivingen in ideologie een verandering van beleid teweeg hebben gebracht. De hoofdlijnen van het cultuurbeleid hebben zich in de afgelopen decennia steeds langs dezelfde wegen bewogen, namelijk: verruiming en diversivering van het aanbod. Ook nu inmiddels de ideologische wind wat gedraaid is, 'kwaliteit' een trefwoord is, en men er genoeg mee neemt dat er geografische en sociale verschillen in cultuurdeelname bestaan, volgt de beleidsontwikkeling toch vooral hetzelfde pad der geleidelijkheid.

Hoe heeft de overheid nu in concreto aan de cultuurspreiding bijgedragen? Welke beleidsmaatregelen hebben de participatie van achtergestelde groepen of achtergestelde gebieden bevorderd of zouden die moeten bevorderen? Zoals reeds opgemerkt, is het beleid ten aanzien van de horizontale cultuurspreiding specifiek en explicieter geweest dan voor de verticale cultuurspreiding. De reden hiervoor ligt in het feit dat men van de zijde van de overheid (en andere betrokkenen als accommodaties en uitvoerenden) gemakkelijker toegang heeft tot aanbodfactoren dan tot vraagfactoren. Een belangrijke specifieke overheidsmaatregel ter bevordering van de horizontale cultuurspreiding is ongetwijfeld de verplichting voor orkesten en toneelgezelschappen zich 'in de provincie' te vestigen, of tenminste daar een deel van hun uitvoeringen te verzorgen. Minder spectaculair, maar waarschijnlijk van nog groter belang is de systematische spreiding van accommodaties over alle gebieden van het land. Te denken valt hierbij aan multifunctionele culturele centra, maar ook aan de sterke groei van openbare bibliotheken, waarbij vrijwel geen ongelijkheid meer tussen geografische gebieden optreedt. Tevens is er wat betreft de musea een sterk gegroeid aanbod geweest, waardoor in vrijwel alle gebieden van ons land wel iets van gading te vinden is. Zulke specifieke, op bijzondere groepen gerichte maatregelen ontbreken nagenoeg[1] bij de verticale cultuurspreiding. Er zijn daarentegen wel algemene, op de gehele bevolking gerichte beleidsmaatregelen genomen. De belangrijkste is zonder twijfel het laag houden van de prijzen voor cultuurdeelname. Deze beleidslijn is niet speciaal op achtergestelde bevolkingsgroepen gericht, maar zij draagt in algemene zin wel bij tot de verticale cultuurspreiding. Het lijkt er ook op dat het beleid in dit opzicht een succes is geweest. Het ontbreken van sterke inkomenseffecten voor de deelname aan culturele activiteiten, zoals we dat in de voorgaande hoofdstukken hebben geconstateerd, kan als zodanig geïnterpreteerd worden. Het inkomen zou ongetwijfeld een belangrijkere determinant van culturele activiteit zijn, als de prijzen hoger waren. Een dergelijk effect is nu slechts aan te treffen voor cultuurvormen die wat hoger geprijsd zijn. Het is daarom aannemelijk dat het overheidsbeleid op het punt van inkomensverschillen tussen groepen effectief is geweest.

Een andere algemene maatregel die consequenties voor de verticale cultuurspreiding gehad kan hebben, is de verruiming en diversivering van het aanbod. Het lijkt erop dat daarmee een aantal cultuurproducten binnen het gesubsidieerde aanbod is terecht gekomen, die daar aanvankelijk niet in thuishoorden. Duidelijk doet dit verschijnsel zich voor bij de bibliotheken. Terwijl deze instellingen zijn opgericht ter verspreiding van kwaliteitsrijke lectuur, vindt men tegenwoordig in de collecties een zeer uitgebreid aanbod, compleet met bijvoorbeeld popmuziek en strips, genres waarmee men aanvankelijk de concurrentie is aangegaan. Ook op andere terreinen is deze trend waar te nemen. Gesubsidieerde schouwburgen en concertzalen herbergen vaker dan vroeger aanbod uit het vrije circuit, dat voorheen volledig commercieel werd aangeboden. Voorts is opvallend dat het gegroeide bestand van musea voornamelijk op het conto komt van een toename van (cultuur)historische musea.

Ook de twee belangrijkste maatregelen waarmee de overheid de verticale cultuurspreiding heeft bevorderd, betreffen dus beide de aanbodkant: het laag

(1) Enige specifieke beleidsmaatregelen op dit gebied bestaan er overigens wel. Te denken valt aan de CJP-reducties voor jongeren en kortingen voor 65 plussers.

houden van de entreprijzen en het verruimen en diversifieren van het aanbod. Aan de vraagzijde kunnen overheidsmaatregelen ook hun uitwerking hebben gehad, doordat men getracht heeft de culturele vaardigheden van bevolkingsgroepen op te voeren. Te denken valt hierbij voornamelijk aan culturele participatie bevorderende maatregelen binnen het onderwijs (schoolconcerten). Ook daarbuiten vindt verruiming van de vaardigheden plaats (muziekscholen, kunstzinnige vorming). Of dit in cultuurspreiding sorteert, is echter nog maar de vraag. Het kenmerkende van deze maatregelen is namelijk dat zij wel de gemiddelde culturele vaardigheid van de bevolking verhogen en dat op basis daarvan het bereik van cultuur in de zin van de omvang van publieksgroepen zal stijgen, maar dat daardoor niet noodzakelijk de samenstelling van het publiek naar sociale achtergrond zal veranderen. In hoeverre dat het geval is, hangt namelijk af van de mate waarin de bevordering van culturele competentie ten goede komt aan groepen die daarin een achterstand hadden. Daar waar deze maatregelen met name via het onderwijs tot stand zijn gekomen en voorzover dat niet het geval is (bijvoorbeeld via muziekscholen), toch aangenomen mag worden dat voornamelijk (kinderen van) hoger opgeleiden deze voorzieningen gebruiken, lijkt eerder een averechts effect het gevolg.

7.2. Algemeen maatschappelijke ontwikkelingen en cultuurspreiding

In de voorgaande paragraaf is de mate van cultuurspreiding beschouwd als een consequentie van het overheidsbeleid dat is gevoerd. De ontwikkelingen op dit gebied moeten echter ook in verband gebracht worden met meer algemeen maatschappelijke ontwikkelingen en specifieke ontwikkelingen op het gebied van het cultuuraanbod zelf die buiten het onmiddellijke overheidsingrijpen tot stand komen. Om deze ontwikkelingen systematisch in kaart te brengen is het zinvol te redeneren vanuit de vier determinanten van cultuurdeelname die in eerdere hoofdstukken zijn onderscheiden: tijd, geld, complexiteit en status.

7.2.1. Tijdbeslag en tijdbudgetten

De eerste vraag is: welke ontwikkelingen zich hebben voorgedaan in de tijdbudgetten? Deze vraag kan uiteengelegd worden in twee deelvragen: namelijk: hoe is het gesteld met de gemiddeld ter beschikking staande hoeveelheid tijd en hoe hebben de verschillen in de beschikbare tijd van sociale groepen zich ontwikkeld? Het tijdbudget laat zich wat betreft de variabele componenten (dat betekent: tijd voor persoonlijke verzorging, voeding, slaap zijn uitgezonderd) verdelen in:

- tijd besteed aan arbeid,
- tijd besteed aan consumptie, waaronder cultuurdeelname.

Er hebben zich in de laatste twintig jaar voor de verdeling van tijd over deze twee alternatieven een aantal verschillende ontwikkelingen voorgedaan, waardoor het moeilijk is het totale resultaat op voorhand te schatten. Bij de tijd die besteed wordt aan arbeid gaan de gedachten het eerst uit naar de duur van de werkweek. Deze is echter in de laatste decennia niet spectaculair veranderd. Wel bestond er in 1962 (het eerste meetpunt waarover bruikbare gegevens ter beschikking staan) nog geen vijfdaagse werkweek. Van meer

belang lijkt evenwel de mate waarin verschillende sociale groepen aan het arbeidsproces zijn gaan deelnemen of daaruit verdwenen zijn. De groep die veel minder dan vroeger betaalde arbeid verrichten zijn de jongeren (nu vaker in opleiding). Zo blijkt uit de tijdreeksen van het CBS (CBS, 1984), dat van de jongeren tussen 14 en 24 jaar in 1960 nog 60% deel uitmaakte van de werkende bevolking en in 1980 nog slechts 47%. De daling zit echter vrijwel uitsluitend in de groep van 19 jaar en jonger. Verder zijn er meer werklozen en arbeidsongeschikten dan vroeger. De werkloosheid was in 1960 1% van de beroepsbevolking, in 1980 7%. Daarentegen zijn meer vrouwen betaalde arbeid gaan verrichten, maar deze ontwikkeling is tot op heden niet zo spectaculair verlopen. Tussen 1960 en 1980 steeg het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking van 22% naar 34%. Overigens is het nog maar de vraag of het voor tijdbesteding veel uitmaakt of jongeren beroepsarbeid verrichten dan wel op school zitten, en of vrouwen onbetaald in het huishouden werken dan wel betaald daarbuiten. Wat betreft de onbetaalde arbeid die vaak aan vrouwen in het huishouden is toebedeeld, lijkt wel een vermindering aannemelijk, die samenhangt met het gedaalde kindertal en de mechanisering van de huishoudelijke taken. Wat betreft het kindertal verloopt de ontwikkeling heel scherp: het aantal levendgeborenen liep tussen 1960 en 1980 terug met van 170 naar 90 per 1000 vrouwen onder de 45 (CBS, 1984: 28). In hoeverre en nu meer of minder tijd ter beschikking is, blijft bij deze tegenstrijdige ontwikkelingen onduidelijk.

Wat betreft de tijd besteed aan consumptie heeft zich echter een duidelijke ontwikkeling naar een groeiende tijdsdruk voorgedaan. De belangrijkste trend bij de beperking van de tijd die beschikbaar is voor cultuur, is de sterke groei van de gemiddelde consumptie in de afgelopen decennia. Deze veronderstelling berust op het feit dat het reële inkomen sterk gestegen is en daarnaast de alternatieven voor tijdbesteding door andere kanalen dan cultuur, zoals de massamedia, sterk zijn toegenomen. Deze ontwikkelingen wegen al gauw op tegen de ruimer ter beschikking gekomen vrije tijd door arbeidstijdverkortung, werkloosheid en gezinsverdunding. Zo heeft het SCP (1980) berekend dat alleen al de tijd besteed aan de televisie en de auto voldoende zijn om de reële verkorting van arbeidstijd in de afgelopen 20 jaar te consumeren.

In het hiervolgende is niet getracht een nauwkeurige kwantitatieve schatting te maken van deze ontwikkelingen in het gemiddelde tijdbudget, maar volstaan met de aanname dat de invloed van de toegenomen consumptiemogelijkheden verreweg het sterkst is geweest en de tijdsdruk daarom eerder groter is geworden dan kleiner. Deze veronderstelling komt overeen met die in de theorieën over tijdbesteding van Linder (1970) en Becker & Michael (1976) is weergegeven en is impliciet gehanteerd in de vrijetijdshoofdstukken van de Sociaal en Culturele Rapporten (SCP, 1978; Ganzeboom, 1984c). Een gevolg van deze toegenomen tijdsdruk is dat de tijd besteed aan culturele activiteit afneemt. Dit geldt met name voor de meer tijdensieve vormen van cultuurdeelname. Constateringen uit de Sociaal en Culturele Rapporten wijzen op de tendens om steeds meer 'incidenteel' in tegenstelling tot 'regelmatig' aan culturele activiteiten deel te nemen, verschillende activiteiten te combineren, het gebruik te individualiseren via thuisconsumptie en tenslotte absoluut steeds minder cultuur te consumeren.

De volgende vraag is dan of deze ontwikkelingen zich in dezelfde mate hebben voorgedaan binnen alle sociale groepen, of dat er verschillen in deelname zijn opgetreden die relevant zijn voor de sociale cultuurspreiding.

Een aannemelijke veronderstelling daarover is dat dankzij de groei van het reële beschikbaar inkomen en de inkomensnivellering de consumptiemogelijkheden van de lagere inkomensgroepen sneller zijn toegenomen dan die van de hogere inkomensgroepen. Andere en nieuwe recreatieve en uitgaansmogelijkheden zijn binnen het bereik van de lagere inkomensgroepen gekomen. Te denken valt daarbij aan buitenlandse vakanties en weekendvakanties. Dienovereenkomstig zal de tijdsdruk onder de lagere inkomensgroepen het sterkst zijn toegenomen. Een consequentie van deze gedachtingang is dat hierdoor cultuurspreiding naar inkomensgroep wellicht is afgenomen.

Een ontwikkeling die in dit kader van groot gewicht lijkt, is de groei van substituuigoederen, waarbij met name de televisie. De televisie was in 1955 een nog vrijwel onbekend fenomeen, in 1962 had slechts een minderheid van de huishoudens een toestel, maar daarna groeide zowel het aantal huishoudens met een toestel als de uitzendtijd tamelijk snel naar een verzadigingspunt. In recentere periode is de kleurentelevisie ingevoerd, de zendtijd uitgebreid en heeft tenslotte de video tamelijk snel ingang gevonden (van 0% in 1975 naar 23% in 1985). Televisie kijken is een substituum voor cultuurdeelname, maar is dat niet voor iedereen in gelijke mate. Gezien de aard van het vertoende is de substituuirelatie sterker voor eenvoudige vormen van cultuurdeelname en tevens sterker voor avondbestedingen, zoals theater- en concertbezoek. Consequentie hiervan is dat de mogelijkheid tot alternatieve tijdbesteding in de lagere statusgroepen in het algemeen (ook voor lager opgeleiden) relatief sterker is toegenomen.

Het is lastig om de resultante van al deze ontwikkelingen binnen één trend te comprimeren. De overheersende ontwikkeling in het tijdbudget lijkt mij dat de toegenomen consumptiedruk tot een afname van culturele consumptie heeft geleid en dan met name voor de tijdensieve (uitgaans-)vormen. De omvang van de publieksgroepen van de culturele activiteiten zal, als die een functie van het tijdbudget is, een dalende tendens vertonen. De individuele thuisconsumptie heeft geleidelijk de plaats van het collectief uitgaansgedrag ingenomen. Het is daarbij aannemelijk dat deze ontwikkeling zich sterker heeft voorgedaan voor de lagere inkomensgroepen dan voor de hogere. De groei van de massamedia doet verwachten dat ook de lager opgeleiden in sterkere mate zijn weggebleven (uit theater en bioscoop) dan hoger opgeleiden.

7.2.2. Prijzen en geldbudgetten

De belangrijkste ontwikkelingen voor het beschikbaar inkomen zijn in de vorige paragraaf genoemd. In de laatste decennia is er een sterke groei van het beschikbare inkomen opgetreden. In de periode tussen 1960 en 1980 groeide de koopkracht met 52% (CBS, 1984). De groei van het inkomen is in de lagere inkomensgroepen relatief groter geweest dan in de hogere, zodat zich tevens een inkomensherverdeling heeft voorgedaan (Pen & Tinbergen, 1977). De directe gevolgen voor de culturele consumptie zijn eenvoudig te bedenken: het inkomen is in afnemende mate een belemmering voor consumptie en de verschillen in cultuurconsumptie tussen inkomensgroepen zullen op grond van dit effect afnemen. Dat er daarnaast indirecte effecten van de inkomensgroei optreden, namelijk via het niveau van alternatieve consumpties en het daaraan verbonden tijdsbeslag, is in de vorige paragraaf uiteengezet.

Wat betreft de prijs van het aanbod lijken zich geen belangrijke ontwikkelingen te hebben voorgedaan die in strijd zijn met de veronderstelde werking. Veel onderzoek naar prijsontwikkeling bestaat bij mijn weten niet, maar waarschijnlijk zijn de reële prijzen van culturele consumpties in de afgelopen decennia eerder gedaald dan gestegen (Goudriaan, 1984). Een belangrijke ontwikkeling op dit gebied lijkt de prijs van het bibliotheeklidmaatschap en de uitleningen, die in de loop der tijd tot nihil zijn gereduceerd, althans voor jongeren.

7.2.3. Complexiteit en informatiecapaciteit

Op het gebied van informatiecapaciteit heeft zich een belangrijke ontwikkeling voorgedaan, die (op zichzelf) doet verwachten dat de gemiddelde deelname zal toenemen. De verwachting is namelijk dat over het geheel genomen de algemene culturele vaardigheden in de bevolking zijn toegenomen. De belangrijkste factor die daaraan heeft bijgedragen, is het sterk gestegen opleidingspeil van de Nederlandse bevolking. Deze stijging is het best af te lezen aan de hierna te analyseren surveys (zie ook tabel 6.1). Voor de periode tussen 1962 en 1980 zijn er gegevens over de gehele bevolking tussen 18 en 64 jaar. Hierbij ging het aandeel van de lager opgeleiden van 47% naar 24%, en steeg het aandeel van de hoger opgeleiden van 4% naar 12%. Hoewel de vraag kan worden gesteld, in hoeverre de stijging is terug te voeren op de inflatie van de gestelde eisen, is het niet onaannemelijk dat de langere opleidingen de culturele kennis en vaardigheden hebben bevorderd. Een tweede factor die van groot belang kan zijn, is de grote toevloed van culturele informatie via de massamedia en daardoor ook bijdraagt aan de groei van de culturele competentie.

Naast algemene vaardigheden dragen specifieke vaardigheden bij tot de culturele competentie. Daaronder kunnen uiteenlopende zaken als op cultuurdeelname gerichte onderdelen van het reguliere onderwijs (schoolvoorstellingen; muziekles; lessen in literatuurgeschiedenis) en andere op culturele activiteit gerichte lessen en gedragingen (muziekscholen, instrument spelen) gerekend worden. Hoe het met de ontwikkeling van deze specifieke vaardigheden gesteld is, valt moeilijk te zeggen. Een waarschuwing is op zijn plaats om niet al te snel aan te nemen dat de algemene groei van het opleidingspeil ook de specifieke vaardigheden vergroot heeft. Er zijn zelfs geluiden die stellen dat de groei van het onderwijs juist ten koste is gegaan van het culturele klimaat op de scholen en de culturele inhoud van het lesprogramma van de middelbare scholen. Toch zouden we op basis van de groei van onderwijs wel een groei in omvang van cultuurpublieken verwachten.

Al is de verwachting dat deze ontwikkeling de potentiële omvang van de culturele publieksgroepen heeft bevorderd, daarmee hoeft de sociale samenstelling nog niet veranderd te zijn. Het omgekeerde is eerder te verwachten. Immers, meer dan vroeger zal de groep van lager opgeleiden een 'intellectueel residu' omvatten van personen die de vaardigheden missen om van het culturele aanbod te genieten. Daarom is een daling van de deelname der lager opgeleiden niet denkbeeldig. De deelname van de hoger opgeleiden voorzover beïnvloed door hun culturele vaardigheid zal daarentegen gelijk zijn gebleven of gestegen. Vanuit de invloed van informatiecapaciteit op deelname is een ongelijker worden van de deelname eerder te verwachten. Ook op het gebied van de complexiteit van het aanbod kunnen zich ontwik-

kelingen hebben voorgedaan die mogelijk van invloed zijn op de omvang en sociale samenstelling van publieksgroepen, maar die zijn minder eenduidig samen te vatten dan aan de vraagkant. Genoemd is al de tendens om eenvoudigere soorten aanbod binnen het gesubsidieerde circuit te trekken. De veronderstelling daarbij is dat het publiek van dit soort accommodaties (schouwburgen, concertzalen, musea) zich dan meer sociaal spreidt. Aan de andere kant is het zo dat deze ontwikkeling niet voor alle genres in gelijke mate geldt. Over het algemeen is er sprake van vergroting en (daarmee gepaard gaande) diversivering van het cultureel aanbod. In toenemende mate is er sprake een aanbod met voor 'elk wat wils'. Voorzover de vraagstelling in de onderzoeken zich richt op een niet naar complexiteit gespecificeerd aanbod (hier het geval), is er een zekere trend naar spreiding te verwachten.

Op één punt laat zich ook een tegengestelde tendens vermoeden. Zo lijkt voor het toneel de uitgebreide experimenteerzucht uit de afgelopen decennia een trend van groter belang (vergelijk Knulst, 1980; Reijs, 1984). Deze verhoogt enerzijds de informatiedrempels, maar staat daarnaast in verband met sociale drempels. Het complexere aanbod voltrekt zich gedeeltelijk binnen accommodaties die zich door omvang en aankleding als 'alternatief' presenteren, zodat voor een dergelijk aanbod een verdere exclusivering van het publiek naar opleiding te verwachten valt. Wat betreft ontwikkelingen op het gebied van informatiecapaciteit is er derhalve geen reden om een verandering van de sociale samenstelling van culturele publieksgroepen in de richting van grotere cultuurspreiding te verwachten. Eerder is de omgekeerde het geval.

7.2.4. Culturele normen en sociale drempels

Voor de statuscomponent van cultuurdeelname moeten we eerst nagaan hoe de objectieve maatschappelijke condities die hieraan ten grondslag liggen, zich hebben ontwikkeld. In het voorgaande is een verband gelegd tussen statusoverwegingen en de beroepsgroep waarvan men deel uitmaakt. Nu geldt voor de beroepsverdeling dat zij omhoog is geschoven, hoewel in mindere mate dan de opleidingsverdeling. De meest saillante ontwikkeling is de snelle verkleining van de groep van de kleine zelfstandigen en de boeren, twee groepen die niet erg cultureel actief zijn. Voor het overige is er een groei van de hoofdarbeid ten opzichte van de handarbeid te constateren, met name van de hoger geschoolde hoofdarbeid. Vermeldenswaard is voorts de groei van de beroepsgroepen die in de vorige hoofdstukken tot de culturele elite zijn gerekend, in het bijzonder kunstenaars en onderwijsgeven. Het wordt daarmee duidelijk dat het potentiële cultuurpubliek ook absoluut op basis van de beroepsverdeling is toegenomen. Evenals bij de veronderstelde effecten van de opleiding geldt dat dit in eerste instantie te merken zal zijn aan de omvang van de culturele publieksgroepen. Een veranderde publieks-samenstelling is hieruit niet af te leiden.

Wanneer we ons verdiepen in de meer subjectieve kant van het statusmechanisme, dan is er een ontwikkeling die mogelijk spreiding van de deelname doet verwachten. We refereren hier aan de algemene trend naar openheid die zich in de Nederlandse samenleving de afgelopen decennia heeft voorgedaan. Iedereen kan constateren dat het denken in termen van sociale drempels inmiddels met taboes omgeven is geraakt. Een sterke nivellering en proliferatie van leefstijlen is opgetreden. Het is niet langer toegestaan zich sociaal-exclusief op te stellen en af te zonderen en verder lijken ook de respectvolle gevoelens van de lagere statusgroepen voor de gewoonten van de

hogere statusgroepen afgenomen te zijn.

Een consequentie hiervan is dat de sociale drempels rondom culturele activiteiten lager geworden zijn en daardoor de deelname sociaal gespreider zou zijn geworden. Welke consequenties dit heeft voor de omvang van publieksgroepen, is echter niet gemakkelijk af te leiden. Tegenover het feit dat lagere statusgroepen zich niet langer buitengesloten hoeven te voelen en daarom in grote getale kunnen toestromen, staat het feit dat in dat geval cultuurdeelname noch voor hen, noch voor enig andere sociale groep een uit statusoverwegingen aantrekkelijke gedragsvorm is. Deze verklaring is door Gortzak (1980) aangevoerd ter verklaring van de daling van de publiekssomvang. Volgens hem is het traditionele sociale kader van de elite zodanig verbroken, dat de basis voor collectief expressief gedrag in de vorm van schouwburg- en concertbezoek is weggevalen. Op basis van deze gedachtengang verwachten we een afnemende invloed van sociale drempels, een grotere sociale spreiding van de publiekssamenstelling en een kleinere publiekssomvang. De redenering lijkt wat betreft de minder exclusieve publiekssamenstelling steviger dan voor de dalende publiekssomvang.

Bepalende ontwikkelingen hebben zich daarnaast voorgedaan aan de kant van het aanbod. Meer dan enig andere cultuurspreidende maatregel van de overheid is het streven naar spreiding van accommodaties en uitvoerenden van belang geweest. Deze ontwikkeling is het uitvloeisel van de slechting van statusdrempels die zich in het algemeen in onze samenleving hebben voorgedaan en ook aan de vraagzijde hun invloed doen gelden. In de theaters en concertzalen is deze trend terug te vinden in de lossere opstelling van de publieksgroepen, de verzachting van de kledingsvoorschriften en -gewoonten en in de opkomst van de 'alternatieve vormen' van theater en concert. De komst van de Blauwe Zalen, Kunstkarren en Vestzaktheaters die zich onderscheiden door hun onorthodoxe presentatie, het verbreken van de traditionele omlijsting van het gepresenteerde en de andere plaats die het publiek inneemt, heeft elke associatie met sociale drempels in de vorm van traditionele deftigheid verbroken. Een redelijke veronderstelling is dat daarmee de aantrekking op traditionele statusgroepen verminderd is. De sociale spreiding in het publiek van deze instelling zou op basis hiervan veel groter moeten zijn dan in de traditionele instelling. In de voorgaande paragraaf is gewezen op de ontwikkeling dat de verbreking van de sociale drempels gepaard is gegaan met een verhoging van de complexiteitsdrempels. Er kunnen daardoor tegengestelde ontwikkelingen aan de gang zijn.

7.2.5. Hypothesen en eerdere resultaten

De voorgaande overwegingen hebben betrekking op zowel de omvang en de samenstelling van publieksgroepen. Voor de omvang zijn er twee tegengestelde ontwikkelingen te constateren. De toenemende tijdsdruk op de consumptie doen een afname van de culturele consumptie veronderstellen, met name voor de tijdsintensieve uitgaansvormen. Aan de andere kant is het potentiële publiek op basis de veranderingen in opleidings- en beroepsverdelingen en de daarmee gepaarde gaande groei aan culturele vaardigheden en statusgebonden motivatie, sterk toegenomen. De enige informatieve afleiding die valt te maken, luidt:

De omvang van het publiek van tijdsintensieve culturele activiteiten zal ten opzichte van dat van minder tijdsintensieve vormen verminderd zijn.

Voor de publiekssamenstelling laten zich bovenstaande overwegingen het gemakkelijkst samenvatten, wanneer men het causaal model voor ogen houdt. Hierin zal gelden:

De invloed van de opleiding op culturele activiteiten zal in de loop van de tijd eerder toegenomen dan afgenomen zijn.

De invloed van het beroep op culturele activiteiten zal in de loop der tijd daarentegen eerder zijn afgenomen dan toegenomen.

De invloed van het inkomen zal, voorzover aanwezig, zijn verdwenen voorzover het een zaak van geldbesteding is; door de invloed van tijdsbesteding zal de invloed van het inkomen stabiel zijn gebleven of zelfs gestegen kunnen zijn.

Naar de ontwikkelingen in sociale samenstelling van culturele publieksgroepen is een aantal malen eerder onderzoek verricht. Geen van deze analyses heeft echter een duidelijk licht op deze zaken kunnen werpen. In een eerdere publicatie (Ganzeboom, 1984b) heb ik een vergelijking gemaakt tussen de door Lammers (CBS, 1959c) gepubliceerde tabellen uit het Vrijtijdsonderzoek 1955/1966 en de gegevens van het Leefsituatieonderzoek. De bevinding was dat de sociale samenstelling van culturele publieksgroepen in deze periode (1955-1977) zeker niet meer gespreid was geworden en dat eerder het omgekeerde het geval is. De gegevens uit 1955/1956 staan echter maar gedeeltelijk ter beschikking en de conclusie moet daarom met voorzichtigheid worden gehanteerd. Bakker (1987) bereikte dezelfde conclusie (weinig verschillen, zo mogelijk exclusivering) uit de vergelijking van de gegevens van het Leefsituatieonderzoekingen uit 1974 en 1983. Deze gegevens zijn goed met elkaar vergelijkbaar, maar het betreft maar een betrekkelijk korte periode en wellicht -- voorzover spectaculaire ontwikkelingen in cultuurspreiding aangaat -- niet helemaal een gelukkige periode.

7.3. Veranderingen tussen 1962 en 1980[2]

Voor de historische vergelijking van omvang en samenstelling van culturele publieksgroepen zijn we als beginpunt aangewezen op de gegevens van het CBS Vrijtijdsonderzoek 1962. Deze gegevens uit 1962 zijn verzameld door het Centraal Bureau voor de Statistiek (N=1012). Ter vergelijking is gekozen voor het Tijdbestedingsonderzoek van 1980. Gegeven het feit dat er voorkeur bestond voor een zo recent mogelijk bestand ter vergelijking, waren er in beginsel verschillende andere bestanden mogelijkheden geweest, zoals het LSO83 en het AVO79. Hier is voor het TBO80 gekozen omdat het de grootste vergelijkingsmogelijkheden biedt. We maken de vergelijking zo scherp mogelijk door de aangetroffen informatie via hercodering tot grotere vergelijkbaarheid van variabelen te komen. Desondanks zal blijken dat ook hier onvergelijkbaarheden optreden.

(2) De analyses in deze paragraaf zijn een herbewerking van analyses gerapporteerd in Kalmijn & Ganzeboom (1987).

Tabel 7.1: Veranderingen in de verdeling van vier onafhankelijke variabelen tussen 1962 en 1980 (CBS62, N=914; TBO80, N=2362).

	1962	1980	t-toets
OPEIDING			
(1) Lager onderwijs	47%	24%	
(2) Lbo	16%	29%	
(3) Mulo, mavo	15%	18%	
(4) Mbo, havo, hbs, vwo	19%	16%	
(5) Hbo, wo	4%	12%	
Gemiddelde	2.16	2.62	-8.72 *
Standaardafwijking	1.29	1.33	
Percentage geen waarde	2%	4%	
BEROEPSSTATUS			
(1) Boeren	8%	3%	
(2) Arbeiders	39%	33%	
(3) Kleine zelfstandigen	12%	4%	
(4) Lagere employés	21%	20%	
(5) Middelbare employés	11%	30%	
(6) Hogere beroepsbeoefenaren	10%	10%	
Gemiddelde	3.18	3.72	-8.19 *
Standaardafwijking	1.48	1.48	
Percentage geen waarde	23%	11%	
INKOMEN			
Gemiddelde (in guldens 1962)	6404	9713	
Standaardafwijking	3301	3681	
Variatiecoëfficiënt	.51	.37	
Percentage geen waarde	18%	23%	
LEEFTIJD			
Gemiddelde	45	43	ns
Standaardafwijking	17	17	

* significant bij $p < .001$, tweezijdige toets, gepoolde variantieschatting.

7.3.1. Veranderingen in de onafhankelijke variabelen

De eerste onafhankelijke variabele is de opleiding die in vijf niveaus gecodeerd. De opleidingsniveaus die identiek worden geacht, zijn te vinden in tabel 7.1. Het gemiddelde opleidingsniveau blijkt in de 18 jaar significant te zijn toegenomen. Verschuivingen zijn er vooral in de laagste twee onderwijs-groepen en in de hoogste groep. Het percentage mensen met een hogere beroepsopleiding of een wetenschappelijke opleiding is verdrievoudigd. Verder is de groep mensen met alleen lager onderwijs gehalveerd en de groep mensen met een lagere beroepsopleiding bijna verdubbeld. De tweede onafhankelijke variabele is de beroepsstatus. De status van een respondent is afgemeten aan de status van zijn of haar beroepsgroep. Gehuwde vrouwen zonder beroep zijn weer gecodeerd volgens het beroep van hun man. De basis van de codering verschilt enigszins tussen de beide bestanden. In het TBO80 is een indeling naar 'sociale groep' opgenomen, waarvoor geen andere informatie beschikbaar is dan de labels. In 1962 hebben

we de viercijferige beroepencode, die zo goed mogelijk naar deze labels is teruggecodeerd. In de analyse is de beroepsstatus als metrische variabele opgenomen. De boeren hebben daarbij de laagste status gekregen omdat hun culturele activiteit bijzonder laag is. Als een respondent geen beroep heeft (gehad) maar wel een partner met een beroep, is de status gebaseerd op de beroepsgroep van de partner. Andere mensen zonder een beroep, zoals alleenstaande huisvrouwen en studenten, krijgen geen waarde op de variabele. Uit tabel 7.1 blijkt het gemiddelde van de aldus gecodeerde beroepsstatus significant te zijn gestegen. Het aantal boeren en zelfstandigen is afgenomen terwijl het aantal middelbare employés flink is gestegen. Het aantal arbeiders, lagere employés en hogere beroepsbeoefenaren is ongeveer gelijk gebleven. De derde variabele is het inkomen. In 1962 is gevraagd naar het inkomen van de hoofdkostwinner, in 1980 is gevraagd naar het netto huishoudinkomen. Gezien het gering aantal werkende vrouwen in 1962 is het verschil in betekenis tussen deze twee variabelen niet zo groot. In 1962 is er geen onderscheid gemaakt in bruto en netto inkomen. Door dit verschil in vraagstelling zal het verschil tussen het gemiddelde inkomen in 1962 en dat in 1980 groter zijn dan in werkelijkheid. Het netto inkomen in guldens per jaar blijkt vanaf 1962 enorm gestegen, maar de prijzen van consumptiegoederen zijn mee gestegen. Uit tijdreeksen van het CBS blijkt dat de prijzen voor de consumptie van een werknemersgezin met een inkomen beneden de ziekenfondsgrens in 1978 2.78 keer zo hoog zijn als in 1962 (CBS, 1979a). Het inkomen in 1980 is daarom gedeeld door 2.78. Na deze correctie blijkt het gemiddelde inkomen reëel te zijn toegenomen met een factor 1.5. Een maat voor de mate van inkomensongelijkheid is de variatiecoëfficiënt (standaarddeviatie/gemiddelde). Deze is -- overeenkomstig de stellingen van Pen & Tinbergen (1977) -- behoorlijk teruggelopen, namelijk van 0.51 naar 0.37. De laatste twee onafhankelijke variabelen zijn de leeftijd en de urbanisatie. De leeftijd is geschaald in eenheden van tien jaar. Urbanisatie kent vijf klassen. De gemiddelde leeftijd is in de twee jaren nagenoeg identiek. Verder blijkt uit tabel 7.1 dat het aantal inwoners van de middelgrote steden in de loop der tijd is toegenomen.

7.3.2. Publieksoverzicht

Uit de gegevens zijn vijf vormen van culturele activiteit geselecteerd: museumbezoek, theaterbezoek, bioscoopbezoek, het lezen van boeken en het bespelen van een muziekinstrument. Tabel 7.2 geeft van de formuleringen van de vragen een overzicht. Deze is over museum-, bioscoop-, en theaterbezoek in de twee bestanden niet helemaal identiek. In 1962 is gevraagd wanneer men voor het laatst een culturele instelling bezocht en in 1980 hoeveel keren per jaar men een culturele instelling bezocht. Deze twee formuleringen zijn ons inziens redelijk vergelijkbaar. De variabelen museumbezoek en theaterbezoek geven aan of men al dan niet de laatste drie maanden een bezoek heeft gebracht. De variabele bioscoopbezoek geeft aan of men de afgelopen maand een bezoek heeft gebracht. De vragen naar het lezen van boeken zijn in de beide bestanden wel identiek. De variabele boekenlezen geeft aan of men de laatste maand een boek heeft uitgelezen. De vragen naar het bespelen van muziekinstrumenten zijn nagenoeg identiek. Er is gevraagd naar het soort muziekinstrument dat bespeeld wordt, waarbij er meerdere muziekinstrumenten konden worden opgegeven. In 1962 is slechts één muziekinstrument gecodeerd. De muziekinstrumenten hebben we verdeeld in twee groepen

Tabel 7.2: Formulering vragen naar culturele activiteiten in CBS62 en TBO80.

CBS62	TBO80
THEATERBEZOEK Hebt u in de afgelopen drie maanden één of meer malen een uitvoering door het beroepstoneel bezocht? Hebt u in de afgelopen drie maanden één of meer malen een uitvoering door een beroepsorkest bezocht?	THEATERBEZOEK Kunt u mij zeggen hoe vaak u gaat naar: toneel, concert, opera, cabaret, musical?
MUSEUMBEZOEK Hebt u in de afgelopen drie maanden één of meer malen een museum bezocht?	MUSEUMBEZOEK Kunt u mij zeggen hoe vaak u gaat naar: museum, tentoonstelling?
BIOSCOOPBEZOEK Wanneer bent u voor het laatst naar de bioscoop geweest?	BIOSCOOPBEZOEK Kunt u mij zeggen hoe vaak u gaat naar: bioscoop?
BOEKEN LEZEN Bent u in de afgelopen maand klaargekomen met het lezen van een boek?	BOEKEN LEZEN Heeft u de afgelopen maand voor studie of ontspanning één of meerdere boeken volledig uitgelezen?
MUZIEKINSTRUMENT SPELEN Bespeelt u zelf een muziekinstrument of zingt u in een zangclubje of zangvereniging of doet u beide of geen van beide? Welk instrument of of instrumenten bespeelt u?	MUZIEKINSTRUMENT SPELEN Bespeelt u een muziekinstrument? Doet u dat individueel, in verenigingsverband of in ander verband? (voor elk muziekinstrument genoteerd)

Tabel 7.3: Frequentieverdelingen van deelname aan vijf culturele activiteiten in 1962 en 1980 (CBS62, N=914; TBO80, N=2362).

	1962	1980	% verandering
THEATERBEZOEK bezoek afgelopen drie maanden	14%	16%	+ 14%
MUSEUMBEZOEK bezoek afgelopen drie maanden	12%	17%	+ 42%
BIOSCOOPBEZOEK bezoek afgelopen maand	14%	8%	- 42%
BOEKEN LEZEN afgelopen maand boek uitgelezen	49%	51%	+ 4%
GEMAKKELIJK INSTRUMENT (accordeon, harmonica, harmonium, blokfluit, gitaar, slagwerk, orgel)	4%	10%	+150%
MOEILIJK INSTRUMENT (piano, blaasinstrumenten, strijkinstrumenten)	7%	7%	0%

(variabelen): muziekinstrumenten waarvan het bespelen niet erg moeilijk te leren is (blokfluit, gitaar, orgel en slagwerk) en muziekinstrumenten waarbij dat wel het geval is (piano, strijkinstrument, hout- en koperblaasinstrument). In de incidentele gevallen in het TBO80, waarin men meerdere muziekinstrumenten bespeelde zijn we uitgegaan van het moeilijkste muziekinstrument. Uit tabel 7.3 blijkt dat er bij twee culturele activiteiten sprake is van een sterk toegenomen populariteit: het museumpubliek is met de helft toegenomen en het aantal mensen dat een gemakkelijk muziekinstrument bespeelt is meer dan verdubbeld. Twee culturele publieksgroepen zijn licht in omvang toegenomen: het percentage mensen dat de afgelopen maand een boek heeft uitgelezen en het percentage mensen dat de afgelopen drie maanden een theater heeft bezocht. De enige culturele activiteit die volgens onze gegevens van 1962 tot 1980 minder populair is geworden is het bekijken van films in de bioscoop. Het aantal mensen dat de laatste maand naar de bioscoop is geweest is sterk gedaald. Over het algemeen lijkt het erop dat het cultuurpubliek in omvang is toegenomen. Alleen het bioscooppubliek neemt in omvang af, alle andere culturele activiteiten zijn in 18 jaar juist meer in de belangstelling komen te staan. Deze cijfers komen slechts gedeeltelijk overeen met de resultaten uit culturele statistieken (CBS, 1979a, 1984). Volgens de statistiek is het bioscooppubliek in dezelfde periode in omvang afgenomen en het museumpubliek in omvang toegenomen, wat ook uit de hier gepresenteerde enquêtegegevens naar voren komt. Voor het bezoek aan theater geldt een dergelijke overeenkomst tussen statistiek en surveys niet. Volgens de culturele statistiek is het bezoek aan het (gesubsidieerde) theater sterk afgenomen, volgens de beide surveys niet. Het verschil in resultaat is zeer waarschijnlijk te wijten aan verschillen in de enquêtevragen. De formulering in 1980 is ruimer waardoor het cijfer uit 1980 ten opzichte van dat uit 1962 te hoog is. Tenslotte blijkt uit de culturele statistieken dat het aantal verkochte boeken sinds tijden kleine schommelingen vertoont, maar maakt het aantal uitleningen uit de bibliotheek heeft een sterke stijging door. De steekproefcijfers over het aantal mensen dat de afgelopen maand een boek heeft uitgelezen geeft deze stijging maar zeer ten dele weer.

7.3.3. Publiekssamenstelling

In deze paragraaf gaan we met behulp van regressievergelijkingen (tabel 7.4) na hoe groot de invloed van de onafhankelijke variabelen op verschillen in cultuurdeelname tussen individuen is. Teneinde de veranderingen in samenstelling van de culturele publieksgroepen te analyseren vergelijken we ongestandaardiseerde lineaire regressiemodellen. Omdat de afhankelijke variabelen proporties zijn, is de interpretatie van deze effecten relatief eenvoudig. Het effect, met 100 vermenigvuldigd, laat de verschillen tussen groepen in percentages deelname aan een culturele activiteit zien, gegeven de invloed van andere variabelen. Een effect van opleiding van 0.05 betekent bijvoorbeeld dat er in elke opleidingsgroep 5% meer deelnemers zijn dan in de daaronder liggende opleidingsgroep, rekening houdend met de invloed van de status, het inkomen, de urbanisatie en de leeftijd. In de ongestandaardiseerde vergelijkingen zijn de onafhankelijke variabelen gecentreerd rondom gemiddelde 0. Gegeven het feit dat er vijf opleidingsgroepen zijn, impliceert dat een verschil in deelname tussen de hoogst en laagst opgeleiden van 20%.

Tabel 7.4: Regressievergelijkingen met theater, museum, bioscoop, boeken lezen, muziekinstrument bespelen als afhankelijke variabelen; correlaties en (on)gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (CBS62, N=914; T8080, N=2362).

BEZOEK AAN HET THEATER AFGELOPEN DRIE MAANDEN

	1962			1980			DIF
	r	B	B	r	B	B	
LEEFTIJD/10	-.08	-.006 (.009)	-.03 ⁻	-.03	-.009 (.006)	-.03 ⁻	-
OPLEIDING	.25	.048 (.013)	.18	.18	.030 (.008)	.11	-
STATUS	.19	.014 (.011)	.06 ⁻	.18	.012 (.007)	.05 ⁻	-
INKOMEN/1000	.20	.010 (.005)	.10 ⁻	.19	.014 (.003)	.14	+
URBANISATIE	.07	.010 (.011)	.04 ⁻	.04	.013 (.009)	.04 ⁻	+
GEMIDDELD		.14			.16		

BEZOEK AAN HET MUSEUM AFGELOPEN DRIE MAANDEN

	1962			1980			DIF
	r	B	B	r	B	B	
LEEFTIJD/10	-.03	-.001 (.009)	-.01 ⁻	-.07	-.012 (.007)	-.05 ⁻	+
OPLEIDING	.18	.025 (.025)	.10	.23	.046 (.008)	.16	+
STATUS	.21	.029 (.010)	.14	.16	.005 (.008)	.02 ⁻	- **
INKOMEN/1000	.15	.006 (.005)	.06 ⁻	.19	.013 (.003)	.12	+
URBANISATIE	.07	.008 (.010)	.03 ⁻	.03	.011 (.009)	.03 ⁻	+
GEMIDDELD		.12			.17		

BEZOEK AAN DE BIOSCOOP AFGELOPEN MAAND

	1962			1980			DIF
	r	B	B	r	B	B	
LEEFTIJD/10	-.20	-.049 (.009)	-.24	-.26	-.052 (.005)	-.32	+
OPLEIDING	.20	.039 (.013)	.15	.15	.021 (.006)	.10	- **
STATUS	.13	.007 (.011)	.03 ⁻	.02	-.000 (.005)	.00 ⁻	-
INKOMEN/1000	.09	.000 (.005)	.00 ⁻	.01	-.002 (.002)	-.03 ⁻	-
URBANISATIE	.13	.031 (.011)	.11	.13	.035 (.006)	.13	+
GEMIDDELD		.14			.14		

AFGELOPEN MAAND BOEK UITGELEZEN

	1962			1980			DIF
	r	B	B	r	B	B	
LEEFTIJD/10	-.08	-.027 (.014)	-.09	-.13	-.045 (.009)	-.15	+
OPLEIDING	.21	.048 (.018)	.12	.25	.067 (.011)	.18	+
STATUS	.23	.048 (.016)	.14	.17	.027 (.010)	.08	- **
INKOMEN/1000	.14	.006 (.007)	.06 ⁻	.13	.003 (.004)	.02 ⁻	-
URBANISATIE	.07	.014 (.016)	.03 ⁻	.06	.023 (.012)	.05 ⁻	+
GEMIDDELD		.49			.51		

BESPELEN VAN EEN GEMAKKELIJK INSTRUMENT

	1962			1980			DIF
	r	B	B	r	B	B	
LEEFTIJD/10	-.13	-.015 (.005)	-.13	-.13	-.022 (.005)	-.13	+
OPLEIDING	.11	.011 (.007)	.07 ⁻	.12	.026 (.007)	.12	+
STATUS	.05	.010 (.006)	.01 ⁻	.02	-.003 (.006)	-.02 ⁻	-
INKOMEN/1000	.06	.000 (.003)	.00 ⁻	.01	-.004 (.002)	-.05 ⁻	-
URBANISATIE	-.00	-.001 (.006)	-.01 ⁻	-.00	.000 (.007)	.00 ⁻	+
GEMIDDELD		.04			.10		

Tabel 7.4 (vervolg): Regressievergelijkingen met theater, museum, bioscoop, boeken lezen, muziekinstrument bespelen als afhankelijke variabelen; correlaties en (on)gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (CBS62, N=914; T8080, N=2362).

BESPELEN VAN EEN MOEILIJK INSTRUMENT

	1962			1980			DIF
	r	B	B	r	B	B	
LEEFTIJD/10	-.06	-.004 (.007)	-.03 ⁻	.01	.003 (.005)	.02 ⁻	-
OPLEIDING	.17	.029 (.009)	.15	.19	.034 (.008)	.17	+
STATUS	.14	.016 (.008)	.09	.11	-.003 (.005)	-.02 ⁻	- *
INKOMEN/1000	.05	-.005 (.004)	-.06 ⁻	.13	.006 (.002)	.08	- *
URBANISATIE	.03	.001 (.008)	.01 ⁻	.04	.008 (.006)	.03 ⁻	+
GEMIDDELD		.07			.07		

DIF: significantietest op verschil tussen vergelijkingen; ⁻ niet significant (p<.05).

Dat heeft tot gevolg dat het intercept van de regressievergelijking gelijk is aan het gemiddelde van de afhankelijke variabelen. De onafhankelijke variabelen zijn voor deze analyse gecentreerd rondom gemiddelde 0. Dit heeft als gevolg dat de constante uit de ongestandaardiseerde regressievergelijkingen gelijk is aan de waargenomen proportie deelnemers.

Uit de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten blijkt dat opleiding de grootste invloed heeft. De invloed van de opleiding is het grootst op het lezen van boeken en het bezoeken van het museum (namelijk 5%-7% per categorie). De invloed is het kleinst op het bespelen van een gemakkelijk muziekinstrument (2%-3%). Het bespelen van een gemakkelijk muziekinstrument staat minder sterk onder invloed van de opleiding dan het bespelen van een moeilijk muziekinstrument. De invloed van de beroepsstatus is over het algemeen geringer dan die van de opleiding en loopt uiteen van 0% (bioscoop) tot 2.7% per statuscategorie (er zijn echter 6 statuscategorieën tegen 5 opleidingscategorieën). Effecten van het inkomen treden alleen op bij theater- en museumbezoek. Deze effecten zijn positief, hetgeen spreekt tegen een tijdsdrukinterpretatie van het inkomenseffect. De urbanisatie heeft slechts kleine effecten op de deelname aan culturele activiteiten. De effecten zijn wel in de voorspelde richting: per urbanisatiecategorie is het verschil in deelname in de orde van 1% tot 3%.

Hierna bespreken we in hoeverre de effecten van de onafhankelijke variabelen op de deelname aan culturele activiteiten zijn veranderd door de overeenkomstige ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten met elkaar te vergelijken. In de laatste een na laatste kolom van tabel 7.4 is met '+' en '-' aangegeven of het een ontwikkeling in de richting van kleinere of grotere cultuurspreiding is. Een groter effect van een variabele duidt immers op een geringere spreiding. Men kan met behulp van de standaardfouten van de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten nagaan of de veranderingen significant zijn. De vuistregel is dat een verschil significant is als het groter is dan de som van de beide standard errors. De uitslag hiervan is in de laatste kolom aangegeven.

De veranderingen in de effecten van opleiding vertonen geen eenduidig beeld. De effecten van opleiding op theater- en bioscoopbezoek zijn licht gedaald. Daarentegen zijn de effecten van opleiding op het lezen van boeken en het museumbezoek gestegen. De sterkste stijging heeft plaatsgevonden bij het

bespen van een gemakkelijk muziekinstrument. De verschillen tussen opleidingsgroepen zijn weliswaar niet erg groot maar wel meer dan verdubbeld (van 1.1% naar 2.6%). De een na grootste stijging doet zich voor bij museumbezoek. Het verschil in percentage deelname tussen de hoogste en laagste opleidingsniveaus is toegenomen van 12.5% tot 23%. De stijging van het effect op het lezen van boeken is niet erg sterk. Van al deze verschillen is er echter geen significant. Opvallend is dat juist waar dit het meest verwacht was, bij bioscoopbezoek, geen verdere exclusivering naar opleiding is opgetreden. De hypothese dat de verschillen tussen opleidingsgroepen in culturele vaardigheden en derhalve het verschil in culturele activiteit groter zijn geworden vindt derhalve geen bevestiging.

De veranderingen van de effecten van beroepsstatus vertonen een eenduidiger beeld. Voor alle culturele activiteiten is het statuuseffect afgenomen. Het sterkst is dit het geval bij het bespelen van muziekinstrumenten. In 1980 zijn de in 1962 overigens niet erg grote verschillen tussen statusgroepen verdwenen. Ook bij het bioscoop- en museumbezoek is de daling sterk. In 1962 bedroegen de verschillen tussen de hoogste en laagste statusgroepen nog 4% en 17%, in 1980 zijn de verschillen bijna verdwenen (0% en 3%). Het effect op het lezen van boeken is minder sterk gedaald. Deze bevindingen komen overeen met onze hypothese over een afnemende ongelijkheid naar status. Opvallend is dat in de meeste gevallen een afname van het statuuseffect samengaat met een toename van het opleidingseffect. De ongelijkheid is hiermee niet verdwenen maar veranderd van aard.

De veranderingen van de effecten van inkomen komen nauwelijks overeen met de hypothese, dat de verschillen kleiner moeten zijn geworden, dan wel negatief zijn geworden. In tegenstelling tot de verwachting zijn de effecten op het theater- en museumbezoek gestegen. Elke 1000 gulden verschil in inkomen gaat in 1980 samen met ongeveer 1.5% meer theater- en museumbezoek. Het effect op het bespelen van een moeilijk muziekinstrument is zwak positief geworden terwijl het eerst zwak negatief was. Het effect op het bespelen van een gemakkelijk muziekinstrument is echter zwak negatief geworden. Het effect van inkomen op het lezen boeken was in 1962 al niet sterk en is in 1980 verder afgenomen.

Van belang is tenslotte in welke mate er een invloed van urbanisatie is en in welke mate die veranderd is over de tijd. De urbanisatiegraad staat in beide bestanden alleen met het bioscoopbezoek in significant verband en dat is even sterk gebleven in de verstreken periode. Het verschil in percentage bioscoopbezoekers tussen de plattelandsgemeenten (urbanisatie=1) en Amsterdam (urbanisatie=5) bedraagt volgens deze modellen ongeveer 14%.

Opmerkelijk tot slot is het sterker negatief geworden effect van leeftijd op bioscoopbezoek. Het bioscooppubliek is in 1980 gemiddeld veel jonger dan in 1962. De gemiddelde leeftijd van mensen die de afgelopen maand de bioscoop hebben bezocht is in 1962 36 jaar en in 1980 28 jaar. We hebben voor deze ontwikkeling geen verklaring.

Het totaalbeeld is dat de verschillen tussen de bestanden alle betrekkelijk gering zijn en in verreweg de meeste gevallen niet significant.

7.4. Conclusies

Een duidelijk trend naar verandering in samenstelling van culturele publieksgroepen is uit deze vergelijking van gegevens van 1962 en 1980 moeilijk te halen. Het duidelijkst treedt de vermindering van het effect van beroepsstatus

aan de dag. Ze treedt bij alle zes onderzochte cultuurvormen op en het verschil is drie keer afzonderlijk statistisch significant. Die uitslag is overeenkomstig de veronderstellingen dat de bepaaldheid van culturele activiteit door opvolging van normen binnen statusgroepen door de tijd heen vermindert. Wat betreft opleiding vinden we maar vier van de zes keer de gehypothetiseerde grotere ongelijkheid. Dit is echter slechts statistisch significant in één van deze vier afzonderlijke gevallen en treedt niet op in het geval waarin dit het meest voor de hand lag (bioscoopbezoek). Wat betreft inkomen is het patroon het meest erratisch. Op dit punt lijkt echter de belangrijkste conclusie voor het cultuurspreidingsbeleid dat de verschillen in inkomen tussen cultureel actieven en cultureel inactieven zeer klein zijn. Het cultuurspreidingsbeleid heeft in iedere geval in die zin een succes gehad: de prijzen zijn geen reden voor de mensen om weg te blijven. Maar dat was in 1962 kennelijk ook al niet het geval.

Hoofdstuk 8

CONCLUSIES EN DISCUSSIE

Het doel van het in dit boek gerapporteerde onderzoek was de vraag te beantwoorden welke mechanismen verantwoordelijk zijn voor de ongelijke deelname van individuen, aan culturele activiteiten, in het bijzonder ook zoals die blijken te bestaan tussen leden van groepen met een verschillende sociale status. Na een verkenning van het reeds eerder verrichte onderzoek in hoofdstuk 2 werd als eerste stap ter beantwoording van deze vraag in hoofdstuk 3 een verklarende theorie van cultuurdeelname naar voren gebracht, waarin vier determinanten van culturele activiteit werden onderscheiden. Alle vier hebben betrekking op zowel de verschillen tussen potentiële deelnemers als op kenmerken van de activiteiten. Het zijn:

- de beschikbare tijd en de voor deelname vereiste tijd,
- het besteedbaar inkomen en de voor deelname te betalen geldprijs,
- vaardigheid in het verwerken van culturele informatie en de complexiteit van de te verwerken informatie,
- statusmotivatie met betrekking tot cultuurdeelname en de sociale drempels waarmee culturele activiteiten omgeven zijn.

Uit deze basishypothesen werd een reeks van concrete empirische voorspellingen omtrent cultuurdeelname afgeleid. In hoofdstuk 4 werd de verbaal geformuleerde theorie verder uitgewerkt tot een formeel datamodel. Als volgende stappen werden deze voorspellingen geconfronteerd met onderzoeksgegevens. Achtereenvolgens waren dat: een recent verzameld databestand over culturele activiteiten van de bevolking van de stad Utrecht (hoofdstuk 5); twaalf reeds bestaande, maar opnieuw geanalyseerde landelijke databestanden, grotendeels van meer algemene aard (hoofdstuk 6); twee goed vergelijkbare landelijke databestanden om historische ontwikkelingen in beeld te brengen (hoofdstuk 7). Welke conclusies kunnen op basis hiervan getrokken worden?

8.1. Conclusies

De conclusies uit de analyses ten aanzien van de geformuleerde theorie kunnen als volgt worden samengevat:

Informatieverwerking

Het belangrijkste mechanisme dat verantwoordelijk is voor verschillen in deelname tussen leden van de bevolking is dat van de informatieverwerking. Individuen verschillen scherp in vaardigheden om culturele informatie te verwerken en omdat de meeste cultuurvormen een grote aanspraak doen op deze vaardigheid, ontstaan er grote verschillen tussen leden van verschillende bevolkingsgroepen. Dit ziet men vooral terug in de verschillen in culturele activiteit die er bestaan tussen groepen met een verschillende opleiding. De basis ervan is het verschil in kennis en vaardigheid dat door het onderwijs en de selectie daarin teweeg wordt gebracht. Gemeten culturele kennis blijkt zelfs een nog betere voorspeller van culturele activiteit te zijn dan de

opleiding en de werking daarvan te intermedieren. Het lijkt er op dat culturele kennis en vaardigheid vrijwel uitsluitend op de opleiding zijn terug te voeren. Culturele socialisatie in het ouderlijk gezin draagt daaraan minder bij; de invloed daarvan moet eerder verklaard worden via het statusmechanisme. Informatieverwerking is ook verantwoordelijk voor verschil in sociale samenstelling tussen publieksgroepen: de meest exclusieve publieksgroepen zijn die van activiteiten die de meest complexe informatie bieden. Dit bleek uit de onderzoeksgegevens vooral de kunstmusea en het serieuze leeturaanbod (literatuur, opinieweekbladen) te zijn. Vrijwel alle vormen van cultuur zijn echter zo complex dat zij een beroep doen op informatiecapaciteit die boven het gemiddelde van de bevolking ligt. Dat geldt ook voor relatief gemakkelijke vormen als cultuurhistorische musea, monumenten en instrument spelen. De enige vormen van activiteit [1] die een publiek trekken met een opleidingsniveau dat onder het gemiddelde van de bevolking ligt is televisie kijken en het lezen van eenvoudige lectuur (damesbladen, dagbladen).

Statusverwerving

De in gewicht tweede factor bij het bepalen van verschillen in cultuurdeelname is die van statusoverwegingen. In deze studie zijn deze statusoverwegingen opgevat als de overheersende normen ten aanzien van cultureel gedrag in de kring van mensen met wie men veel omgaat. Deze normatieve gemotiveerdheid werd afgemeten aan uitspraken over de passendheid van culturele activiteiten in de eigen sociale kring. Zulke gemotiveerdheid blijkt een werking te hebben op culturele activiteit naast en boven culturele vaardigheden en andere determinanten. De onderzoeksresultaten zijn echter op dit punt minder eenduidig dan ten aanzien van informatieverwerking en verschillen enigszins tussen de verschillende databestanden. Over het geheel genomen lijkt de werking van deze aspecten echter geringer dan die van informatiecapaciteit. Het blijkt ook erg moeilijk sociale groepen aan te wijzen waarin deze normen wel en waarin ze niet gangbaar zijn. Op basis van sociologische theorieën mag deze differentiatie vooral tussen beroepsgroepen verwacht worden. Dit blijkt echter niet het geval, wanneer men uitgaat van het beroepsprestige. Wanneer men beroepen onderscheidt naar hun culturele status (in dit verband wil dat zeggen: groepen als kunstenaars en onderwijsgevenden een relatief hoge status toekennen in verhouding tot hun algemeen prestige), is het effect wat sterker. Voorts is de normatieve gemotiveerdheid ten aanzien van cultuur sterker onder ouderen dan jongeren en wordt zij aangetroffen onder hen die met cultuur in hun jeugd zijn groot gebracht. De betrekkelijk grote invloed van het milieu van herkomst op cultuurdeelname lijkt het beste langs deze weg verklaard te kunnen worden. Ook sommige verschillen tussen culturele activiteiten lijken op het belang van normatieve gemotiveerdheid te duiden: activiteiten met een traditionele entourage (klassieke concerten, traditioneel theater) staat relatief sterk in relatie met de gemeten statusmotivatie.

Tijdsallocatie

De in belang derde factor wordt gevormd door de invloed van tijdsallocatie. De invloed van verschillen in beschikbare tijd trad echter alleen maar naar voren voor cultuurvormen die zich op een gefixeerde tijd in de (druk) bezette

(1) Het is een kwestie van smaak of men hier van cultuur wil spreken.

avond afspelen (theater- en concertbezoek). Voor activiteiten, die weliswaar veel tijd nemen, maar waarin deze tijd niet gefixeerd is (zoals museumbezoek, boeken lezen en televisie kijken) treedt het effect van verschillen in beschikbare tijd nauwelijks op. De werking van de tijdsdruk lijkt met name zo te zijn dat zij individuen van cultuurdeelname weerhoudt. Verschillen in tijdsdruk doen er veel toe vóór het 40ste levensjaar, daarna niet meer. Toenemende tijdsdruk in het leven doet culturele activiteit ontwennen; wanneer in de latere levensfasen de beschikbare tijd weer wat ruimer wordt, keert men echter niet meer terug.

De toegenomen tijdsdruk lijkt ook de meeste redelijke verklaring voor de in de afgelopen decennia verminderde omvang van sommige culturele publieksgroepen, in het bijzonder in de theater- en concertsector. Bij het verklaren van cross-sectionele verschillen tussen bevolkingsgroepen is de tijdsfactor echter van minder belang gebleken dan men op basis van economische consumptietheorieën wellicht zou verwachten. Een effect van het tijdsbeslag van de toegenomen mogelijkheden tot materiële consumptie en van media-gebruik kon evenwel niet eenduidig worden vastgesteld. Tijdsdruk lijkt iets waaronder de hele bevolking min of meer in dezelfde mate te lijden heeft.

Geldesteiding

De factor die het minst van belang is om verschillen in culturele activiteit te verklaren, was het beschikbaar inkomen. De reden hiervoor is dat de geldprijs van de meeste culturele activiteiten nu eenmaal te laag is om een drempel van enig belang op te werpen en verschillen tussen bevolkingsgroepen te veroorzaken. Zodra dat niet het geval is (het enige goede voorbeeld van een 'dure activiteit' in ons onderzoeksmateriaal was de aanschaf van boeken), treffen we wel een effect van het inkomen aan.

Cultuurspreiding

Over cultuurspreiding in sociale zin waren de conclusies als volgt. Cultuurdeelname is een van de meest ongelijk verdeelde goederen in onze samenleving. Er zijn geen aanwijzingen dat dit zich in de afgelopen decennia zich sterk gewijzigd heeft. Zowel bestaande analyses als een in dit boek nieuw uitgevoerde vergelijking van oudere en nieuwere gegevens laten zeker geen algemene spreiding van deelname over de bevolking zien. Voorzover er algemene ontwikkelingen zijn, wijzen deze eerder op een verdere exclusivering van publieksgroepen, maar het beschikbare onderzoeksmateriaal is op dit punt verre van eenduidig.

Men moet deze kwestie echter in nuances zien. Spreiding kan optreden in verschillende vormen. Spreiding over opleidingsgroepen heeft bijvoorbeeld niet samen te gaan met die over inkomensgroepen en wat voor theaterbezoek geldt, hoeft nog niet voor lezen te gelden. Een conclusie ten aanzien van cultuurspreiding is duidelijk: de belangrijkste beleidsmaatregel die is toegepast om de verticale ongelijkheid in cultuurdeelname tegen te gaan, het laag houden van de prijzen middels subsidiëring, is effectief geweest. Inkomensverschillen spelen immers bij de totstandkoming van de culturele activiteit geen grote rol. Voorzover er exclusivering van publieksgroepen is opgetreden, lijken deze in eerste instantie op het conto van tijdsallocatieprocessen te moeten worden geschreven: het aantal alternatieven is in lagere statusgroepen sterker toegenomen dan voor hogere statusgroepen. De culturele activiteit is daarom verminderd, maar sterker in de lagere groepen dan in de hogere groepen. Netto resteert dan een nog exclusiever samengesteld publiek. Dit wordt in evenwicht gehouden door het feit dat naar beroepsstatus gemeten

er een zekere spreiding is opgetreden.

Dit zijn echter marginale ontwikkelingen ten opzichte van de hoofdzaak: cultuurdeelname is in hoofdzaak een goed dat ongelijk verdeeld is tussen groepen met een verschillende vaardigheid. Aan die ongelijkheid hebben beleidsmaatregelen niets kunnen veranderen, noch lijkt het goed mogelijk dat daaraan middels de bestaande kanalen veel veranderd kan worden. Kunstzinnige vorming, zeker als die via het onderwijs plaatsvindt, kan net zo goed in het omgekeerde uitpakken, namelijk in het voordeel van de cultureel actieven.

8.2. Verder onderzoek

Zoals steeds, zal ook dit onderzoek niet het einde van onderzoekstraditie betekenen, maar alleen maar aanleiding kunnen zijn voor het verrichten van voortgezet onderzoek. Aan de bevindingen hier kunnen een aantal aanwijzingen ontleend worden omtrent de wenselijke richting daarvan.

Aanwijzingen ten aanzien van het cultuurdeelname-onderzoek kunnen in eerste instantie ontleend worden aan de methodologische bespreking van de traditie van onderzoek en de bevindingen die vervolgens bij de heranalyse van een aantal bestanden is opgedaan. Het heeft weinig zin de methodologische kritiekpunten uit hoofdstuk 2 nog eens in detail op te halen. Verhoopt kan worden dat dit boek aan een grotere continuïteit en systematiek van onderzoek en een verhoging van de kwaliteit van de analyses kan zorgdragen. Aan de analyse van de bestaande onderzoeksbestanden kunnen nog wel enige verdere aanwijzingen ontleend worden. We hebben in Nederland, vooral dankzij het werk van het SCP en het CBS, de beschikking over een rijkdom aan gegevens over cultuurdeelname van individuen. Deze data worden verzameld in periodieke algemene bevolkingssurveys, zoals het LSO, het TBO en het AVO. Het meest recente databestand over gebruik van culturele voorzieningen als zodanig is echter al meer dan tien jaar oud. De lust om gegevens over cultuurdeelname te verzamelen via specifiek daarop gerichte surveys lijkt beperkt. Dat hieraan kosten- en efficiëntie-overwegingen ten grondslag liggen, is duidelijk. Het is hier niet de plaats om die verder af te wegen. Enige daarbuiten staande overwegingen kunnen op basis van de bevindingen van dit boek wel worden gegeven.

Het is duidelijk dat aan de bestaande situatie nadelen kleven. Binnen het kader van een ruimer opgezet onderzoek kan moeilijk eenzelfde detail worden verwacht als van specifieke cultuurenquêtes. Dat komt vooral naar voren door het gebrek aan details over genre-voorkeuren dat we in de meeste algemene surveys aantreffen. Het AVO is hierop nog het meest een uitzondering. Op dit punt zou het wenselijk zijn het LSO en het TBO uit te breiden. Onderscheidingen binnen leesgewoonten, theater-, concert- en museumbezoek kunnen betrekkelijk eenvoudig gemaakt worden.

Maar om deze onderzoeken tot een bruikbaar bron van empirische gegevens over cultuurdeelname te maken, is het ook gewenst dat de andere componenten van het model daarin te operationaliseren zijn. Het is misschien op dit punt dat de bestaande databestanden nog het minst bruikbaar zijn. Van sommige specifiek voor cultuurdeelname belangrijke dingen (denk aan opvoedingsvariabelen, culturele kennis, normen met betrekking tot cultuur) kan ook gewoonweg niet verwacht worden dat zij in algemeen bevolkingsonderzoek worden opgenomen. Om de werking en het gewicht van dit soort

factoren op het spoor te komen is specifiek cultuurdeelname-onderzoek geboden. Er zijn echter ook factoren die niet alleen belangrijk zijn voor cultuurdeelname, maar ook voor andere gedragsvormen. Het is juist op dit punt dat de bestaande databestanden teleurstellen. Het AVO, hoewel rijk aan gedetailleerde metingen van voorzieningengebruik, mist elementaire informatie, zelfs op het gebied van sociale achtergrond: het milieu van herkomst is er niet in opgenomen. In geen van de hier geanalyseerd landelijke bestanden was een werkelijk adequate indicatie van kennis en vaardigheden opgenomen, anders dan de opleiding zelf, en dat zou wel gewenst zijn. Van belang is het bij dit punt aan te tekenen dat de werking van kennis en vaardigheden is heus niet beperkt tot cultuurdeelname. Deze gedragsvorm representeert een veel algemener beginsel van maatschappelijk distributie, waarover men in het bestaande onderzoek vrijwel elke inhoudelijke informatie mist. Ook wat betreft de effecten van statusmotivatie kan men in algemeen onderzoek zich niet specifiek op cultuur richten. Een andere determinant van statusgemotiveerd gedrag, die wel een algemene werking heeft en waarvan de werking en het gewicht nader geanalyseerd zou kunnen worden, is het sociale netwerk waarvan men deel uitmaakt. Ook wat betreft tijd- en geldallocatie laten zich procedures voorstellen die een nuttige plaats zouden kunnen hebben in algemeen bevolkingsonderzoek.

Onderzoek laat ook steeds onopgeloste vragen achter, waaraan verder gewerkt moet worden. Vragen die misschien wel zouden kunnen opgelost, maar waarvoor het beschikbare materiaal en de beschikbare middelen (tijd) niet voldoende waren. Naar aanleiding van het bovenstaande zijn er een groot aantal punten blijven liggen. Ze laten zich goed opdelen naar aanleiding van de vier componenten van het verklaringmodel.

Wat betreft *informatieverwerking* liggen er een aantal vragen open over de aard en oorsprong van de culturele vaardigheden die nuttig zijn voor cultuurdeelname. De in het Utrechtse onderzoek ontworpen test voor culturele kennis werkt goed, maar dekt wellicht niet voldoende alle culturele terreinen. Verder zijn dit soort vragen niet goed bruikbaar in algemeen onderzoek. Het lijkt het goed mogelijk dat een algemenere indicatie van (schoolse) kennis (te denken valt aan vragen over politiek, gezondheid, aardrijkskunde) even goed de bedoelde vaardigheid zou indiceren. Het is wenselijk om dit te testen en te komen tot een meer algemeen bruikbaar instrument om te bevolking naar cognitieve vaardigheden en kennis te schalen.

Aan de andere kant zou het ook wenselijk zijn de aard van voor cultuurdeelname nuttige kennis te onderzoeken en verder uit te diepen hoe die tot stand komt. Het onderwijs is hier verreweg de belangrijkste determinant van deze kennis gebleken. Maar geldt dit in gelijke mate voor alle vormen van onderwijs. Is hierin de selectie of de instructie de belangrijkste factor? Welke verschillen treden er op tussen algemeen vormend en beroepsonderwijs? Wat halen vakkenpakketten en lessen voor culturele vorming uit? In hoeverre werken specifieke op cultuurdeelname gerichte activiteiten op scholen, zoals schoolconcert, schouwburgbezoek en binnenschoolse culturele activiteiten? Waarom vinden we geen grote invloed van de ouders en de buitenschoolse opvoeding op dit punt? Hoe zitten vroege culturele carrières eigenlijk in detail in elkaar? Dit zijn alle vragen naar de werking van informatiecapaciteit die nog min of meer onbeantwoord zijn. Meer uitwerking kan ook worden gegeven aan de meting van complexiteit als verklaring van verschillen in publiekssamenstelling. Op dit punt treffen we

echter in bevolkingsonderzoek harde grenzen. Een zeer scherpe analyse van verschillen in publiekssamenstelling moet kapitaliseren op het aantal onderscheiden publieksgroepen. Binnen bevolkingsonderzoek is dit nauwelijks mogelijk, omdat elk concreet genoemd alternatief (een bepaalde voorstelling, een bepaalde tentoonstelling) te weinig is bezocht om goede vergelijking mogelijk te maken. Men komt dan telkens terecht op de strategie min of meer gelijkwaardige alternatieven samen te vegen tot indices, zoals in hoofdstuk 5 bij de analyse van de Utrechtse gegevens is gebeurd. Dat levert wel stevige en betrouwbare variabelen op, maar de inhoud hiervan blijft betrekkelijk in het vage of is in het minst gemengd te noemen. Op dit punt heeft publieks-onderzoek nog steeds grote voordelen, maar dan alleen als er een vergelijking van een groot aantal publieksgroepen (pakweg: 100) plaatsvindt. Pas dan kan men eenduidig en scherp de kenmerken van het bezochte aanbod analyseren.

Wat betreft de invloed van *statusoverwegingen* heb ik de indruk dat de betekenis van deze factoren nog steeds onderbelicht zijn gebleven. De resultaten uit de hier geanalyseerde onderzoeken suggereren soms dat hun betekenis groot is en soms ook niet. Dat moet voor een deel teruggevoerd worden tot de specifieke operationalisaties, maar het is uit het beschikbare materiaal niet goed duidelijk waarom het gaat. In ieder geval is het wenselijk het ook over een andere boeg te gooien en in plaats van normen te kijken naar de sociale omgeving waarop deze betrekking hebben. Met wie gaat men om in het sociaal netwerk en wat is de invloed van de sociale achtergrond en de culturele activiteit van deze netwerkcontacten op de eigen culturele activiteiten? De vragen hierover zijn gemakkelijk aan te scherpen tot vragen over concrete personen. Nog mooier zou zijn om deze personen ook werkelijk op te zoeken. De invloed van de meest voor de hand liggende persoon om het eigen culturele gedrag op af te stemmen, de levenspartner, is in dit boek niet geanalyseerd. In eerder onderzoek bleek die invloed steeds een grote te zijn (Ganzeboom, 1982a: 66 e.v.). Er zijn verschillende manieren om dit te verklaren, maar de meest aannemelijk is toch wel vanuit wederzijdse status- en gedragsbevestiging. Op dit punt is zeker nadere analyse gewenst. Dat is ook gewenst wat betreft de invloed van sociale mobiliteit. De invloed van het milieu van herkomst lijkt meer via statusoverwegingen van informatieverwerking te verlopen. De statushypothese kan echter ook uitgewerkt worden naar de invloed van sociale mobiliteit (parvenu effecten) op cultuurdeelname. Er is nog een ander punt waarop de statusconformiteitsoverwegingen in dit boek ondergespecificeerd zijn gebleven. Zij zijn in de verklarende theorie eenzijdig toegespitst op conformiteit ten aanzien van verticaal gedefinieerde status. Maar conformiteit ten opzichte van groepsnormen is een proces dat daar niet toe beperkt is. Cultuurdeelname kan een belangrijke gedragsvorm zijn in groepen die zich niet in verticale zin onderscheiden. In dit boek is de betekenis van jeugdcultuur en in het verlengde daarvan 'alternatieve cultuurvormen' beslist onderbelicht gebleven. Hun bestaan is evenwel onmiskenbaar en de verklaring van hun werking volgt het meest aannemelijk uit statusconformiteitsoverwegingen. Dit element uit het model zou daarom verbreding dienen te ondergaan.

Wat betreft de werking van *tijd en geld* heeft dit onderzoek tot de conclusie geleid dat dit factoren van secundair belang zijn. Verdere uitwerking zou echter kunnen leren dat dit misschien wel in het algemeen, maar niet op specifieke punten het geval is. Met name de relatie tussen tijd besteed aan cultuur en de concurrerende alternatieven zouden beter over het voetlicht

kunnen worden gebracht dan nu mogelijk is gebleken. De meting van het tijdbudget berust nu grotendeels op een benadering via sociale achtergrondvariabelen. Dit is weinig bevredigend: men loopt zo het risico vertekeningen te introduceren doordat de benadering slecht is en de werking van de aldus gemodelleerde sociale achtergrond op andere mechanismen berust. Twee strategieën ter verbetering liggen voor de hand. Ten eerste dient de tijdsbesteding zelf beter in kaart te worden gebracht. Het inventariseren van een week, zoals in het Utrechtse onderzoek is gebeurd, lijkt echter voor cultuurdeelname niet erg relevant en een langere termijn is gewenst. Een tweede strategie zou kunnen zijn tijdsdruk niet te indiceren naar zijn oorzaken (de sociale achtergrond), maar naar zijn gevolgen. Als men erin slaagt gevolgen van tijdsdruk te meten, die niets met cultuurdeelname hebben uit te staan behalve via die tijdsdruk, kan men een onvertekende schatting van het effect van tijdsdruk (als latente variabele) produceren. Een geschikte keus is hier te vragen naar ervaren tijdsdruk. Men moet er dan wel voor zorgen dat deze vragen niet tot motieven (=rationalisaties) worden door ze buiten het verband van cultuurdeelname te stellen. Dezelfde moeilijkheden en strategie is van toepassing voor geldbesteding.

Zo zijn er binnen het in dit boek gebruikte kader nog tal van problemen op te lossen en heb ik verschillende suggesties gegeven hoe dat zou kunnen worden gedaan. Daarnaast vind ik het belangrijk dat de problematiek ook tot een bredere continuering leidt. Culturele activiteiten zijn belangwekkende fenomenen in onze samenleving, maar zij ontleen hun belang niet alleen aan zichzelf. Ze staan ergens voor. Cultuur wordt voornamelijk verdeeld op basis van kennis en deze vorm van distributie is ook een zeer gangbare bij andere goederen. Ook wat betreft de bekrachtiging die daaraan wordt gegeven door de statusgroep waarvan men deel uitmaakt, staan culturele activiteiten niet op zichzelf. De in dit boek aangeduide differentiatie tussen economische status en culturele status, die voor culturele activiteit een grote betekenis heeft, is ook van belang voor een veel algemener veld van smaken en voorkeuren, lopend van politieke en ethische voorkeuren tot de keuze van het vakantiepakket en de inrichting van materiële consumptie. Culturele en economische status, mogelijk aangevuld met leeftijd/levensfase, lijken de dimensies te zijn waarlangs in onze samenleving allerlei expressieve gedragskeuzen, samen te vatten in de term 'leefstijl'. De in dit boek op cultuurdeelname toegepaste verklarende theorie kan ook zijn waarde hebben voor een dergelijke bredere analyse. Een analyse van leefstijlen is daarom een voor de hand liggend vervolg op cultuurdeelnameonderzoek (Ganzeboom, 1988).

LIJST VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Asselbergs-Noessen, V., "Het (mogelijke) publiek van de Nijmeegse stadsschouwburg", Sociologisch Instituut, Nijmegen, 1969.
- Bakker, B.F.M., "Sociaal milieu en cultuurdeelname", Mens en Maatschappij (60-2), 1985: pp. 162-177.
- Bakker, B.F.M., J. Dronkers & H. Schijf, "Veranderingen in individuele schoolloopbanen tussen 1959 en 1977 in de stad Groningen", Mens en Maatschappij (57-3), 1982: pp. 253 e.v.
- Bakker, B.F.M., "Veranderingen in cultuurspreiding tussen 1974 en 1983", CBS, paper, 1987.
- Becker, G.S., "The economic approach to human behavior", University of Chicago Press, Chicago, 1976.
- Becker, G.S. & R.T. Michael, "On the new theory of consumer behavior", In: G.S. Becker, "The economic approach to human behavior", University of Chicago Press, Chicago, 1976: pp. 131-149.
- Beereboom, H. & H. Ganzeboom, "Effecten van prijsverlaging op bioscoopbezoek", Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk, 1985.
- Berlyne, D.E., "Conflict, arousal and curiosity", McGraw-Hill, New York, 1960.
- Berlyne, D.E., "Aesthetics and psychobiology", Appleton, New York, 1971.
- Berlyne, D.E. & K.B. Madsen, "Pleasure, reward, preference", Academic Press, New York, 1973.
- Berlyne, D.E. (Ed.), "Studies in the new experimental aesthetics", Wiley, New York, 1974.
- Bettenhausen-Verbeij, A.G.M., "Hoe marginaal is het museum? Een onderzoek naar museumbezoekers en niet-bezoekers in Twente.", Z.u., Wassenaar, 1977.
- Beyers, A.M., "Cultuurspreiding en publieksbereik. Van volksverheffing tot marktstrategie.", In: A.M. Beyers e.a., "In ons diaconale land. Opstellen over cultuurspreiding", Boekmanstichting/Van Gennep, Amsterdam, 1988: pp. 64-98.
- Bina, V. & H.R. Knol, "Lezers in Nederland. Een secundaire analyse.", Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen (30-1), 1985: pp. 36-50.
- Blau, P.M. & O.D. Duncan, "The American occupational structure", Wiley, New York, 1967.
- Blonk, A., J.P. Kruijt (m.m.v. E.W. Hofstee), "De besteding van de vrije tijd door de Nederlandse arbeiders", Nutsuitgeverij, Amsterdam, 1939.
- Boekman, E., "Overheid en kunst in Nederland (herdruk)", Bijleveld, Utrecht, z.j. [Oorspr. 1939].
- Boekmanstichting, "Schakels tussen kunst en publiek", Bijleveld (Publicaties Boekmanstichting, 2), Utrecht, 1966.
- Boomsma, A., "On the robustness of LISREL (maximum likelihood estimation) against small sample size and non-normality, Dissertatie RUG, Groningen, 1983.
- Boon, M., "Netwerkstudie beeldende kunst", Boekmanstichting, Amsterdam, 1972.
- Bortz, J., "Erkundungsexperiment zur Beziehung zwischen Fassadengestaltung und ihrer Wirkung auf den Betrachtern", Zeitschrift für Experimentelle und Angewandte Psychologie, 1972: 226-282.
- Bourdieu, P. & A. Darbel, "L'amour de l'art. Les musées d'art européen et leur public", Editions de Minuit, Paris, 1966.
- Bourdieu, P. & J.-C. Passeron, "Les héritiers: les étudiants et la culture", Editions de Minuit, Paris, 1964 [Eng: "The inheritors: French students and their relation to culture", University of Chicago Press, Chicago IL, 1979].
- Bourdieu, P. & J.-C. Passeron, "La reproduction", Editions de Minuit, Paris, 1970 [Eng: "Reproduction in education, society and culture", Sage, London, 1977].
- Bourdieu, P., "Elemente einer soziologischen Theorie der Künstlerischen Wahrnehmung", In: A. Silberman, "Theoretische Ansätze der Kunstsoziologie", Enke Verlag, Stuttgart, 1976: pp. 58-86.
- Bourdieu, P., "La distinction. Critique social de jugement.", Editions de minuit, Paris, 1979 [Du.: "Die feinen Unterschiede", Suhrkamp, Frankfurt/M., 1982].
- Cannell, C.F., P.V. Miller & L. Oksenberg, "Research on interviewing techniques", In: S. Leinhardt (Ed.), "Sociological Methodology 1980", Jossey-Bass, San Francisco, 1980: 389-437.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), "Vrijetijdsbesteding in Nederland, winter 1955-1956", De Haan, Zeist, 1959a.

- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), "Vrijtijdsbesteding in Nederland, winter 1955-1956, Deel I, Methodologische inleiding", De Haan, Zeist, 1959b.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek rapp. C.J. Lammers), "Vrijtijdsbesteding in Nederland, winter 1955-1956, Deel 8: Sociaal milieu en vrijtijdsbesteding", De Haan, Zeist, 1959c.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), "Vrijtijdsbesteding in Nederland, 1962-1963", De Haan, Zeist, 1964a.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), "Vrijtijdsbesteding in Nederland, 1962-1963, deel I, Enige vormen van licht en ernstig amusement", De Haan, Zeist, 1964b.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), "14e Algemene Volkstelling (28 febr. 1971), Systematische classificaties 2., Beroepenclassificatie", Z.u., z.p., 1971.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), "Muziek en theater 1975/1976", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1978.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), "Tachtig jaar statistiek in tijdreeksen", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1979a.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek, rapp. D. Sikkel), "De leefsituatie van de Nederlandse bevolking. Deel II: Vrije tijd en vrijtijdsbesteding", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1979b.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), Statistisch Zakboek 1981, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1981a.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek, rapp. D. Sikkel), "Nonlineaire analyse vrijtijdsactiviteiten", 1981b.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), Statistisch Zakboek 1982, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1982.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), Vijftientachtig jaar statistiek in tijdreeksen, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1984.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek, rapp. J. Terpstra), "Statistiek Uitgaan 1980/1983", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1985.
- Collins, R., "The Credential Society", Academic Press, New York, 1979.
- Delden, M.H. van, "Oriëntatie op werk en vrije tijd. Een empirisch onderzoek onder de Nederlandse beroepsbevolking.", Intern rapport, Sociologisch Instituut, Groningen, 1969.
- Delden, M.H. van, "Oriëntatie op werk en vrije tijd", Mens en Onderneming (51), 1971: pp. 360-371.
- Dessens, J., W. Jansen & P.G. Swanborn, "Padanalyse: uitgangspunten en basisbegrippen", Mens en Maatschappij (49-2), 1974: 157-184.
- DiMaggio, P., "Cultural capital and school success: the impact of status culture participation on the grades of U.S. high school students", American Sociological Review (47), 1982: 189-201.
- DiMaggio, P. & J. Mohr, "Cultural capital, educational attainment, and marital status", American Journal of Sociology (90-6), 1985: 1231-1257.
- Doerbecker, C., "Museumbezoekers en de Derde Wereld. Houdingsbeïnvloeding ten aanzien van de Derde Wereld en enkele kenmerken van bezoekers van het Tropenmuseum", Tropenmuseum, Amsterdam, 1973.
- Dronkers, J. & U. De Jong, "Jencks en Faegerlind op zijn Hollands, een aanzet tot de studie van de relatie tussen milieu, intelligentie, onderwijs, beroep en inkomen", Sociologische Gids (25-1), 1978: 4-31.
- Drijgers, M. & W. van Raay, "Uit en thuis in Rotterdam: Een onderzoek naar verminderd bioscoopbezoek in het licht van tijdsbesteding en gebruik als economisch goed", Scriptie, Vakgroep Economische Psychologie, Rotterdam, 1984.
- Duncan, O.D. & R. Hodge, "Education and occupational mobility. A regression analysis.", American Journal of Sociology (68-6), 1963: 629-644.
- Dijkman, G. & R. Oppenhuizen, "Publieksonderzoek Stedelijk Museum Amsterdam", Amsterdam, 1980.
- Elias, N., "Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen", Basel, 1939 [Ned. Het Spectrum, Utrecht, 1982].
- Erikson, R., "Social Class of men, women and families", Sociology (18-4), 1984: 500-514.
- Eykman, C., "Het profiel van de lezer", Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Rijswijk, 1981.
- Eykman, C., "Amateuristische kunstbeoefening", Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Rijswijk, 1982.
- Eysenck, H., "The biological basis of personality", Thomas, Springfield IL, 1967.
- Eysenck, H. & M. Castle, "Training in art as a factor in the determination of preference judgements for polygons", British Journal of Psychology (61-1), 1970: 65-81.
- Faasse, J.H. & H. Ganzeboom, "Film en publiek", Ministerie voor Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk, 1986.
- Faasse, J.H., "Podiumkunsten 1980-1985", Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk, 1986.
- Fenger(-Hanemann), I. & O. Valkman, "Hans Koetsier in Vrij Nederland", Boekmanstichting (Voetruoker-30), Amsterdam, 1976.
- Fiske, D.W. & S. Maddi, "Functions of varied experience", Dorsey Press, Homewood (Ill.), 1961.
- Fowler, H., "Curiosity and exploratory behavior", McMillan, New York, 1965.
- Ganzeboom, H., "Beleving van monumenten, wetenschappelijk verslag deel 1", Sociologisch Instituut, Utrecht, 1982a.
- Ganzeboom, H., "Cultuur als verwerking van informatie en als verwerving van status. Een confrontatie van twee alternatieve verklarende theorieën aan de hand van reeds verricht onderzoek", Mens en Maatschappij (57-4), 1982c: pp. 341-372.
- Ganzeboom, H., "Beleving van monumenten, wetenschappelijk verslag deel 2", Sociologisch Instituut, Utrecht, 1983a.
- Ganzeboom, H.B.G., & P. de Graaf, "Beroepsmobiliteit tussen generaties in Nederland in 1954 en 1977", Mens en Maatschappij (58-1), 1983b: pp. 28-53.
- Ganzeboom, H., "Mededeling", Mens en Maatschappij (58-2), 1983: p.131.
- Ganzeboom, H., "Cultuur en informatieverwerking", Dissertatie, Utrecht, 1984a.
- Ganzeboom, H., "Veranderingen in deelname aan culturele activiteiten tussen 1955 en 1977", Jaarboek voor Marktonderzoekers, 1984b: pp. 85-104.
- Ganzeboom, H., "Tien jaar sociale en culturele rapporten. Zeven hoofdstukken over cultuur en vrijtijdsbesteding als empirisch-theoretische sociologie.", Vrijetijd en samenleving (2-4), 1984c: pp. 401-438.
- Ganzeboom, H.B.G., R. Luijckx, J. Dessens, P. de Graaf, N.D. de Graaf, W. Jansen & W. Ultee, "Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland tussen 1970 en 1985", Mens en Maatschappij, 1987: pp. 17-43.
- Ganzeboom, H., P. de Graaf & M. Kalmijn, "De culturele en economische dimensie van beroepsstatus", Mens en Maatschappij (62-2), 1987: 153-175.
- Ganzeboom, H., "Leefstijlpatronen in Nederland. Een verkennende studie.", Sociaal en Cultureel Planbureau/Samsom, Alphen a.d. Rijn, 1988.
- Giegler, H., "Dimensionen und Determinanten der Freizeit", Westdeutscher Verlag (Beiträge zur sozialwissenschaftlichen Forschung, 20), Opladen, 1982.
- Gortzak, W., "Publiek, kunst en socialisme", In: W. Gortzak, "Alledaags socialisme. Ontwikkelingen in de PvdA", Bakker, Amsterdam, 1980: pp. 139-163.
- Goudriaan, R., "De prijselasticiteiten van het museumbezoek", In: Rapport privatisering podiumkunsten en rijksmusea, Sociaal en cultureel planbureau, 1984 (concept).
- Goudriaan, R., "Musea, een prijs waard?", Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP Cahier, 46), Rijswijk, 1985.
- Goudriaan, R. & C.A. de Kam, "Demand in the performing arts and the effects of subsidy", In: W.S. Hendon et al. (eds.), "Economic Research in the performing arts", University of Akron, 1983: pp. 35-43.
- Grimm, P., "Avidome, 'n publieksonderzoek", Schiphol, 1979.
- Goudsblom, J., "Balans van de sociologie", Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1974.
- Graaf, P. de, "The impact of financial and cultural resources on educational attainment in the Netherlands", Sociology of Education (59-4), 1986, pp. 237-246.
- Hauser, R.M. & A.S. Goldberger, "The treatment of unobservable variables in path analysis", In: H.L. Costner (Ed.), "Sociological Methodology 1971", Jossey-Bass, San Francisco, 1971: 81-117.
- Heinemeyer, W.F., "Het centrum van Amsterdam", Amsterdam, 1968.
- Hoek, G. van den, "Bezoekers bekeken", Mededelingen van het Nutsseminarium voor Pedagogiek/Dienst Schone Kunsten de Gemeente 's Gravenhage, Amsterdam/Den Haag, 1966.
- Hogervorst, A., M. Moussaïd, B. van Steenberghe, P. Thoenes & R. Zelvelder, "Konsumptieverandering in maatschappelijk perspectief", Vakgroep Planning en Beleid RUU, Utrecht, 1979.
- Homans, G.C., "The human group", 1950 [Ned.: Individu en samenleving, Het Spectrum, Utrecht].
- Homans, G.C., "Social behavior: its elementary forms", 2nd Edition, Harcourt, New York, 1974.
- IMM (Instituut voor Marketingonderzoek en Marketingadviezen), "De Nederlander en zijn boek; een onderzoek naar de achtergronden van het kopen, lenen en lezen in Nederland in 1974", Amsterdam, 1974.
- Inter/View, "Museum gemeten. Een onderzoek bij bezoekers van Museum en bij een landelijke steekproef", Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Rijswijk, 1969.
- Intomart, "Rapport van een onderzoek onder bezoekers van het Stedelijk Museum", Intomart, Hilversum/Amsterdam, 1969.

- Intomart, "Rapport van een onderzoek onder bezoekers van het museum Boymans-Van Beuningen, Intomart, Hilversum/Amsterdam, 1970.
- Jager, H. de, & W. Zweers, "Het gehoor gehoord", Sociologisch Instituut, Utrecht, 1962.
- Jager, H. de, "Cultuuroverdracht en concertbezoek", Dissertatie, Stenfert-Kroese, Leiden, 1967.
- Jencks, Chr., "Inequality", Harper, New York, 1972.
- Jöreskog, K.G. & A.S. Goldberger, "Estimation of a model with multiple indicators and multiple causes of a single latent variable", *Journal of the American Statistical Association* (70-351), 1975: 631-639.
- Jöreskog, K.G. & D. Sörbom, "Lisrel IV. User's guide.", National Educational Resources, Chicago, 1978.
- Kalmijn, M. & H. Ganzeboom, "Veranderingen in cultuurdeelname tussen 1962 en 1980", Paper, RUU/Vakgroep TSM, januari 1987.
- Kamphorst, T.J. & L.J.M. van Beunow (-Van Meer), "De avondbesteding van de Utrechtse bevolking", Sociologisch Instituut, Utrecht, 1971.
- Kamphorst, T.J. & L.J.M. van Beunow (-Van Meer), "Schouwburgbezoek als vorm van vrijetijdsgedrag", Sociologisch Instituut, Utrecht, 1973.
- Kamphorst, T.J. & J.C.M. Withagen, "Register van vrijetijdsonderzoek, beredeneerde bibliografie, deel 1, omvattend 500 studies uit de periode 1935-1975", SWIDOC, Amsterdam, 1976.
- Kamphorst, T. & A.P. Spruit, "Vrijetijdsgedrag in het perspectief van socialisatie", Dissertatie, Utrecht, 1983.
- Kaufmann-Mall, K., "Kognitiv-hedonistische Theorie menschlichen Verhaltens", Huber, Bern, 1978.
- Kempers, B., "Kunst, macht en mecenaat", Arbeiderspers, Amsterdam, 1987.
- Kloeze, J.W. ten, "De Wageningers en hun vrije tijd", Afd. Sociologie en Sociografie van de LH, Wageningen, 1972.
- Knulst, W.P., "Een week tijd", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1978.
- Knulst, W.P., "Veranen, verheffen en verdelen. Een sociologische beschouwing over cultuurpolitiek en publiekbeleid in Nederland in de laatste honderd jaar.", In: "Tien jaar ontwikkeling van het toneel, feiten, cijfers en cultuurpolitieke achtergronden", Instituut voor Theateronderzoek, Amsterdam, 1980: pp. 53-79.
- Knulst, W.P., "Bibliotheekgebruik als vrijetijdsbesteding", Bibliotheek en Samenleving (9-12), 1981: pp. 341-347.
- Knulst, W.P., "Mediabeleid en cultuurbeleid. Een studie over de samenhang tussen de twee beleidsvelden", Staatsuitgeverij (WRR Voorstudies en achtergronden mediabeleid M-10), Den Haag, 1982.
- Knulst, W.P. & L. Schoonderwoerd, "Waar blijft de tijd?", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1983.
- Knulst, W.P., "Veel tijd en weinig geld bevordert zelfbouw niet", *Wonen TA-BK* (14), 1982: 13-18.
- Knulst, W.P., "De drang naar een gemeenschappelijke cultuur", *Vrijetijd en samenleving* (2-4), 1984: pp. 439-474.
- Knulst, W.P., "Sociale cultuurspreiding. Voorgeschiedenis, uitwerking en resultaten van een ideaal.", In: H. van Maanen (red.), "Kunstbeleid", Taakgroep Theaterwetenschappen RUG, Groningen, 1985: pp. 78-97.
- Kolosi, T. & E. Wnuk-Lipinski, "Equality and inequality under socialism", Sage, London, 1983.
- Kremer, A.A., S.J. Peereboom & P. Veen, "Stedelijke recreatie, de betekenis en aantrekkelijkheid van vrijetijdsgedragingen, veldonderzoek Gouda", Vakgroep Sociale Psychologie, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 1981.
- Leeuw, J. de, "De politiek relevantie van correlaties", *Sociologische Gids* (25-1), 1978: 31-43.
- Linder, S., "Arme Elite! Toekomst en tijdgebrek.", Wolters-Noordhoff, Groningen, 1971 [or. "The Harried Leisure Class", Columbia Press, New York, 1970].
- Machonin, P., "Social Stratification", *American Journal of Sociology* (75), 1970: pp. 725-741.
- Meester, M., J. Dronkers & H. Schijf, "Verandering van onderwijskansen. Een derde voorbeeld en afrondende conclusies", *Mens en Maatschappij* (58-1), 1983: pp. 5-27.
- Moles, A.A., "Informationstheorie und aesthetische Wahrnehmung", Dumont Schauburg, Köln, 1971 [or. "Theorie de l'information et perception esthetique", Flammarion, Paris, 1958].
- Montfort, P. van, "Kunstonderzoek. Verslag van de studiedag kunstonderzoek, gehouden te Amsterdam, 9 december 1980", Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Rijkswijk, 1981.
- Nake, "Aesthetik als Informationsverarbeitung", Springer, Wien, 1974.
- NCMA (Nederlands Centrum voor Marketing-Analyse en Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek), "Leesgedrag en bibliotheekgebruik", Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Den Haag, 1975.
- Nederhof, A.J., "Beter onderzoek. Bestrijding van foutenbronnen in sociaal-wetenschappelijk

- onderzoek", DSWO/VUGA, Den Haag, 1981.
- NOS (Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek), "Resultatenregistratie tv-populatie vanaf 12 jaar, vierde kwartaal 1980", Nederlandse Omroepstichting, Hilversum, 1981.
- NSS (N.V. v.h. Nederlandse Stichting voor Statistiek), "Mensen en boeken 1961; samenvatting", Stichting Speurwerk betreffende het Boek, Amsterdam, 1961.
- NTI (Nederlands Theater Instituut), "Inventarisatie-rapport Project Noord-Holland", Nederlands Theater Instituut, Amsterdam, 1983.
- Overste, A.M., "Klassieke muziek, gedrag, kennis, meningen en voorkeuren", NOS (Afd. Kijk- en Luisteronderzoek), Hilversum, 1973.
- Overste, A.M., "Hilversum IV: deel III: Kennis, meningen en attitudes", Nederlandse Omroepstichting, Hilversum, 1977.
- Parkin, F., "Marxism and class theory. A bourgeois critique.", Tavistock, London, 1979.
- Pen, J. & J. Tinbergen, "Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling", Elsevier, Amsterdam, 1977.
- Regouin, M., M. Bédoux-De Jonge & H. Overduin, "Met de Kunstkar vooruit", Boekmanstichting, Amsterdam, 1977.
- Reijs, J., "Bij toneel weet je tevoren niks", Brabantia (interview door C. Meerbach), 1984.
- Roijs, H. de, "Publieksonderzoek Stedelijk Museum Amsterdam", Scriptie Technische Hogeschool, Afdeling Industriële vormgeving, Delft, 1979.
- Schellekens, H.M.C., "De straat", Dissertatie, Technische Hogeschool, Eindhoven, 1976.
- Schelling, T.C. (Ed.), "Symposium: time in economic life", *Quarterly Journal of Economics* (87), 1973: 727-873.
- Schmidt, P., "Subjective status identification, class consciousness and political attitudes", In: W. Raub (Ed.), "Theoretical models and Empirical Analysis", ES Publications, Utrecht, 1982: pp. 227-252.
- Schrijnen-Van Gastel, A. van, "Dans en publiek", Boekmanstichting, Amsterdam, 1974.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), "Sociaal en Cultureel Rapport 1974", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1974.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), "Sociaal en Cultureel Rapport 1976", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1976.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), "Sociaal en Cultureel Rapport 1978", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1978.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), "Profijt van de overheid in 1977", 1981.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), "Sociaal en Cultureel Rapport 1980", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1980.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), "Profijt van de overheid", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1981.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), "Sociaal en Cultureel Rapport 1982", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1982.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), "Sociaal en Cultureel Rapport 1984", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1984.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), "Sociaal en Cultureel Rapport 1986", Staatsuitgeverij, Den Haag, 1986.
- Segers, J.G.H., "Contrastgroepenanalyse", In: J.H.G. Segers & J.A.P. Hagenaars (Red.), "Sociologische onderzoeksmethoden, deel II", Van Gorcum, Assen, 1980.
- Sixma, H. & W.C. Ultee, "Een beroepsprestigeladder voor Nederland voor de jaren tachtig", *Mens en Maatschappij*, 1983: pp. 360-382.
- Sörbom, D. & K.G. Jöreskog, "The use of LISREL in sociological model building", In: D.J. Jackson & P.J. Burke (Eds.), "Factor analysis and measurement in sociological research", Sage, London, 1981: 179-200.
- Sorokin, P.A. & C.Q. Berger, "Time-budgets of human behavior", Harvard University Press, Cambridge MA, 1939.
- Stichting Speurwerk, "Portret van de Nederlandse boekenconsument", Stichting Speurwerk betreffende het Boek, Amsterdam, 1973.
- Stichting Speurwerk, "Speurwerkboekenomnibus 1981", Stichting Speurwerk betreffende het Boek, Amsterdam, 1981.
- Stoppelenburg, P.A., "Achtergronden van niet-deelname aan cultuur en recreatie (2 delen)", Instituut voor Arbeidsvraagstukken, Tilburg, 1979.
- Swaan, A. de, "Kwaliteit is klasse", Bakker, Den Haag 1985.
- Tazelaar, F., "De kwaliteit van het stedelijk leefmilieu: reacties van bewoners op tekorten.", ESP, Utrecht, 1985.
- TK (Tweede Kamer), "Notitie Cultuurbeleid", Tweede Kamer 1984/1985, 18990, nrs. 1-2.

- Tulder, J.M.M. van, "De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954, een sociaal-statistische studie. (Sociale stijging en daling in Nederland III), Stenfert-Kroese, Leiden, 1962.
- Ultee, W.C., "Groeï van kennis en stagnatie in de sociologie", Dissertatie RUU, Utrecht, 1977.
- Valkman, O., "Sonsbeek buiten de perken 1", Boekmanstichting (Voetzoeker-3), Amsterdam, 1971.
- Valkman, O., "Sonsbeek buiten de perken 2", Boekmanstichting (Voetzoeker-12), Amsterdam, 1973.
- Valkman, O. & T. Jansen, "Muziek en publiek", Boekmanstichting, Amsterdam, 1975.
- Valkman, O., "Queuen voor de Nachtwacht", Boekmanstichting (Voetzoekers-36), Amsterdam, 1976.
- Valkman, O., "Muziek en publiek in 1980", Boekmanstichting, Amsterdam, 1981.
- Varkevisser, C. & E. van der Visser, "Het Tropenmuseum en zijn publiek", Doctoraalscriptie UVA, Amsterdam, 1963.
- Veblen, Th., "The theory of the leisure class. An economic study of institutions.", In: M. Lerner (ed.), "The portable Veblen. The essence of the work and thought of one of America's great original minds.", Viking Press, New York, 1948 [Oorspr. 1899].
- Veld-Langeveld, H.M. in 't, "Georganiseerd toneelpubliek. Een vergelijkende studie van twee Amsterdamse publieksorganisaties." Prins Bernardfonds/ISONEVO, Amsterdam, 1960a.
- Veld-Langeveld, H.M. in 't, "Publiek en beeldende kunst", Prins Bernardfonds, Amsterdam, 1960b.
- Veld-Langeveld, H. in 't, "De sociale cultuurspreiding", In: A. den Hollander e.a. (red.), "Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland.", Van Gorcum, Assen, 1961.
- Veld-Langeveld, H. in 't, "Opdringerigheid is fout (interview door T. de Greef)", Spreiding en participatie (Informatiebulletin Amsterdamse Kunstraad) (5-22), 1981: pp. 32-38.
- Ven, A.H.G.S. van der, "Inleiding tot de schaaltheorie", Van Loghum Slaterus, Deventer, 1977.
- Walter, J., "Drie generaties museumbeheer, 1890-1930-1968. Een sociologisch onderzoek naar een culturele elite.", Boekmanstichting, Amsterdam, 1976 (or. doctoraalscriptie, 1969).
- Weber, M., "Class, status, party", In: Gerth, H.H. & C. Wright Mills (eds.), "From Max Weber. Essays in sociology.", Kegan Paul, London, 1947: pp. 180-195. [Or. Du. 1921]
- Welters, L.A., "Het Lijnbaancentrum. Experimentele exposities.", Boekmanstichting (Voetzoekers, 19), Amsterdam, 1975.
- Welters, L.A. & C. Eykman, "Geld voor kunstkopers", Boekmanstichting, Amsterdam, 1976.
- Welters, L.A. & C. Eykman, "Huren van kunst. Het gebruik van uitleencentra.", Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Rijswijk, 1978.
- Wesolowski & Slomczynski, "Social stratification in Polish cities", In: J. Jackson (Ed.), "Social stratification", Cambridge University Press, Cambridge UK, 1968: pp. 175-211.
- Westerlaak, J.M., J.A. Kropman & J.W.M. Collaris, "Beroepenklapper", Instituut voor Toegepaste Sociologie, Nijmegen, 1975.
- Wiebrens, C.J., "Inkomen en rondkomen. De financiële positie van huishoudens in Nederland.", Staatsuitgeverij (Sociale en Culturele Studies), Den Haag, 1981.
- Wippler, R., "Vrije tijd buiten", Niemeyer, Groningen, 1966.
- Wippler, R., "Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag", Van Gorcum, Assen, 1968.
- Wippler, R., "Van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën", Mens en Maatschappij (50-4), 1975: 429-441.
- Wolff, J.Ph., "Televisie en bioscoopbezoek", Economisch-Statistische Berichten (16 december), 1964: pp. 1148 e.v.
- Wolff, P. de & A.C. Hissink, "Openbare gemakkelikheden en publiek in Amsterdam. Een onderzoek naar het bezoek aan film, toneel en concert in de hoofdstad en de factoren die daarop van invloed zijn.", Van Gorcum, Assen, 1957.
- Zweers, W. & L. Welters, "Toneel en publiek in Nederland", Universitaire Pers, Rotterdam, 1970.

BIJLAGE

Bijlage 5.1: 161 beroepsgroepen beoordeeld naar culturele en economische status.

CBS-nummer	Beroepstitel	(a)	(b)	(c)	(d)	(e)
001. 2010	Leden hoge colleges van staat en andere bestuurscolleges	87	1.799	02	1.193	16
002. 2020	Beleidsvoerende en leidinggevende hoofdamttenaren	87	1.382	11	1.094	23
003. 1212-1299	Juristen	86	1.534	07	1.221	15
004. 2110	Directeuren overheidsbedrijven, stichtingen en verenigingen	85	1.590	05	.995	27
005. 2120	Zelfstandige bedrijfshoofden	85	1.473	09	.610	44
006. 2191-2199	Hogere leidinggevenden	85	1.118	19	.376	60
007. 2130	Bedrijfsleiders algemene leiding	85	1.077	22	.226	73
008. 2140	Bedrijfsleiders productie	85	.966	27	.127	76
009. 0613	Arts-specialisten	81	2.214	01	1.167	21
010. 0614-0616	Schoolartsen, bedrijfsartsen	81	1.356	13	.975	29
011. 0670	Apothekers	81	1.265	16	.837	35
012. 0652-0653	Dierenartsen	81	1.687	03	.730	40
013. 0632-0634	Tandartsen	78	1.098	20	.164	93
014. 4010	Directeuren groothandel	78	.738	37	.164	94
015. 4020	Bedrijfsleiders groothandel	76	1.382	12	1.516	05
016. 0212-0214	Architecten	75	1.326	14	.706	41
017. 0222-0310	Ingenieurs					
018. 0412-0422	Piloten, boordwerktuigkundigen en scheepskapiteins	75	.579	46	.441	55
019. 0423-0439	Scheepsofficieren en scheepswerktuigbouwkundigen	75	.732	39	.306	65
020. 0901-0905	Economen	72	1.534	08	.936	32
021. 1321	Docenten creatieve en expressieve vakken	71	.296	66	1.516	06
022. 1311 1317						
	1318 Docenten talen en humaniora	71	.296	65	1.405	09
023. 1391-1393	Hoofden en directeuren van scholen	71	.885	34	1.369	11
024. 1312-1316						
	1319 Docenten zaakvakken	71	.504	53	1.174	19
025. 1394-1399	Opleidingsfunctionarissen e.d.	71	.615	45	1.174	20
026. 0612	Huisartsen	71	1.473	10	1.167	22
027. 0510-0534	Biologen, biochemici en hogere landbouwkundigen	71	.926	29	.786	36
028. 3101-3109	Uitvoerende hoofdamttenaren	69	.890	32	.571	49
029. 0810-0823	Wiskundigen en statistici	68	1.043	24	.991	28
030. 0831-0849	Systeemanalisten en computerprogrammeurs	68	1.038	25	.760	38
031. 5821 5823	Politie-inspecteurs	68	.219	69	.406	57
032. 5822	Politie-agenten	68	.121	84	.111	77
033. 1412-1490	Bedienaars van de eredienst	67	.357	59	1.289	14
034. 0110-0133	Schei- en natuurkundigen	67	.926	30	.841	34
035. 1101-1104	Accountants	67	1.645	04	.610	45
036. X211 X212	Beroepsmilitairen (officieren)	66	.413	55	.261	71
037. X213	Beroepsmilitairen (geen officieren)	66	.329	95	.273	101
038. 1922-1929	Sociale wetenschappers	65	.565	48	1.516	07

Bijlage 5.1 (vervolg): 161 beroepsgroepen beoordeeld naar culturele en economische status.

040. 1911-1919	Bibliothecarissen en archivariissen	65	-.202	90	1.311	13
041. 1942-1944	Beroepskeuzeadviseurs en personeels-functionarissen	65	-.560	51	1.036	25
042. 1992-1999	Overige wetenschappelijke specialisten	65	1.038	26	.940	31
043. 1931-1939	Maatschappelijk werkers	65	-.179	73	.936	33
044. 1510	Auteurs	64	-.104	83	1.800	01
045. 1592-1593	Redacteuren en journalisten	64	-.337	62	1.666	04
046. 1594-1599	Public relations adviseurs en reclameschrijvers	64	-.926	31	1.186	17
047. 4220	Makelaars in roerende goederen	64	1.215	17	.447	54
048. 3001-3009	Toeziethoudend-leidinggevend personeel	64	-.773	35	.277	70
049. 4210	Zelfstandige detailhandelaren	64	-.210	70	-.164	95
050. 0321-0239	Technisch tekenaars	63	.732	40	.402	58
051. 0331-0390	Middelbare technici	63	.579	47	.310	64
052. 8802-8809	Goud- en zilversmeden	63	-.018	79	.298	68
053. 5010	Directeuren horeca	62	.404	56	-.029	82
054. 5022-5029	Bedrijfsleiders horeca	62	.404	57	-.029	83
055. 3410-3423	Boekhoudmachine- en computeroperateurs	62	.357	60	-.160	92
056. 0542-0544	Biologische, biochemische en landbouwkundige assistenten	61	-.184	72	.402	59
057. 1330-1340	Docenten basisonderwijs	59	-.085	82	1.020	26
058. 1350	Docenten kleuteronderwijs	59	-.202	91	.786	37
059. 0852-0853	Wiskundige en statistische assistenten	57	-.149	75	.457	53
060. 8602-8609	Radio-, zend- en beeldapparatuurbedienden	57	-1.013	137	-.922	125
061. 4722-4733	Veilinghouders, taxateurs en acquisiteurs	56	1.062	23	.603	47
062. 4714	Commissionairs in effecten	56	1.554	06	.511	51
063. 4713	Makelaars in onroerend goed	56	1.326	15	.412	56
064. 0142-0149	Schei- en natuurkundige analisten	56	.393	58	.306	66
065. 4712	Verzekeringsagenten	56	.529	52	.111	78
066. 4411-4499	Zelfstandige detailhandelaren niet in winkels	56	-.129	86	-.284	100
067. 3312-3399	Boekhouders en bankemployés	55	.564	50	-.041	84
068. 7112-7139	Mijn- en groevenarbeiders en bronboorders	55	-1.166	146	-1.370	146
069. 0762-0764	Fysio- en arbeidstherapeuten	53	.656	43	.738	39
070. 0770-0798	Overige medische functies (pedicure, logopedist e.d.)	53	.205	71	.642	43
071. 0752-0753	Opticiëns	53	.656	42	.507	52
072. 0680-0743	Verpleegkundigen	53	-.308	94	.341	63
073. 0640	Mondhygiënist	53	.260	68	.211	74
074. 4900	Commerciële functies n.e.g.	53	.023	77	-.468	107
075. 4110	Directeuren detailhandel	52	1.098	21	-.164	96
076. 4120	Bedrijfsleiders detailhandel	52	.626	44	-.164	97
077. 4512-4520	Verkoopchefs en filiaalhouders	52	.154	74	-.548	114
078. 4610-4620	Vertegenwoordigers en handelsagenten	51	.321	63	-.123	88
079. 1802-1803	Beroepssporters	51	.565	49	-.359	103
080. 8512-8529	Electromonteurs en electronicamonteurs	51	-.896	128	-1.220	137
081. 8532-8590	Samenstellers van elektrische apparaten	51	-1.394	156	-1.469	154
082. 5811	Brandweerofficieren	50	-.419	103	-.453	105
083. 5812	Brandweermannen	50	-.572	109	-.453	106
084. 1712-1740	Musici, balletdansers en toneelspelers	49	-.008	78	1.776	02
085. 1790	Nieuwslezers en omroepers	49	.718	41	1.186	18
086. 1750	Circus- en variété-artiesten	49	-.830	122	.702	42
087. 4370	Winkeliers in drukwerk	49	-.129	88	.607	46
088. 5110	Hotel- en pensionhouders	49	.738	38	.357	61
089. 4380	Winkeliers in fotografische artikelen of in goud en zilver	49	.302	64	.258	72
090. 5120-5199	Restaurant- en café-houders	49	.276	67	.166	75
091. 3212-3213	Secretaressen	49	-.059	80	.037	79

Bijlage 5.1 (vervolg): 161 beroepsgroepen beoordeeld naar culturele en economische status.

092. 3510-3599	Toeziethoudend/leidinggevend transport- en communicatiepersoneel	49	.357	61	-.215	98
093. 4311-4362	Overige winkeliers	49	-.129	87	-.260	99
094. 3214-3220	Typisten en posttypisten	49	-.648	110	-.691	120
095. 6010-6090	Bedrijfsleiders land- en tuinbouw	49	-.226	92	-1.124	135
096. 7011-7029	Toeziethoudend/leidinggevend productiepersoneel	48	-.226	93	-.950	128
097. 1612-1619	Beeldend kunstenaars	45	-.125	85	1.761	03
098. 1632-1635	Fotografen en filmers	45	.773	36	1.416	08
099. 1622-1629	Reclameontwerpers en industriële vormgevers	45	1.134	18	1.321	12
100. 5910	Reisleiders en gidsen	44	-.349	102	.540	50
101. 5932-5934	Dokters-, tandarts- en dierenartsassistenten	44	-.059	81	.357	62
102. 5920	Begraafnisondernemers	44	.474	54	.293	69
103. 5992-5999	Portiers (niet in hotel)	44	-.785	118	-.500	111
104. 5702-5709	Kappers en schoonheidsspecialisten	41	-.344	96	.008	80
105. 3600	Conducteurs	39	-.460	108	-.138	89
106. 7412-7499	Chemische procesarbeiders	39	-1.166	147	-1.370	147
107. 9612-9699	Bedieners van stationaire machines en installaties	39	-1.602	158	-1.504	158
108. 9252-9294	Drukkers	38	-.896	129	-.063	85
109. 9242-9243	Graveurs en etsers	38	-1.008	134	-.066	86
110. 8202-8209	Steenhouwers, -zaggers en -slijpers	38	-.861	124	-.878	123
111. 3952-3953	Bibliotheekassistenten en archiefemployés	37	-.344	99	.601	48
112. 3942-3943	Reisbureau-employés en receptionisten	37	-.344	98	.306	67
113. 5202-5209	Toeziethoudend/leidinggevend huishoudelijk personeel	37	-.191	89	-.279	102
114. 3992-3999	Administratief personeel	37	-.344	97	-.408	104
115. 8110-8199	Meubelmakers en andere houtbewerkers	37	-.708	111	-.495	110
116. 8322-8325	Gereedschapmakers, modelmakers en aftekenaars	36	-.749	115	-.492	108
117. 8311-8319	Smeden (niet zilver en goud)	36	-.749	114	-.642	117
118. 8331-8339	Machinale metaalbewerkers	36	-1.055	140	-1.370	148
119. 8340	Automaatbedienden	36	-1.332	155	-1.453	153
120. 6112-6130	Zelfstandige land- en tuinbouwers	35	-.419	104	-1.220	138
121. 9410	Muziekinstrumentmakers en -stemmers	33	-.439	106	.948	30
122. 5311-5329	Koks, kelners en buffetbedienden	33	-.344	100	-.088	87
123. 6310	Boswachters	33	-.896	130	-.882	124
124. 9422-9490	Industrieberoepen	33	-1.394	157	-1.469	155
125. 5892-5899	Deurwaarders, bewakers en gevangenenbewaarders	31	-.344	101	-.138	90
126. 3802-3803	Telefonisten en telegrafisten	31	-.987	133	-.522	112
127. 7912-7999	Kleermakers en stoffeerders	31	-.861	125	-.783	122
128. 9830	Treinbestuurders	30	-.826	121	-1.075	134
129. 9812-9820	Chaufeurs, matrozen en andere transport-middelenbestuurders	30	-1.602	159	-1.412	152
130. 8422-8429	Klokken-, horloge- en instrumentmakers	29	-.440	107	-.492	109
131. 8412-8419	Machinebankwerker-monteurs	29	-.902	131	-1.220	139
132. 8452-8458	Onderhoudsmonteurs en machinereparateurs	29	-.902	132	-1.220	140
133. 6412-6494	Jagers en vissers	29	-.779	116	-1.319	144
134. 8432-8433	Automonteurs en fietsenmakers	29	-1.283	154	-1.370	149
135. 8440	Vliegtuigonderhoudsmonteurs	29	-.785	119	-1.370	150
136. 8462-8490	Samenstellers en testers	29	-1.277	153	-1.469	156
137. 7512-7590	Spinners, wevers, breiers en ververs	28	-1.166	148	-.987	129
138. 7810-7830	Tabaksbewerkers	28	-1.124	143	-1.069	132
139. 3702-3709	Post-distributiepersoneel	27	-.779	117	-.657	118
140. 9541-9549	Timmerlieden	27	-.891	127	-.936	127
141. 9581	Aannemers kleinbedrijf	27	.052	76	-1.069	133

Bijlage 5.1 (vervolg): 161 beroepsgroepen beoordeeld naar culturele en economische status.

142. 9511-9539			
9550-9573			
9582-9599 Metselaars en overige bouwvakarbeiders	27	-1.044 139	-1.603 159
143. 9312-9396 Huisschilders	26	-1.008 136	-.542 113
144. 6112-6290			
6320 Agrarische en bosarbeiders	26	-1.008 135	-1.319 145
145. 5422-5429 Kinder-, bejaarden- en gezinsverzorgers	25	-1.104 142	-.142 91
146. 5412-5419 Huishoudelijk personeel	25	-1.104 141	-.702 121
147. 7602-7609 Leerlooiers en pelsbereiders	25	-.861 126	-.933 126
148. 9712-9799 Laders, lossers en inpakkers	25	-1.713 161	-1.603 160
149. 8011-8030 Schoenmakers en andere lederwaremakers	23	-1.013 138	-1.028 131
150. 8712-8790 Loodgieters en constructiewerkers	23	-.785 120	-1.220 141
151. 7210-7290 Hoogoven- en andere metaalvervaardigend arbeiders	23	-1.166 149	-1.370 151
152. 4812-4829 Winkelbediendes, straat- en marktverkopers	22	-.434 105	-.663 119
153. 8942-8949 Glasgraveerders en aardewerkdecorateurs	18	-.708 113	.004 81
154. 8912-8939			
8990 Glas- en aardewerkvormers	18	-.700 112	-.571 116
155. 7310-7349 Houtzagers en papiermakers	18	-1.166 150	-.987 130
156. 9102-9109			
9211-9230 Papierwaren- en kartonnagewerkers	18	-1.241 152	-1.277 143
157. 9012-9029 Rubber en plastic producten-makers	18	-1.241 151	-1.469 157
158. 7710-7790 Voedingsmiddelen- en drankenbereiders	15	-1.124 144	-1.220 142
159. 5512-5513 Huisbewaarders	14	-.841 123	-.564 115
160. 5522-5529 Werksters en glazenwassers	14	-1.124 145	-1.127 136
161. 9912-9990 Overige arbeiders	13	-1.602 160	-1.603 161

REGISTER

Asselbergs-Neessen	15, 18, 27	50, 77, 78, 79
		81, 82, 94, 104
Bakker	13, 50, 95, 108	105, 108, 109, 110
	126, 167	148, 150, 167, 181
Becker	36, 37, 39, 100	182
	162	Graaf, de
Berlyne	43, 45	81, 100, 110
Bedaux-De Jonge	17, 19	Giegler
Berger	8	Gortzak
van Besouw(-Van Meer)	10, 13, 15, 27	Goudriaan
	48	Grimm
Bottenhausen-Verbeij	22, 27	Goudsblom
Bevers	157	Goldberger
Bina	23	
Blau	13	Hauser
Blonk	2, 7	Heinemeyer
Boekman	18, 56	Hissink
Boekmanstichting	2	Hoek, van den
Boomsma	74	Hofstee
Boon	18	Hodge
Bortz	45	Homans
Bourdieu	44, 53, 57, 58	31, 53
	59, 109, 110	IMM (Instituut voor Marketingonderzoek en Marketingadviezen)
		23
Cannell	28	Inter/View
Castle	48	Intomart
CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek)		18
	2, 8, 9, 10	Jager, de
	15, 18, 22, 25	14, 15, 41, 48
	26, 28, 36, 50	50, 51
	81, 125, 128, 162	Jansen, T.
	163, 167, 169, 171	2, 18, 19, 125
Collins	54	Jansen, W.
		12
Darbel	58	Jencks
Delden, van	125	124
Dessens	12	Jong, de
DiMaggio	100	Jöreskog
Doerbecker	18	70
Dronkers	50, 124	Kalmijn
Drijgers	41	81, 110, 167
Duncan	13	Kam, de
Dijkman	18	10, 12, 13, 15
		26, 27, 48
Elias	55	Kaufmann-Mall
Erikson	136	31
Eykman	13, 19, 20, 23	Kempers
	26, 28, 29, 35	55
	126	Kloese, ten
Eysenck	46, 48	10
		Knol
Faasse	150	23
Fenger(-Hanemann)	19	Knulst
Fiske	44	12, 29, 21, 23
Fowler	44	125, 126, 158, 165
		8
Ganzeboom	13, 20, 29, 43	Kolosi
	44, 45, 46, 48	10
		Kremer
		2, 7
		Kruijt
		16
		Kunstkar, de
		Lammers
		8, 10, 167
		Leeuw, de
		124
		Linder
		36, 37, 39, 162
		Machonin
		8
		Maddi
		44
		Madsen
		43
		Meester
		50
		Michael
		36, 162

Miller	28	Walter	18
Mohr	100	Weber	54
Moles	43, 44, 45	Welters	2, 13, 16, 17
Montfort	3		18, 19, 20, 26
Musement	15, 27		28, 29, 35, 125
Nake	45	Wesolowski	8
NCMA (Nederlands Centrum voor		Westerlaak	110
Marketing-Analyse en		Winkels	2
Sociaal-Wetenschappelijk		Wippler	2, 10, 12, 13
Onderzoek)	23		15, 18, 26, 28
Nederhof	28		29, 48, 95, 108
NOS (Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek)	22	Withagen	125
		Wnuk-Lipinski	12, 13
Oksenberg	28	Wolff, P.	8
Oppenhuizen	18		2, 9
Overduin	17, 19	Zweers	2, 14, 18, 125
Overste	18, 22, 41, 48		
Parkin	54		
Passeron	58		
Peereboom	10		
Pen	36, 163, 169		
Raay, van	41		
Regouin	17, 19		
Reijs	165		
Roijs	18		
Schellekens	44, 45		
Scheilling	37		
Schijf	50		
Schmidt	70		
Schoonderwoerd	20, 126		
Schrijnen-Van Gastel	19		
SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau)	2, 13, 20, 125		
	126, 162		
Segers	26		
Sixma	110, 112		
Slomczynski	8		
Sörbom	70		
Sorokin	8		
Spruit	13, 26		
Stichting Speurwerk	23		
Stoppelenburg, van	23, 26, 40, 50, 126		
Swaan	110		
Swanborn	12		
Tazelaar	88		
Thoenes	8		
Tinbergen	36, 163, 169		
TK (Tweede Kamer)	2		
Tulder, van	136		
Ultee	53, 110, 112		
Valkman	2, 3, 16, 17		
	18, 19, 26, 28		
	48, 125		
Varkevisser	18		
Visser, van der	18		
Veblen	57		
Veen	10		
Veld-Langeveld	2, 13, 159		
Ven, van der	76		